

ТӨРЭЭН ЧОГААЛ

Л.Х. Ооржак
М.А. Күжүгет
Е.Т. Чамзырын
Н.Ш. Куулар
А.С. Шаалы

Төрөөн чогаал

Ниити өөредилге организацияларынга
өөредилге ному

6 класс

Федералдыг күрүнениң өөредилге
стандартының негелделеринге дүүштүр
тургускан шенелделиг ийиги үндүрүлгези

*Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн*

Кызыл — 2016

ББК 83.3 Тув

О 58

Рецензентилери *К.Б. Доржу*, филология эртемнериниң кандидады, доцент;
М.Н. Ооржак, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Чурук каасталгазы *Владимир Донгактыы*

Номнуң даштыкы каасталгазы *Май-оол Чоодунуу*

Өөредилге номунуң I-ги кезээн *М.А. Күжүгет*; II-ги кезээн *А.С. Шаалы*;
кирилде, V-ки кезээн *Н.Ш. Куулар*; III-кү кезээн *Е.Т. Чамзырын*; IV-кү,
VI-гы кезектерин *Л.Х. Ооржак*; эртем-методиктиг утказын *Л.Х. Ооржак*,
М.А. Күжүгет кылган.

Тускай демдеглелдер:

- – номчаан чогаалывысты сайгараалы;
  - – бодуң бодалың илерет;
  - – улуг улус-биле демнежип ажылдаалы;
  - – немелде медээлерни дилээли;
  - – шинчилел ажылын чорудаалы;
  - – чогаадыкчы номчулга;
  - – литература болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери;
  - – чугаавысты сайзырадылы;
  - – бот-тускайлаң онаалга.
-

Ооржак Л.Х. болгаш өскелер-даа.

О 58 Төрээн чогаал, 6 класс. Ниити өөредилге организацияларынга өөредилге ному. Ийиги үндүрүлгө. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2016. — 176 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге организацияларының 5–11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылдынган.

ББК 83.3 Тув

ISBN 978-5-904864-63-7

© Авторы-составители Л.Х.Ооржак, М.А. Кужугети др., 2014, 2016

© Обложка художника Май-оола Чооду, 2014, 2016

© Рисунки художника Владимира Донгака, 2014, 2016

© Институт развития национальной школы, 2014, 2016

Все права защищены

Литература — сөстүң уран чүүлү

Чечен чогаалды азы литератураны кайы-даа чоннуң уран чүүлүнүң чугула кезээ, сөстүң уран чүүлү деп санап турар. Сөстүң уран чүүлүн аас чогаалы болгаш бижимел чогаал деп аңгылап турар. Эрте-бурунгу үелерде-ле тывылган байлак, чечен-мерген улустуң аас чогаалының чамдык хевирлерин бо өөредилге номундан номчуп таныжар силер. Ынчаарга, тыва бижимел чечен чогаал чээрбиги чүс чылдың үжен чылдарында үндезилеттинип тургустунган. Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Виктор Көк-оол дээн ышкаш баштайгы чогаалчыларывыс тыва чогаалдың үндезинин салган. Оларның соонда чогаалчыларның элээн каш салгалы солчуп, тыва чонга боттарының чогаалдарын бараалгадып, бижимел чечен чогаалды сайзырадып, делегейге нептередип, еске чоннар улузунга тыва чоннуң сеткил-сагыжын, угаан-бодалын, күзел-соруун таныштырган.

Чогаалчы кижиниң кол чепсээ, даяныр күжү, аргазы — төрээн дылы. Уран сөстүң дузазы-биле амыдыралды чуруп көргүзүп, кижилерниң сеткил-сагыжын сергедип, иштики делегейин байыдып, хей-аьдын көдүрүп, сүмелекчи, деткикчи болуп шыдаар чогаалчының ажыл-ижи ачы-буянныг. Кижиномчуп билбес чаш тургаш-ла, баштайгы шүлүктөрни дыңнап, шээжилеп аптар. А ооң соонда номнар делегейинче бирги базымнарын кылып, тыва чогаалды шиңгээдип ап эгелээр.

Уран сөс-биле харылзаа, аңаа хандыкшыл кижини бүгү назынында үдеп кээр. Чогаал дээрге чүгле кичээлдерге өөренир, утказын билип алганы дээш демдектер алыр эртем эвес дээрзин билип каар силер. Чогаал бистиң амыдыралывыстың бир чугула кезээн тургузуп турар.

Хүндүлүг өөреникчилер!

Бо өөредилге чылында силер чаа чогаалдар-биле таныжып, тыва чогаалга хамаарышкан чаа билиглерни шиңгээдип алыр силер. Төрээн чогаал бодунуң солун делегейинче чалап, сонуургалыңарны хаара тудуп, амыдыралче бот-тускайлаң көрүжүңерни делгемчидер.

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар

Тыва улустуң аас чогаалының биче жанрларынга тоолчургу болгаш төөгү чугаалар хамааржыр. Олар салгалдан салгал дамчып сайзырап келген. Чоннуң амыдырал дугайында күзел-бодалдары ында бир янзы илереттингени онзагай. Тоолчургу чугаа биле төөгү чугааның аразында кандыг ылгалдар барын билири чугула.

Тоолчургу чугаа дээрге улустуң октаргай болгаш делегей дугайында бурунгу бодалдарынга үндезилеттинген биче хем-чээлдиг чечен чугаа болур. Олар “чер, делегей болгаш кижиниң тывылганының база ол ышкаш, бурганнар, маадырларның ажыл-херектериниң дугайында шаандагы кижилерниң эрте-бурунгу билиишкиннерин илереткен эрте-бурунгу чугаалар” болур¹. Оларда херек кырында төөгүде болган барымдаалыг чүүлдер барык-ла чок. Тоолчургу чугааларны *хей-чугаалар, торулгалар* (М. Кенин-Лопсан), *бурун-чугаалар* (З. Самдан) деп база адап турар.

Тыва тоолчургу чугааларны тема (чүнү илередип турарының) аайы-биле бөлүктөп болур: оран-делегей болгаш октаргай дугайында («Чеди-Хаан», «Үш мыйгак», «Үгер сылдыс»), аң-мең болгаш мал-маган дугайында («Аът биле Теве», «Дилги чүге кыскыл апарганыл?»), төөгүлүг болуушкуннар дугайында, сураглыг кижилер, төрел-бөлүктерниң, черлер аттарының тывылганының дугайында дээш, оон-даа өске.

Төөгү чугаалар херек кырында болган онза болуушкуннардан база чонга сурагжаан кижилерниң амыдыралындан укталган, бижиттинмээн-даа болза, амыдыралга болганы чигзиниг чок, биче хемчээлдиг чогаалдар болур. Оларны чон чамдыкта *солун чугаалар* деп база адап турар.

---

¹ З.Б. Самдан. Тывалар октаргайны канчаар билип чорааныл? /Чылбыга айны канчап сырышканыл? – Кызыл, 2004. – Ар.4.

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар тускай тургузуглуг. Олар кыска кирирделиг болур. Ында бооп турар болушкуннарның үезин болгаш черин айыткан болур. Чижээ: «Чеди хаан чурттап чораан» азы «Биеэ шагда Үгер черге турган чүве-дир». Оон улаштыр тоолчургу азы төөгү чугааларның кол кезээ эгелээр. Аңаа болушкуннарның утказы чугаалап турар кижиниң сөзү-биле илереттинер. Төөгү чугааларга гипербола (хөөредиг) ук чугааларның кол бодалын, оларның маадырларын болгаш эрес-дидим чоруктарын улам тода илередиринге дузалаар. Чижээлээрге, Амыр-Санааның күш-шыдалын, ооң мунган аьдын дендии хөөреткен.

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар бүрүзү-ле бодунуң шагдан бээр туруп келгенин бадыткавышаан, ында бооп турар болушкуннарның доозулганын херечилеп турар төнчүлүг болур. Чижээ: «Инек оон бээр-ле кастынып оьттавас мал болган чүве-дир».

Тоолчургу болгаш төөгү чугааларны чон чогааткан. Чоннуң долгандыр турар өртемчейни, бойдушту көрүп, сонуургап, ханы билип алырын оралдажып чорааны, ниитилел болгаш үе дугайында бодаашкыннары ында илереттинген.

---

 1. Төөгү болгаш тоолчургу чугааларның аразында ылгалын тодарадыңар.

2. Тоолчургу чугааларның темаларының бөлүктөрүн чижектер-биле бадыткаңар.

 3. Ава-ачаңар, төрелдериңерден азы өске-даа улустан тоолчургу, төөгү чугаалардан айтырыңар. Сонуургаан чогаалдарыңарны бижип алыңар.

4. Мооң мурнунда класстарга тоолчургу болгаш төөгү чугаалар номчаан-дыр силер бе, сактып чугаалаңар.

 5. Өске чоннарда нептерээн тоолчургу, төөгү чугаалар билир силер бе? Интернет четкизин ажыглап, ыңдыг чогаалдар-биле таныжып номчуңар.

Ай, Хүн

Хүн, Ай черни долганып турар дижир. Ай — херээжен дириг амытан-дыр, Хүн — эр амытан чүве-дир. Хүн изиг, Ай соок.

Хүн үжен хаалгалыг, үжен хаалгазын ажыткаш, үнүп кээрге, бүдүү болур. Ай он беш хаалгалыг, оларны хаарга, Ай карарып турар, ажыдарга, агарып, улгадып турар.

Хүн чеден беш казак тергелиг. Хүндүс Хүн чоруптарга, дааш-шимээн эвээш болур, ажа бээрге, дааш-шимээн дүне улгады бээр. Хүн бодунуң херелин черле боогдап шыдавас, ынчангаш Ай ышкаш чартыкталып турбас.

Чеди-Хаан сылдыс

Чеди хаан чурттап чораан. Айбылажып чадап каан чүве-дир. Бирээзин бирээзи айбылаарга, хаан кижин мен, чүве кылбас мен дээр; бирээзин бирээзи айбылаарга, база-ла хаан мен, барбас мен дээр, ындыг болганнар-дыр. Ол шагдан бээр-ле ужуражып чугаалашпас, чеди башка «чеди-хаан» болуп, дээрде олуруп бергеннер иргин.

Үгер канчап дээрже үне бергенил?

Биеэ шагда Үгер² черге турган чүве-дир. Бир-ле катап дээрже ол үнүп, ажыг соок дүжүрер деп барган. Ону билгеш, Үгерни дээрже үндүрбес дээш, Аът биле Инек маргышкан.

Аът тургаш:

– Адыр дуюглуг амытан ону черге чыпшыр басып шыдавас сен, муңгаш дуюглуг мен басып көрейин – деп дилээн.

Инек адааргап, хорадааш:

– Адыр дуюглуг-даа болза, аар амытан мен, черже киир басыптайн – дээш, базар орта, Үгер:

– Чай-кыш дивейн, чашпан баштап, хаайың-биле хар чүлгүп оъттап чоруур сен, Инек – дээш, дээрде барып, соок дүжүрүп олуруп берген иргин.

Инек оон бээр-ле кастынып оъттавас мал болган чүве-дир.

² Моол дылда “үгер” деп сөс инек, бода мал дээн уткалыг.

1. Номчаан чогаалдарыңарның уткаларын эдерти чугаалап, сөзүглелдерге айтырыглардан тургузуп өөреңер.

2. Чеди хаанның аразында маргыштың өөскээн чылдагааны чүдел? Оларның аажы-чаңнарында четпес талазын сайгарып чугаалажыңар.

3. Хааннарның кайызының-даа «Хаан кижини мен, чүве кылбас мен» дээн чугаазының алыс утказын канчаар билдиңер.

4. Аът биле Инек чүге маргыжа бергенил? Ук маргыштың түңнели кандыг болганыл?

5. Тайылбырлыг словарьдан Ай, Хүн дугайында медээлерни ушта бижээш, чогаалда кирген утказы-биле деңнеп тайылбырлаңар.

6. Ай, Хүн дугайында кандыг шүлүк, ыры билер силер, сактып чугаалаңар, оларның даңзызын кыдыраашка бижип алыңар.

7. Чеди-Хаан сылдыста кижини бүрүзү сылдыстыг болур дээр. Ында бодуңнун сылдызың тодарат, ооң ады кандыгыл, чугаала. Билбес болзуңза, улуг улустан айтырып ал.

Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?

Шаг-дүп бүдүп турар эрте-бурунгу үеде чүве иргин. Бүгүлө дириг амытаннарның амыдыралы болур арга-ыяш деп чүвени үлежири-биле улуг чыыш бооп-тур. Ол орта кижини тургаш, арга-ыяшты апкаш, бурт-ла дээн чүвең иргин. Ынчаарда кижини амытан дүктүг, дөрт-даяктап маңнаар, кедергей-даа чүгүрүк турган.

Сыын ол чыышка чорааш, кел чоруй, мезилге таваржы берип-тир.

Мезил тургаш:

— Арга-ыяш үлежир чүве дээрге, ынаар бар чыдыр мен, чүнү билдиң? — деп-тир.

Сыын тургаш:

— Арганы кижини алгаш, арлы берди, хөй амытан кайгап туруп калдывыс, — деп бажын чайгылааш, — мээң дазылданган агжагар чаагай мыйызым тайга кырынга дүжүп чоруур, оран-чуртум база ол болур-дур. Сээң малбыйган бажың малгаш

адаанга чыдар болду, суг дүвүнден ам үнмес-тир сен, ону дыңнадым ийин — дээш, ак баштыг тайгазынче халып үне берип-тир.

Мезил ону дыңнааш, кезек боданып туруп-туруп, даңазын ызырып алгаш, бир хырын саржаан хойлап алгаш, суг ишти-ниң озаңынче кулбуруп кире берген.

Ынчангаш кижиделегейде бүгү-ле дириг амытаннар-ның эң-не күштүү, эң-не угаанны болган чүве-дир. Ол-ла хевээр кижиден чүү-даа амытан коргар, сестир, дезер болган-дыр оо!

1. Сөзүглелдин планын тургузуңар, ол план-биле чогаалдын утказын чугаалаңар.

2. Арга-ыяшты үлежириниң чылдагааны чүдел?

3. Арга-ыяшты кижиниң алгаш барганын шын деп бодаар силер бе? Амгы үе-биле, амыдырал-биле холбап тургаш, бодалың илерет.

Күскениң чылга киргени

Теве биле Күске маргыжа берип-тир.

Теве тура:

— Мен эң улуг амытан мен, мен чылга кирер мен — дээн.

Күске тура:

— Мен эң биче амытан мен, мен чылга кирер мен — дээн.

Теве тура:

— Ындыг болза, хүн кайы чүктен үнүп келирил, ону мурнай көргенивис чылга кирзин — деп-тир.

Күске тура:

— Ындыг-дыр — деп чөпшээрешкен.

Теве хүн үнер чүкче көргөш, чыдып алган. Күске тевениң мөгенинче үне халааш, соңгаар тайга бажынче көргөш, олуруп алган. Ынчап турда, үнген хүннүң херели соңгу тайга бажынга дээп кээп-тир.

— Хүннү мен мурнай көрүп кагдым! — деп, Күске алгыра-ла берген.

Ынчангаш Теве ол орта аштырган. Күске чылга кирген чүведир. Теве чылда кирбээн-даа болза, «Он ийи чыл» теведе шупту бар дижир: Теве Күске-биле маргышкан; дуоу Инектии дег ийи адыр; бажы тейинде дүктүг Пар бажы хевирлиг; думчуу Тоолай думчуу дег; үпчү боду ыргак-аргак Улу хевирлиг; кудуруу Чылан ышкаш; караа Аъттыынга дөмей; дүгү Хойнуу ышкаш; мөгени Сарбашкын хевирлиг; кулаа Дагаа шинчилиг; алгызы ыттыынга дөмейзимээр азы Хаванныы ышкаш.

1. Чогаалдың планын тургускаш, утказын чугаалаңар.

2. Күскениң маргылдаага тиилеп алганының чылдагаанын тодарат.

3. “Теве он ийи чылга кирбээн-даа болза, онзагай амытан” деп бодалды илереткен кезээн чогаалдан ушта бижип алыңар.

4. Чөөн чүк улузунуң календарын ёзугаар он ийи чыл аттарын дес-дараалаан чурум ёзугаар шээжилеп алыңар.

5. Номчаан чогаалдарыңарның уткаларынга дүүштүр чуруктардан чуруңар.

6. Төрүттүнген чылдарыңарның онзагайын барымдаалап, мультимедийлиг проектилерден кылгаш, камгалаңар.

Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа

Шаг-шаанда, Чиңгис-Хаан безин маңаа келбээнде, болган чүведир. Тываның хүн ажар чүгүндө бир-ле черге хааннарның оолдары тотканындан дажаарааш, кылыр чүве тышпастаан. Олар оюн-тоглаадан, аът чарыштырарындан безин чалгаараар апарган. Ынчап чоруй, олар арага-дарылап, улус-чон үптөп эгелээн. Чыл келген тудум оларның саны өзүп, каржы-дошкуну дам барган. Бөдүүн чон оларның сураан дыңнааш-ла, коргуп-сүртөп турган.

Дээрбечи сойлуктар тайбың аалдарже халдап, яды араттарының мал-маганын былаап, куду көрүп, кадыр хаялардан Хемчик хемче киир октапкаш, чидир халды бээр турган. Олар байып, калчаарап, баштыңчызы ырак чурттарже аян-чоруктар кылып турган. Дээрбечилер бедик даг кырында сазыг хөлдүң

ортузунда шивээге турлаг кылып алганнар. Ам ол хөл чок, ооң орнунда, Адыгыр-Кара маңгыстың аксы дег, кара тамы турупкан дээр-ле болгай.

Ыттар орнунга демир илчирбелерде баглап каан бөрүлөр шивээни дүн, хүн чок кадарып турган.

Барыын Тываның чонун дээрбечилер ынчалдыр коргудуп алган. Эң-не коргунчуг чүве — олар аныяк оолдарны будап, оларның сеткил-сагыжын хоозурадып турган. Өйлөп-өйлөп, боттарының чаңгыс карактыг баштыңчызының төрүтгүнгөн хүнүнде, олар он сес харлапкан аныяк яды оолдарны тудуп эккелгеш, бөлүүнче кирип ап турганнар. Баштай оолдарны шылгаар, ону эртип шыдаваан кижини — өлүрүп каарлар. Шылгалдалары база аңгы-аңгы: бир кижини аъттыг чоруп орган кижиниң караанче часпайн адар, өскези — кайы-бир аалды оорлаар, үшкүзү — бодунуң кыс дунмазын дорамчылаары-биле дээрбечилерге эккеп бээр...

Эң-не берге шылгалда чырык чер кырында авазындан өске чүзү-даа чок Өскүс-оолга таварышкан.

Оларның самдар өө Хемчик кыдыынга турган. Олар өөн долгандыр оъттап чоруур каш борбак өшкү өнчүлүг чүведир. Өскүс-оол ыр-шоорга ынак, ырларын боду чогаадып аар турган. Бодунуң кылып алганы лимбизинге сеткил-сагыжының аяны-биле ойнаар турган. Чамдыкта ыяңгылыг хоюг аялгалар сырын-биле катчыпкаш, човууртаан дег, дыңналыр. Бирде самдар өгден, хамнаарактың үнү дег, хөглүг, чараш аялгалар чаңгыланы бергилээр.

Чазын болгаш чайын ырылар аңаа, чанып келген куштар дег, четкилеп кээр. Өскүс-оол кыс кижини-биле таныжып көрбээн. Ол чүгле бодунуң ырларынга болгаш авазынга ынак. Ырлаксай бергенде, ол өөнүң даштынга олуруп алгаш, лимбизинге ойнай бээр. Авазы ооң чанынга келгеш, эргелелдии-биле оглунче көрүп олурар — делегейниң бүгү иелери уругларынычак ынчалдыр көөр.

Бо удаада оглу ырлай бээрге, авазы үнүп кээп шыдаваан. Каш хүн дургузунда ол орунундан туруп шыдаваастаан, аргашинээн оскунуп, күш-шыдалы баксырай берген. Өскүс-оол

муңгаранчыг ырызын ырлап ора, чайгы дүннүң дүжүп келгенин безин эскербээн. Чүгле хөй аът даванының даажы ооң ырызын үзе кирипкен. Ооң соонда бүгү чүве дүш-түлде дег болу берген. Бир-ле кижини олче халый берген. Хол-будун долгап, бир чү-веге ораагаш, аътка үңгерипкен. “Дээрбечилер” деп бодал ооң бажынга шывараш дээн.

— Дүргедеңер, чалгаа язылар! — деп, бир-ле кижини кыжанган. Аъттыг улус Өскүс-оолду алгаш халдып чорупкан. Өске аътта база бир кижини үңгерип алганын ол эскерген.

Мага-ботту силгииринден, эпчок чыдарындан Өскүс-оолдуң бажы халаңайнып, сирилеп чораан. Чүү болганын, кайда келгенин ол билип чадап каан.

Оол миннип келгеш көөрге, долгандыр аажок каас идик-хептиг улус олулар улуг одаг чанында чыдар болган. Оларның бирээзи чеңин даап алган, чалбыышталган одагда шиште шанчып каан эъти быжырып олурган. Чаңгыс карактыг, эзирик узун кижини Өскүс-оолга чедип келгеш, ооң кежегезинден тырткаш, тургузу соп эккелгеш, эктин часкагылааш, мынча дээн:

— Сени дыка үр хайгаарап келдим. Сээң ырлаарыңны со-нуургаар-дыр мен. Сээң хөрээнде айлаң-кушкаш олар-дыр. Ын-чангаш, төрүттүнген хүнүмде сени шилип алдым. Бөгүндөн эге-леп сен шилиттинген кижини боор сен. Бис чүнү-даа шыдаар бис, канчап-даа болур бис. Чүгле баштай шылгалда эртер сен, — дээш, каттырыштарга, ооң чылан ышкаш, дырышкак, узун думчуктуг, кара салдыг шырайында хүлүмзүрүг сомазы көстүп келген...

...Хаваанда доора сорбулуг, хөрээ делгем, чолдак, ыргак буттуг кижини тура халаан. Ооң сөөк чаактарлыг арнында думчуу чок болган.

— О дээргим, күчү-күштүг Узун-Кырза, бо дашканы алгаш, бодуңче чоокшуладып алыксаан кижинче сунуп көр.

Чаңгыс карактыг кижини Өскүс-оолду дужааган:

— Бо дээрге сээң аваңның чүрээ-дир! Ону чиптер болзуңза, сеңээ шупту чүве хамаанчок апаар. Канчаар сен?... Че, манап тур мен!

Өскүс-оолдуң эът-кежи соолаңайны берген. Ынчан ол авазының коргунчуг салым-чолунуң дугайында эвес, а бодунуң амытынының дугайында бодай берген. Холун ала-чайгаар дашкаже суна кааптарга, чеңнерин даап алган кижиде кыдыглары өрттени берген шиштээн эътти ооң мырыңай-ла эриннеринге чоокшуладыр тудуп келген... Өскүс-оол бичии када чайгыла хона берген. Одагны долгандыр олурганнар сыгыржып, шооңайнчып туруп келгеш, аштаан бөрүлөр дег, долгандыр халчып, шурап турганнар.

Өскүс-оол ооң мурнунда кажан-даа арага ижип көрбээн турган. Ажыг арага ооң бажынче үнүп, төөредип, хөрөөн доюлдуруп, бүгү мага-бодунче тарап эгелээн. Эзириктиң дүлгээзини ооң арыг-шынчы эрткен оруун дуглай берген.

... Өскүс-оол ам кандыг-даа арын-нүүр дугайын уттупкаш, мөгөө аарак шиште эътти эриннеринге чоокшуладыр чедире берген... Ол хенертен дыка тода үн дыңнап каан:

– Үрүп ал, оглум. Эриннериң чиртип алдың...

– А-а-а-авай! — деп, Өскүс-оол коргунчуг кылдыр кышкырыпкан.

Ол шишти черже октапкаш, ооң кырынга көжээленип, даш кылдыр хуула берген.

Дээр кызаңнап, диңмирээшкин чыжырт дээн. Хая-дашты хоора шаап, октап турар улуг шуурган эгелээн. Одагның от кезектери, кижилер — шупту холужуп, хатка бөөлдедип алгаш, хөмө шаптырып дүжүп турган. Хат аайы-биле шиш мурнуу чүкче шиглей хадаан, та дүргенинден азы та чүүден чүве, шиште иениң чүрээниң бузундулары чырый бергеш, согун ышкаш апарган. Ооң оруунга даг турган. Ие чүрээ ол дагны чаңнык ышкаш өдө халаан — өлүг болгаш өртең-даа болза, ие чүрээ ол хире күштүг болган! Ол үеден эгелээш, Барыын-Хемчикте Үттүг-Хая деп чер тывылган чүве-дир.

1. Чогаалдың планын тургускаш, утказын чугаалаңар.
2. Тоолчургу чугааның маадырларын адаңар, оларга боттарыңарның хамаарылгаңар илередиңер.
3. Өскүс-оолдуң аажы-чаңында эки болгаш четпес талалар бар бе? Чүгө ынчаар бодап турар силер, чижектер-биле бадыткаңар.

4. Ие кижиниң төлүнгө ынакшылының күштүүн чогаал болгаш амыдыралдан чижектер-биле бадыткап чугаадан кылыңар.

5. Номчаан чогаалыңарның утказынга дүүштүр чуруктардан чуруңар.

6. Чогаалдың утказынга сценарийден тургузуп, шиижидип ойнаңар.

7. “Ие сөзүн ижип болбас” деп үлегер домакка дүүштүр чогаадыгдан бжиңер.

8. Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаага үндезилеп бижиттинген шииниң адын, ооң авторун тодарадыңар.

Хайыракан

Шаг шаанда Түлүш деп ызыгуур чок турган. Хайыракан дааның ады-даа аңгы турган. Чүгле ол чоок кавыга Түлүш деп аттыг аңчы кижичурттап чораан. Ажы-төл-даа чок, дөргүл-төрел-даа чок кижидир. Бир катап Түлүштүң өөнүң чаны-биле арай боорда калгып чоруур кырган шуваганчы кадай эртип чыдып-тыр. Ону өөнче чалааш, шайладып, эъттедип хүндүлээн дээр. Шайлап алгаш, шуваганчы: “Чарындан ап берем, оол, кандыг аайлыг чоор!” — дээн дээр. Улуг кижиниң сөзүң дыңнап, өреге бажыңга турган үш чылдың кургаан чарың ап берип-тир. Шуваганчы чарыңны дээр актап көргөш: ”Оглум! Ажы-төлүң хөй болур, чаагай аттыг кижидир сен” — дээн.

Түлүш ёзу эдерип, өөрүп четтиргениң илереткеш, шуваганчының куруңга далган бооп берип олурда: “Ажы-төлүң омур-хевириңден коргуп-сестип, улуг чурт үредиң, оол, бурган башкының ачызында эки-ле өзүп сайзырап көрөм” — дээш, эжик аксыңга тейлээш, от адаанга бир хүл үзүп тейлээш, эргин аксыңга бир чалбарып тейлээш, оруун Улуг-Хем унунче углааш бадыпкан дээр.

“Уваа, кадай-биле чурттаа-ла чээрби чылдың нүүрүңде ажы-төл чок ийи бодувус чурттап келдивис, ам ажы-төлдүг болур дээрге, бүзүрөвөс кижиле-дир мен” — деп боданып олурган Түлүш дээр. Үш хонгаш, ол оран-чуртундан диленир чаңы-биле

кадыг чазы, ок-бижээ хүн хүнезинин алгаш, кадайынга чагыг-сөзүн бергеш, аъттаныпкан иргин.

Мөөрүктүң ары чартыында пөш, чойган холуй үнген ийлерге келгеш, одагланып чыдар аразында бир-ле хөрөк киргирээн ышкаш чүве дыңналган. Чаңы-биле аай-дедир далаш чалбарыпкаш, чыдазын белеткээш олурупкан. Элээн болганда, одагның кедээзинде селбер пөш баарында өгбегер чүве барын эскерип каан. Корга-корга чоокшулай бээрге, кыс адыгның шөйүндүлери сөөрттүнгеш, ынаар-ла төнмөс аргамчы ышкаш шөйлүп чоруп каан болган. Часкы үе болгаш-ла куртуп чыдый бербээн амытан бооп-тур, та хаван-биле месилдешкен, та өске кандыг-бир араатанга таварышкан.

Аңчыны көрүп кааш, адыг дыка улуг тыныпкаш-ла, өлгөн. Ам канчаар, долгандыр шинчилээш, аңдара тыртыптарга, колдук адаанда чүве өгбөңнээн, ам көрүп турарга, билек дуртундан улгатпас хире адыг оглу иезиниң чаргаш эмиинден пактап алган, улуг уйгузундан ам-даа чедир адырылбаан хире чыткан. Ол орта аңчы дыка үр боданган дээр. Аң араатан-даа болза, өлгөн-биле кады өлүр эвес, адыг оглун аргалап тургаш, аалынга эккелген. Бойдустуң доктаадып кааны үезинге чедир дүвүревезин дээш, уйгузу-биле эмискиктеп турганнар дээр.

Чай-даа келген, биеэ адыг оглу оттур шаанда оттуп келген, элээн доруга берген. Ажы-төл чок ашак-кадай адыг оглун оолзуна берген-даа чүве-дир. Ол аразында аңчының кадайы сааттаны бергенин эскерип каап-тыр. “Ажы-төлдүг чораан эвес бис, адыг оглу азырап, төлзүнеривиске, бурган биске ээ көрүп, төлденир-даа улус эвес бис бе?” — деп чугаалажып турган дээр. Адыг оглун “оглум!” дижир, ону черле эттеп, бак чаңнап болбас турган улус-тур. Ол-даа база ындыг, чассыг деп чүвези мырыңай дендии. Өскөн тудум, ижер-чири кедереп барган, аскы черле куруг турбас. Чаптанчы мырыңай кедергей. Ашак-кадайның аразынга хонар, удаан улус өттүнүп шуглак-дөжек адаанче кирер. Өшкү кежи чоорган адаанда таваңгайы карара берген-даа чыдар-ла, аңчыны өттүнүп дошпулуур-даа үен-даян каңгырады берген орап.

Чоорту ашак адыг оглун хой кадарып өөредип каан, ол черле чүве ышкынмас болган. Мал-маган база аңаа өөренип калган. Бир ай хире болуп чорда, адыг-даа аалдан ыравастан. Божа-хойтпак, тараа-быдаа арттырбастаан. Ашак түвексингеш, хуундарның дүвүн бүдүү үттээш: “Суг чок-тур, оглум, суглап эккел” – дээш чорудуптарга, майтаңайнып чоруп каар. Улуг-Хемден сугну ускаш, өгге кээп чорда, суг төктүп калыр. “Сууң кайыл, оглум” – дээрге-ле, хуунче өгдөңдөдир харап көргүлээш, катап-ла хемче кирип каар. Ынчап-ла суглап хүнзээр апарган.

Күс дүжөргө, адыгның байдалы баксырап эгелээн. Аңчы кижини ону билбес эвес, кыштагга чылыг черни белеткээш, өгнү олче көжүрөр деп бодап алган. Шаа кээрге, бок-сакты шырғалап белеткээш, чорупканнар. Кыштаанга көжүп кээп турда, адыг оглу-даа кышкы чыргалын чыдыннай берген чүве-дир. Чыышкынга тускай черни белеткээш, орта чыттырып кааннар.

Үе-даа эртип-ле турган. Кыштын кончуг соогунда Түлүштүн кадайының эъди аарып эгелей берген. Ол душта эрткен часкы шуваганчы ол аалдарга келген чүве-дир. Биеэги чаңы-биле шуваганчы өдөк адаанга, эргин адаанга, от адаанга тейлегилээш, ашакты: “Дөө өглерге барып ийи хондур чорааш кел, оглум!” — деп сөглээн дээр. Ужур ындыг турган, кадайының эъди аарырга, өг ээзи өггө турбас.

Ашак-даа ийи хондур бир өггө тоолдааш келирге, кадайы-даа эки-чаагай чийгээн олуруп-тур. Шуваганчыдан: “Оглуң чээрби беш хар чедерге, улуг өскрилгелер болур, оглум. Ак-Мортукутугнуң адын ынчан ыдыкшыдып каар силер” — деп сөглээш, Улуг-Хемниң кыдыында шынааже углапкан дээр. Үш хонганда, аңчы молдургазын дилеп чорааш, шуваганчының көжүй берген сөөгүн тып алгаш, дагның адаа талазында бир сүвүрнүң эдээнге орнукшудуп каан. Оон бээр ол бичии сүвүрнү “Шуваганчы сүвүрү” дээр апарган.

Үе-шаг-даа шыыңайнып эртип-ле турган. Бичии оолдуң адын Адыг-оол деп алган улус-тур. Адыг-оол-даа, адыг-даа өскөн —

бирээзи улуг эр, бирээзи кедергей улуг иргек апарган. Ол ийиниң чарлыры-даа чок. Адыг-оолдуң сөөлүндө аңчының ажы-төлү эңдерилген чүве-дир. Чээрби хар чеде бергенде, шайлалгазын эрттиргеш, Адыг-оол аңгы-башка өг-бүлелиг чурттай берген. Иргек ийи өг аразынга-ла чоруп турган. Амыдыралдың аайы-биле Адыг-оол-даа өскээр азы амгы Арыг-Үзүү, Иштии-Хем ол ынчаар чурт тудуп көжүп чоруп каан. Ол үеде Адыг-оол чээрби беш харлапкан чүве-дир.

Бир-ле катап аңчы ашак көөрге, Иргек оглу ашак-кадайга, дуңмаларынга эргеленип-эргеленип, хөлдөнип бада берген карак чажын адыжы-биле аштап олурган дээр. Ынчап олуруп-олуруп ашактың эдээндөн дыргаа-биле дыртпалааш, үнүп чоруп каан. “Акың канчап турары ол, көрөм, уруум” — дээш, уруун айбылаарга, оозу үнгөш: “Дүгдө эрги өг орнунда чыдып алды” деп кирип келген. Ашак-даа чүвениң ужурун билгеш, аъдын дүргөн эзертээш, оолдарының бирээзин “Адыг-оолду эккел” — дээш, каксыпкан.

Белдир-Кежиинде аал Шынаа бажындан ырак эвес, ша-даа четпээнде Адыг-оол бо эшкедеп келген. Кел сал-ла, Иргекке баарга, оозу Адыг-оолду шаанга киир куспаптап, ыймактап, ойнап-ойнап, дөңмөк кырынга бажын салгаш, даамчыраан олчаан удуй берген дээр. Адыг-оол хондур Иргектиң бажын чыттап, ыглап келген дээр.

Эртенинде ашак: “Оолдарым, чемненип алыңар!” — дээрге шимээн чок. Оолдарынга чеде бээрге, Иргектиң эъди сооп, карактары шилдее берген чыткан. “Акым чана берди, ачай!” — дээш, Адыг-оол хөөледир ыглапкан дээр. Ам канчаар, чажында келген өөнүң орнунга улуг даг-иргек апарган адыгны ол хевээр ажаап орнукшуткаш, ашак чугаалаан дээр: “Ажы-төлүм эгези, улуг оглум болуп чордуң, ам адың адаар эргем чок, өскөн дааң мөңгө ээзи болуп бурганна, Хайыракан.”

Ол олчаан ол дагның адын Хайыракан деп адай берген. А Адыг-оол эмгежок ажы-төлдүг болган. Ол Адыг-оолдан Адыг-Түлүш деп ызыгуур тывылган дээр чүве.

Теве-Адар

Биеэде кыдат чиң сөөрткен хөй тевелиг кижичи Чыргакыны куду бадып орган. Күскээр дииңчи үези турган. Бир тевениң бурундуун мурнунда тевениң кудуруунга баглап каан, эжен-не эндерик дизип каан чиң сөөрткен тевелер бадып органын көрүп кааш, ча, согуннуг бир кайгал аңчы ийи кызааның дужунга инек дег кара даштың артынга кедеп чыдып ап-тыр.

Эң сөөлгү теве эртип чыдырда, эр чүвөң ооң бурундуун үзе адып дүжүргөн. Хөй бараан чүктээш, ооргазы шылаан күжүр эңгин хаак аразынче шырбанып кире берип-тир. Аа, күжүр эр чүзү боор, маңнап чеде бергеш, сөктеп тургаш, тевени тудуп алгаш, одаанга чедип чедире берген.

Чыргакыда ол кызаа оон бээр Теве-Адар деп аттыг болган дээр.

1. Пландан тургускаш, чогаалдарның утказын чугаалаңар.

2. Кожуунуңарда черлер аттарының дугайында дыңнадыглардан бижирер.

3. Хайыракан дугайында ыры, шүлүк билир силер бе? Ук чогаалдарның аттарын, авторларын адаңар.

Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа

Хаан адазының ширээзинге олулар эрес маадыр болур дээш, Амыр-Санаа биле Шүшпөң-Бег ча адарына маргылдажып турганнар. Төрениң дөрт дүжүмеди оларга бир буганы тургузуп берген. Оолдарның кайызының-даа согуну буганы өткөш, черже төш чартыгы хире кадалы бээр бооп-тур. Алышкыларның кыдат кижичи алган угбазының Шунуун деп оглу ол маргылдааны көрүп турган.

— Чээн-оол, сен база шенеп көрбөс сен бе? — деп, оолдар аңаа чугаалаан.

— Мен чүгө адар мен, хаан болур эвес мен — дээш, оозу ынаксавас болган.

— Бисти ажыр атсыңза, чээн оол, чүге хаан болбас деп сен – деп, оолдар ону деткээннер.

Шунуун адарга, ооң согуну буганы өткеш, черже бир кулаш болгаш төш чартыгы хире кире берген.

– Шунуун хаан болган-дыр – деп, төрениң дөрт дүжүмеди шиитпирлеп каан.

Ол өйде Моолга ызыгуур салгап хаан болуп турган чүве-дир. Ийи оол алаң кайгап калган, аразында чугаалажып органнар:

– Адавыстың хаан ширээзинге кайы-бирээвис олулар ужур-луг чүвени кыдат кижиге чайлап бээр, кончуувусту-даа. Канчап багай атка кирер бис. Ындыг эвес, ам даарта Шунуунну эдертип алгаш, аң аглаар-дыр. Сегит бажынга олургулап алгаш, «чүү-даа болза аныяк кижиге сен аң сегит, чээн» – дээр-дир ону. Аң соондан эртип чыдырда, ийи чартыгындан өттүр адып, өлүрүп кааптаалы. Ол ок эндээ-ле болур ыйнаан – дишкеннер.

Кежээ үш оол хөөрежип оргулааннар. Шунууннуң иези дуң-маларынга дашка тударда: «Чээн-оол – эш болбас, чеп кур – кур болбас. Ам даарта аң аглаарда, куяк хептен кедиңер» – деп ырлап-ырлап тудуп турган.

Шунуун иезиниң элдээрткен ырызын билип кааш, эртенинде аңнаарда, хевиниң иштинге куяк хевин кедип алгаш чоруткан. Ийи алышкы Шунуун эртип чыдырда, адарга, октары куяк хепке дыынмайн барган.

Шунуун хаан ширээзинге саадапкан. Амыр-Санаа ол хаан биле өжөшкөш, өске кожуунга барып чурттай бергеш, хаан төрезинге удур демисел чоруда берген.

Хаан ону кыйгыртырга, барбас мен деп бижик бижээш, тарбаганның кулаа биле мойнун бижикке кады хаптааш, чорудупкан. Хаан бижикти номчааш, тарбаганның кулаа биле мойнун чүге чоруткан ужун билип чадааш, билигжи кыдат чалап эккелгеш, аңаа шинчиткен. Шинчээчи кыдат ону көргөш:

– «Аргактыг алды мойнум кестир, сеңээ чагыртпас мен. Сэң караң, кулааңга көзүлбес мен, ынчалза-даа чер кырынга чурттаар мен» дээни ол-дур – деп-тир.

– Канчаар харыылаар бис? – деп, Шунуун хаан шинчээчиден айтырарга:

– Дас чүү биле тарбаган өштүн бижик-биле кады чорудар – деп-тир. — Ооң ужуру болза кижиге четтирбес кай баар сен, дас болза ужуп чоруй баар, тарбаган болза черже кире бээр дээр – деп, ол билигжи кижиге тайылбырлаан.

Амыр-Санаа хаанның бижиин алгаш: «Хаан төрени дүжүргөш, дең эргениң төрезин тургузар мен» — деп харыылаан болган.

«Хаан күрүнүң иштинге Амыр-Санаа каяа-даа чорза, ону өлүрүңер! Хаан төрезинге удурланган кулугур!» — деп, кыдаттың эжен хаан чарлык тараткаш, хөй шериг чорудупкан.

Амыр-Санаа дөрбеттиң Далай-Хаан биле Сорукту-Хаан Көгөйгө шивээлеп алгаш турда, ол дүне дургуннап үнгөш, Өвүрнүң Саглы аксында Кара-Ыяш бетинде хову ортузунга чаңгыс дытка аьдын баглап алгаш, бузуп хүнзээн. Ол дыт чанынга кудук чыткан. Оон суг узуп, шай хайындырып ижип алгаш, аьдын дыштандырып алгаш, чоруурда, йөрээл салган: «Далай-Хаандан оол уруг төрүзе, доктаавас болзун, мени оглунга дөмейлевээн кулугур! Ооң орнунга бо чаңгыс дыт чүс сарыг дыт бооп өөрлөшсин! Бо кудук булак суг болзун!»

Хову ортузунга турган чаңгыс дыт ам дөргүн арыг болган. Ол кудук булак суг болган. Ол арыг Зуу-Карагай дээр моол аттыг болган. Тывалаарга, Чүс-Дыт дээн.

Хөй шериг Амыр-Санааны Успа-Далайга чыгап келген. Ымыраа-сээк үглөп турар дүне болган. Эртенинде улус көөрге, Амыр-Санаа Успа-Далайны аьдының дуюунга өйлөп доңуруп алгаш, кежип чоруй барган болган. Ымыраа-сээк ышкаш хөй шериг Амыр-Санааны ызырты сүргөш, Хемчик кашпалынга чыгап келгөш: «Ам-на кай баарыл бо!» дижип турда, дүне када чалым шаккыңайнып хонар болган. Эртенинде көөрге, дээрде шашкан чалымнарны кержек-биле аьдының дуюунга өйлей кертип чорааш, ажа берген болган.

Хөй шериг оон-на оюп-кыйып чорааш, сүрүп кээрге, Самынаны ажып чыткан. Чүгле бергүнүң дошказы шала көстүп

бар чыткан. Сарыгларның Булдулдай маадыр деп кижжи ону үзе адып чыдып калган чүве дээн.

Амыр-Санаа түмен-сая кыдат, моол шериглерге алдырбайн, ынчалдыр-ла орус чуртунче дезип кире берген. Ол: «Коданның кулааның каразы, астың кудуруунуң каразы чидерден бээр; чаш уруг ыңаалап ыглаардан бээр; сандан ыяш ирип дүжерден бээр ядыы чоннуң дең төрезин мен тудар мен» — деп аашкынган дээр чүве.

Амыр-Санаа база катап чуртун эргиир дээш, чоруп олургаш, орус чурту бир хоорайга хайнып турган паштан: «Аас-кежи чайлаар» — дээш, хой чодазы ап алгаш халыткаш, Шеми-Аксында Соксаал деп тейниң кырынга тура дүшкеш көөрге, хойнуң чодазы сооваан, бузу буруңайнып турган. Ол тейниң кырында тос-таңма деп паш аксы хире калбак дашта аът изи бар. Ооң аъдының изи ол.

Барыын кожуунда Базырык, Тээли деп тейлер бар. Ында база калбак дашта аът изи бар. “Соксаалга соксадым, Тээлээ тептим, Базырыкка бастым” — деп турган деп, Амыр-Санаа дугайында бистиң өгбелеривис чугаалажыр.

Шынап-ла, тыва улустуң Амыр-Санаа дугайында чугааларында, үени өттүр көрген-даа дег, элдеп-кайгамчыктыг утка бар. Октябрьның чыры соңгу чүктен солаңгылап кээрин бодаарга, Амыр-Санааның күзели-биле кара ояр де!

1. Төөгү чугаада чоннуң кандыг күзел-бодалы илереттингендир, тодарадыңар.

2. Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаада хөөредигниң чижектерин тывыңар.

3. Өске чоннарда Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаалар бар бе, тодарадып шинчилеңер.

4. Амыр-Санааның эрткен оруун картадан көргүзүңер.

5. Улуг улустан дыңнаан төөгү чугааларны чыып бжиңер.

Кыры сөөгү

Тывалар өлүргөн малының хүндүлүг сөөктерин: калбак чарын, кыры, кажык, довук, курутай, баш (ылаңгыя аът бажын) уш-баш чок октавас. Чарынны өрттеткеш, чарын салыр деп чүве бар. Кажыкты, курутайны чыып алгаш, ойнаар. Довукту чараштыр хемдиирге, уруглары чараш болур дээр. Кырыны тываларның хүндүлээр чүвези — аал, өг кадарчызы болзун дээр. Коданга чүве кирбезин дээш, хемдээш, хана бажынга азып алыр. Уруг-дарыы доктаавас азы ийи-чаңгыс уругларлыг өглер суг кырыны хөлчок хүндүлээр.

Шаанда кырган-авам мындыг тоол чугаалаар чүве: “Кадайның чаңгыс оглу аңнаар, ол аңнааш-ла, олчалыг чанып кээр. Кожазында аалдың оолдары үш алышкы база аңнааш, олча чок болурлар.

Кандыг кончуг хоранныг кулугур боор, өлүрүп каапкаш, олчазын, алгы-кежин ап алыылыңар — дишкеннер.

Кежээ одаанга кедеп чеде бергеш көөрге, чаңгыс оолдуң одаан долгандыр дөрт-беш-даа кижин олуруп алган шайлап, хөөрөшкөн органнар. Алышкылар каш-даа кежээ кедеп кээрлерге, оол чааскаан эвес болгаш турар мындыг.

Чаңгыс оол бир-ле хүн одаанга келгеш, барбазын үжээрге, хүнезини төнүп турар болган. Холун суккаш, барбазын үжеп оорарга, дөрт-беш хире кыры сөөктери барба дүвүндө чораан. “Авамның хөктүүн, куу сөөктерни чоп суп турган кижин боор” дээн бодал-биле оларны уштуп октагылап-тыр эвеспе. “Чаа, шайлап алгаш, удуп чыдып алгаш, эртен-даарта чанар-дыр, алгы-кежим ам четчир” дээш, одаан салып, шайлааш, удуп чыдып ап-тыр.

Демги алышкылар ам-на кедеп кээрлерге, оолдуң одаа ээн, боду удаан чыдып-тыр эвеспе. Алышкылар чаңгыс оолду өлүргөш, алгы-кеш олчазын үштеп алгаш, халдып чана берип-тирлер эвеспе.

Ынчап авазының камгалап чорзун дээш суп берген кырыларын уштуп октагылап-каш, кады төрөөн чүвелери чок оол

амы-тынындан чарылган чүвең иргин” — деп, кырган-авам тоолдап бээр чүве.

1. Чогаалда кандыг кол бодал илереттинген-дир?

2. Шагаа байырлалының үезинде кыры сөөгү-биле хол-башкан ёзулалдар дугайында дыңнадыгдан белеткеңер. Чечен чогаалдардан чижектер-биле бадыткаңар.

3. Тыва улустуң ёзу-чаңчылдары, чүдүлге-сүзүглелдери-биле холбашкан мал-маганның ыдыктыг сөөктериниң дугайында кандыг төөгү чугаалар азы сагылгалар билир силер, чугаалаңар.

4. Сөөктер аттары кирген үлегер домак, чечен сөстөр, тывызыктар билир силер бе? Кыдыраажыңарга сактып бижип алыңар.

Чижээ: Дөрбелчин боттуг,

Дөрт чүзүн малдыг. (Тывызык: *кажык*).

5.” Кыры шимчээрге, хырын тодар” деп үлегер домакка дүүштүр чогаадыгдан бжиңер.

6. Бавуужап Ондарның “Төлге бижии” деп тоол аяны-биле бижээн шүлүглелин улуг улус-биле кады номчааш, сайгарыңар.

Хөөмейлээр Бүдүкпен

Таңдының Межегейге хөөмейлээр Бүдүкпен деп кижичурттап чораан. Алыс боду яды арат. Таңдының Ары болгаш Өвүр талаларыңа Бүдүкпенге чедир хөөмейлээр кижитурбаан чүве-дир.

Бүгү Таңды-Тываны чагырган Амбын ноян ону арт-сын ажилдыр кыйгырып эккелдиргеш, хөөмейледип чораан. Бурунгаар Кыдат болгаш Моолдан улуг дужаалдыглар келгенде, Таңды-Тываның бүгү кожууннарыңдан эрге тутканнарны кыйгыртып эккелгенде, оларга аян тутсун дээш, ыяап-ла Бүдүкпенни элчи каксып кыйгыртып турган. Бүдүкпенни эдерткен дүжүметтер Межегейден үнгеш, Чагытай хөл таварааш, Таңды сынын тавартыр Самагалдайже ажыптарлар. Чайын безин элик кежи чаргаш алгы тоннуг чоруур Бүдүкпен чавыт эзерлиг аьдынга бодунуң чазап алганы дошпулуурун

туткаш, аъттаныштар. «Эзеңгилерин дыңзыдып» алгылаан, каас кыдат торгу тоннарлыг ийи дүжүмет Бүдүкпенниң мунган аъдының ийи талазындан чүген дээрбээнден тудуп четкилээш, челзиптерлер.

Бүдүкпен боду ийи чеңнерин берзенипкеш, дүжүметтерден бажы бедик кылдыр олурупкаш, дошпулуурлавышаан хөөмейлеп, сыгыртып чоруп орат. Хөөмейге таалаан аъттар безин хову черлерге челижин чаңгыс аайлаштыр челиптерлер. Бүдүкпенниң ийи талазында ооң аъдын четкен дүжүметтер болгаш оларның эдеринчилери, чалчалары ыт-шимээни чиде бергилээн, узун чеңнериниң уштуктары-биле карактарын чоткулап каап, чоруп оргулаар турган. Черниң ырак-узаа-даа, кадыг-берти-даа билдиртпейн баргылаар. Бүдүкпенниң хөөмей-сыгыды арга-каскакка чаңгыланы бээрге, ону дыңнап, таалаан өөр-бөлүк аңнар безин орук хажыызында дыңнааш тургулаптар. Самагалдайже ажып кээп, Амбын ноянга бараалгап келирлер. Ноян бодунуң улузун келдирип алгаш, Бүдүкпенге:

— Хөөмейлеп олур, оол! — деп дужаап каар.

Бүдүкпен дыка-дыка хөөмейлей бергенде, ооң кежегези сорая бээр дижир. Амбын ноянны хүнде үш катап ыглаткаш, ам Бүдүкпен сеткили ханар турган дээр.

Хөөмейлээр Бүдүкпенни дыңнаар дээш, Салчактың нояны ону Каа-Хемче каш-даа катап кыйгырткылап алгаш барып тургулаан.

Бүдүкпен муңчулуп-муңгарай бергеш, хөөмейлей бергенде, ооң аъдының карааның чажы төктүп, ыды безин улуй кааптар турган.

1. Чогаалдың маадыры хөөмейлээр Бүдүкпенниң аажы-чаңының онзагайы чүдөл? Бүдүкпенниң хөөмейин дыңнаан улус — дүжүметтер, эдеринчилери, Амбын ноян ону канчаар хүлээп алып турганыл? Аъдының, ыдының аңаа хамаарылгазы кандыгыл?

2. Чогаалдың планын тургузуңар.

3. Силерниң кожуунуңарда кандыг хөөмейжилер барыл, таныштырыңар.

4. Тыва хөөмей-сыгытты шинчилээн эртемден кымыл? Ооң кандыг ажилдарын билир силер?

5. Тываның улустуң хөөмейжилерин адаңар. Оларның дугайында альбомдан долдуруңар.

6. Тыва хөөмейжилер дугайында видеороликтерден көрүңер, оларның дискилерин дыңнаңар.

Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени

Тыва улустуң янзы-бүрү темаларга хамаарышкан төөгү чугаалары кончуг хөй. Оларның иштинден Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаалар чер-черлерде элээн нептереп тараан. Төп Азияны шинчилеп чораан аян-чорукчулар 19 чүс чылда-ла Моолга чоруп чорааш, Амыр-Санаа дугайында төөгү чугааларны чыып бижигилээн. Дыл эртемдени Б. Я. Владимирцовтуң бижээни-биле алырга, ук төөгү чугааларның ниити утказы мындыг: Амыр-Санаа бодунуң ийи эжи-биле (У-нойон, Шыдарван) Пекинге өөренип тургаш-ла, моол аймактарның каттышкан күжү-биле маньчжур дарлалды узуткааш, Моолду оон хостаар деп шиитпирлеп алган. Амыр-Санаа Моолдуң Кобдо аймааның амбыны болу бергеш, сорулгазын күүседир деп турда, эжиниң бирээзи (Улясутайга турган У-нойон) өскерилгеш, өөрүн садыпкан. Шыдарван шаажыладып өлүрткен, а Амыр-Санаа шерии-биле Тыва таварып Россияже дезипкен. Ооң амыдырал-чуртталгазы болгаш маадырлыг чоруктары ол үеде, база-ла моол улус дег, маньчжур-кыдаттың аар-берге дарлалының адаанга базындырып чораан тываларның аас чогаалында артып калгылаан.

Тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугааларын чыып бижиирин болгаш шинчилээрин XIX вектиң ийиги чартыында Тывага шинчилел ажылы кылып чораан эртемденнер эгелээн. Оларга В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Н.Ф. Катанов болгаш өскелер-даа хамааржыр. Тыва эртемденнер тоолчургу болгаш төөгү чугааларын чыып бижиирин уламчылаан. «Кыс-Халыыр» (Д.С. Куулар, Ч.Ч. Куулар), «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары»

(А.Д. Арапчор), «Чылбыга Айны канчап сыырыпканыл?» (З.Б. Самдан) деп төөгү болгаш тоолчургу чугаалар чыындыларын үндүрген.

Тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугаалары кижизидикчи ужур-уткалыг. Олар кижини сонуургаачал, эскериичел, төөгүчү, чечен-мерген, амыдыралчы кылдыр өөредир шынарларлыг.

Амгы үеде Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда тыва төөгү болгаш тоолчургу чугааларны чыып бижиири, шинчилээри уламчылап турар. Россия чоннарының аас чогаалын шинчилээниниң түңнелинде «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» («Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк чоннарының аас чогаалының тураскаалдары») деп улуг ном бижиттинген. Ында тываларның тоолчургу болгаш төөгү чугаалары база кирип турар. Тыва төөгү болгаш тоолчургу чугааларны школаларда, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар.

Чурук-биле ажыл.

1. Улустуң аас чогаалының кайы хевиринге таарыштыр чураан чурук-тур? Харыыңарны эге класстарга алган билииңерге даянып, бадыткаңар. Чогаалдың утказын сактып чугаалаңар.

2. Чуруктуң автору кымыл? Чурукчунуң дугайында чүнү билир силер? Немелде литератураны болгаш улуг улустуң тайылбырын ажыглаңар.

3. Чурукта тыва улустуң эдилелдерин айтыңар, аттарын ушта бижээш, тайылбырлыг словарларны ажыглап тайылбырлаңар.

4. Чогаалга хамаарыштыр боттарыңар чуруктан чогаадып чуруңар.

Тыва улустуң ырлары

Кадарчы

Кадарарда хоюм чараш,
Катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттөп сургаар авам эки.

Кадарарда хоюм чараш,
Харап көөрдө тейим бедик.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үнүп көөрдө тейим бедик.

Ала караан дешкен болза

Кулун, чаваа куруг кагган
Кулугурну – коккааракты.
Куруг черге хуу шииткен
Куурумчу дүжүметти.

Ажы-төлүм боскун кескен
Аш-ла бөрү – коккааракты.
Актыг черге аъдым алган
Адыгырны – дүжүметти.

Аъдым чиген коккаарактың
Азыг-дижин сыккан болза!

Адам каккан дүжүметтин
Ала караан дешкен болза!

Инээм чиген коккаарактын
Ийи-ле азын сыккан болза!
Ием каккан дүжүметтин
Ийи караан дешкен болза!

Межегей

Улуг-Хемге таваңгайлаан
Улуг-Ийим, Кадыр-Ийим,
Уруг чаштан ойнап өскөн
Улуг шынаа Межегейим.

Каа-Хемге таваңгайлаан
Кадыр-Ийим, Калбак-Ийим,
Кара чаштан ойнап өскөн
Калбак шынаа Межегейим.

Аткан даңның сырынында
Адыр тейден бараан хараар,
Алды-Межегей — Сарыг-Булуг
Кандыг янзы чыдыр ирги?

Алды-ла айның болчаандан бээр
Адыр тейден хараар боор сен,
Алды-Межегей — Сарыг-Булуг
Чайыннанып чыдар боор оң.

Үш-ле айның болчаандан бээр
Үш-ле дыттан хараар боор сен,
Үстүү-Межегей — Кужур-Булуг
Үзүк ногаан чыдар боор оң.

Самагалдай

Дооразындан харап көөрге,
Торгу хээлиг Самагалдай.
Топтавыла көрбээн кижиги
Довурактыг дээр-ле боор оң.

Хажызындан харап көөрге,
Хана хээлиг Самагалдай.
Караа-биле көрбээн кижиги
Хая-даштыг дээр-ле боор оң.

Адаанайдан харап көөрге,
Ажык шөлдүг Самагалдай.
Аргывыла чорбаан кижиги
Арга-даштыг дээр-ле боор оң.

Үстүүнейден харап көөрге,
Үлегер дег Самагалдай.
Үргүлчү-ле чорбаан кижиги
Үзүк суглуг дээр-ле боор оң.

Хандагайты

Удазынның ужугу дег,
Узун баткан Хандагайты.
Уран кыстар даараан ышкаш,
Угулза дег Хандагайты.

Хааржактың сенчизи дег,
Калбак баткан Хандагайты.
Калга кыстар даараан ышкаш,
Каас-чараш Хандагайты.

Успа-Хөлче удур көргөн
Улуг-Тербис, Башкы-Тербис.

Уруг чаштан ойнап өскөн
Улуг шыктыг Хандагайты.

Кара-Хөлче харап көргөн
Кадыр-Тербис, Башкы-Тербис,
Кара чаштан ойнап өскөн
Калбак шыктыг Хандагайты.

Очалаңдан кедилерин

Очалаңдан кедилерин
Орус арат айтып берген,
Октябрьның хувискаалын
Ол-ла черден делгереткен.

Чеди чааның хувискаалы
ССРЭ-ден өөскээн-не ийин.
Черлик чораан арат-ла чон
Чер-ле черде хувискаады.

Ам-на бо-ла сорулганы
Азий дипке делгереткеш,
Арат хөйну каттыштыргаш,
Амыр-чыргал эдилээн бис.

Анаа-ла орган херээ-ле чок,
Аңгы херээн камгалаалы!
Арат түмен бүгүдеге
Артык эрге тыпсыылыңар!

Тооруктуг долгай таңдым

Тооруктуг долгай таңдым
Долганзымза, тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Доруктурза, байыыр-ла мен.

Эзириктиг ээр-ле таңдым
Эргизимзе, тодар-ла мен.
Эрээн-шокар малымайны
Азыраза, байыыр-ла мен.

Өдүгөн-Тайга

Өдүгөн-Тайга чурттуг-ла мен,
Өлең сиген чыттыг-ла мен.
Чалым тайга чурттуг-ла мен,
Шаанак сиген чыттыг-ла мен.

Эдер чарың мунуп алгаш,
Элиң будун дергилеп кел.
Мынды чарың мунуп алгаш,
Мыйгааң будун дергилеп кел.

Чашпы-Хем

Аалдар чайлаар аяң шыктыг,
Айы, беги арбын Чашпым.
Айлык черден келген кижиге
Айын, безин кайгап чанар.

Өглер чайлаар өлең шыктыг,
Өлүк-диини өргүн Чашпым.
Өске черден келген чоннар
Өөрүшкүзү ханып чанар.

Чашпы-Хемниң чаш-ла хаакка
Чадаганнап орбадың бе.
Чара челзип келиримге,
Чашты хона бербедиң бе.

Хөнү баткан Чашпы-Хемге
Хөөмейлеп орбадың бе.

Хөмө чөлзип келиримге,
Көрбээченней бербедиң бе.

Алды баштыг Кара-Дагны

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлээн чурттаалыңар.

Оргу шөлдүг Кара-Дагны
Оңгу кылып алыылыңар.
Опчок, хоптак Сеңгинчикти
Ол-ла черге даяладыыл.

Чеди баштыг Кара-Дагга
Четтирбейн баргай-ла бис.
Алды баштыг Кара-Дагга
Алдырбайн баргай-ла бис.

Кашпал, кадыр Кара-Дагны
Кансы³ кылып алыылыңар.
Оорарган Оргу-Шөлдү
Олбук кылып алыылыңар.

Дөге-Баары

Дөртен аътты чарыштырган
Дөңгеликтиг Дөге-Баары.
Дөртен шериин чыскаап сургаан
Төп-ле черде дөрт-ле яамы.

---

³ Кансы – ширээ.

Бежен аътты чарыштырган
Бедик чаагай Дөге-Баары.
Бежен шерин чыскаап сургаан
Белдир черде беш-ле яамы.

Алдан аътты чарыштырган
Агылыг-ла Дөге-Баары.
Алдан шерин чыскаап сургаан
Арат чазак алды яамы.

Ыр, кожамык дугайында билиг

Тыва улустуң аас чогаалында улустуң ыр, кожамыктары кижиниң чуртталгазының эдеринчизи болуп, амыдыралдың болуушкуннарын болгаш оларга хамаарылганы эң бөдүүн болгаш тода кылдыр көргүзүп чоруур. Ыр, кожамыкка кижини сеткил-хөңнүн илередир.

Ыр, кожамык шүлүк тургузуглуг болур, аялга-биле ырлаарынга таарыштыр чогааттырган. Ыр болгаш кожамык, бир талазында, шүлүк чогаалынга, ийи талазында, хөгжүм чогаалынга хамаарылгалыг.

Ырларның аялгалары аңгы-аңгы, оран-чурт, ажил-агый, амыдырал-чуртталга, ынакшыл дугайында чогаалдар болур.

Кожамык дээрге дүрген аялга-биле күүседир, ынакшыл болгаш кижилер аразында харылзаалар дугайында чогаалдар болур. Олар кижилерниң кандыг-бир четпестериниң, аажы-чаңының дугайында шоодуглуг, кочулалдыг, баштак уткалыг чогаалдар-даа болгулаар.

Тыва улустуң ырлары тема талазы-биле байлак. Оларда төрөөн черин ырлап, төөгүнүң болуушкуннарын илередип, күш-ажылды алдаржыдып, аът-хөлүн мактап, ынакшылды алгап, өскүстүң амыдырал-чуртталгазын көргүзүп, кижилерниң амы-хууда харылзааларын-даа көргүскен боор. Аас чогаалының онзагай

хевири болбушаан, ыр, кожамык ниитилел амыдыралының хөй-хөй айтырыгларын көргүзүп келген.

Чогааттынган үезиниң аайы-биле ырларның уткалары, темалары аңгы-аңгы боор. Шаандагы үеде тывылган ырларда феодалдарга, лама, хамнарга удурланыышкын, хосталга дээш демисел, херээжен чоннуң аар-берге салым-хуузу, ынакшыл, чаагай амыдырал дугайында күзел-чүткүл тодазы-биле илерээн. Ооң соонда тывылган ырларда тыва улустуң даштыкы эжелекчилерниң болгаш иштики феодалдарның ийи дакпыр дарлалындан хосталганын, Тывага улусчу революцияның тиилээнин, улустарның найыралын, интернационалчы найыралды болгаш совет чуртунга ынакшылын болгаш өске-даа чугула темаларны көдүргөн. Кижизиг мөзү-бүдүштү хажыдар, күш-ажылдың сагылга-чурумун хүндүлевес чоруктарга болгаш өске-даа четпестерге удур угланган шоодуглуг база шүгүмчүлелдиг ыр, кожамыктар кайы-даа үелерде чогааттынып турган болгаш турар-даа.

Тыва улустуң ырларын, кожамыктарын чон чогааткан. Оларның аразында доктаамал аялгалыг ырлар хөй эвес. Оларга “Самагалдай”, “Кадарчы”, “Хандагайты”, “Межегей”, “Ала караан дешкен болза” дээн ышкаш ырлар хамааржыр.

Чер-чер аайы-биле азы күүседир кижиниң аяны-биле кожамыктарның аялгазы хостуг, сөзүглелдери аңгы-аңгы вариантыларлыг болур.

Улустуң ырларының, кожамыктарының дылы уран-чечен. Салгалдан салгал дамчып, амгы үеге чедир улам чаарттынып сайзырап турар. Тыва улустуң ырларын, кожамыктарын ыраажылар, хөөмейжилер, тыва хөгжүм ансамбльдары күүседип, делегейниң чоннарынга таныштырып турар.

1. Ыр болгаш кожамыктың аразында ылгал бар бе, номчаан чүүлүңерге даянып, сайгарыңар.

2. Номда кирген ырыларның сөзүглелдерин кичээнгейлиг номчааш, оларны бөлүктерге чарыңар. Чижээ: чер-чурт дугайында, төөгүлүг дээш о.ө.

3. Боттарыңарның билир кожамыктарыңарны чыып бижичер.

4. Тыва улустуң ырларын күүседип чоруур сураглыг ыраажылар, ансамбльдар дугайында дыннадыглардан кылыңар.

5. Ырларның сөзүглелдерин шээжилеп алгаш, ырлап өөреничер. Ында уран-чечен аргаларны тывыңар.

6. Бөлүктерге үстүп алгаш, кожамыкка мөөрейлежиңер.

7. “Хүн-Хүртү”, “Чиргилчин”, “Тыва” болгаш өске-даа ансамбльдерниң компакт дискилерин дыңнаңар.

8. Дараазында ырларның сөзүглелдерин тыпкаш, номчуңар. Аялгаларын башкыңардан, ыры-хөгжүм башкызындан азы улуг улустан айтырып алыңар: “Бай-ла-Тайга”, “Калдак-Хамар”, “Баар оруу кегээрелдиг”, “Эрге-шөлээ бисте турда”, “Төп-ле сургуул”, “Чыраа-Хоор”, “Көшкүн арат”, “Конгурай”.

Алгыш-йөрээлдер

Алгыш-йөрээлдер чоннуң амыдыралы-биле холбаалыг делегейде өндүр улуг болгаш өске-даа сүзүктүг чүүлдерге тураскааткан шүлүк тургузуглуг аас чогаалының биче хевиринге хамааржыр уран сөс болур. Улустуң чаагай күзелдери кыска, уран-чечен одуруглар-биле илереттинер.

Алгыш-йөрээлдер аразында дараазында бөлүктерге чарлып турар: алгыштар, чалбарыглар, макталдар.

Куда-дой дүшкенде, уруг төрүттүнгенде, баш хылбыктаанда, чаа өг тиккенде, байыр-наадымда *алгыш-йөрээлдерни* салыр.

Аңчылар, балыкчылар, ырак-узак чер чораан улус улуг арт ашканда, кежиг кешкенде, оран-делегейден кежик дилеп, олча күзеп, өршээл дилеп *чалбарыглар* салыр.

Хүрешке шүүлген мөгеге, чарышка эрткен аътка *мактал* тудар.

Тыва чон шаг шаандан бээр сөстүң хуулгаазын күжүнге бүзүрөп, сагыш-сеткилин, күзел-бодалын алгыш-йөрээлдерге илередип чораан. Амгы үеде тыва алгыш-йөрээлдер улам сайзырап, эртем талазы-биле шинчилеттинип турар.

Өг-бүлө туткан аныяктарга йөрөөл

Хараган дег малдыг болзун,
Хая дег эттиг болзун!
Челип четпес челелиг болзун,
Шаап четпес коданныг болзун!
Эдилээни мөңгүн болзун,
Эзертээни чыраа болзун!
Торлаа ышкаш өөр болзун,
Торга ышкаш каас болзун!
Узун назын назылазын,
Уруг-дарыы көвей болзун!
Кырган назын назылазын,
Кылган ижи бүдер болзун!
Кадыг таакпы тыртпазын,
Кара арага ишпезин!
Дыңнаан чүвезин чажырбазын,
Тыпкан олчазын харамнанмазын!
Чоруу чогуу чорзун,
Чораан черинге хүндүлетсин!
Дөң черге өөн өглөп,
Дөлем черге малын чалазын!

Аңчының чалбарыы

Адак узактан сени сурап,
Аңнап келдим, алдын Таңдым!
Саңым салып, чалбарып,
Чажыым чажып олур мен.
Бээриңни белеткеп,
Алырымны аайлаштырып,
Караамга көзүлдүрүп,
Кара боомга дээртип,
Өршээп тур, алдын Таңдым!
Будууң аразыңга бузурба,
Чаадың алдынга чажырба!

Караан хаштап,
Кулаан куйлап бер!
Өзенинге өөртүп,
Каскааңга каттыртып тур!
Соп чиир чилиглиинден,
Соргулаар чаглыындан.
Палт дээш,
Баарынга дегзин!
Дизиг сыңмас
Диин, киштен,
Артыг сыңмас
Аң-меңден хайырла, алдын Тандым!

Шүүлген мөгеге мактал

Дуран болган карактыг,
Туман болган тыныштыг,
Туң дег ак диштиг,
Турган боду арзылаң боттуг,
Калбак дашка тайбас,
Кадыр черге ушпас,
Алдан дөрттү шүгген
Арзылаң мөге бо-дур!
Анаа алдар болгаш мактал!
Алдар болгаш мактал! Курай! Курай!

УЛУСЧУ ЭРТЕМДЕН ОНДАР ДАРЫМАНЫҢ ЧЫЫП ВИЖЭЭНИ
УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ҮЛЕГЕРЛЕРИ

Оран-тандыга чалбарыг

Өршээ хайыракан!
Алдыгым, үстүгүм, Хайыракан!
Алдын делегейим, Хайыракан!
Тос дээрим,
Долаан бурганым, Хайыракан!
Алажым, Хемчиим,

Ак баштыг Бай-Тайгам,
Өршээ, Хайыракан!
Дөрт чүгүм,
Дөрбөн тайгам, Хайыракан!
Хонган хонажым,
Хоор чонум,
Бак чүве ыңай турзун!
Эки чүве бээр турзун, Хайыракан!

Аътка мактал

Эки бениң төрүп бергени
Эки Хүрең аъдым.
Хомду болган сынныг,
Хүртү болган кулактыг,
Каң хоо дуюглуг,
Хүмүш болган чүген суккан,
Арт болган аңгайган эзерлиг,
Хову болган чонактыг,
Тос коннун кожа тырткан,
Кудуругун баглаан,
Кудургазын сөөрткен,
Чели, кудуруу
Черинге дөжелген,
Сес чоруу дески чоруур,
Дүктүг даванныгга четтирбес,
Чүглүг кудуруктугга четтирбес,
Булуттуг дээрниң адаа-биле,
Будуктуг ыяштың кыры-биле маңнаар,
Эки бениң төрүп бергени
Эки Хүрең аъдым аар, оой!

Хам алгыштары

Хам алгыштары — тыва улустуң аас чогаалында онзагай черни ээлеп турар. Хам алгыштары эрте-бурунгу үеден бээр

туруп келген тыва алгыш-йөрээлдерниң шажынчы хевири болур. Ында чамдык билиишкиннер солун.

Хам кижилер онзагай салым-чаяанныг, тускай ук-дөстүг болур. Ынчангаш олар укталган черинден алганыр. Чижээлээрге, дээр уктуг, даш көжээ уктуг, ызыгуур салгаан, чер, суг ээзинден укталган хамнар дээш оон-даа өске.

Хам алгыштары шүлүк тургузуглуг, бурунгу шүлүк чогаалының үлегерлери болур. Оларны хамнар алганып ыдар. Бир солун чүвези — оларны удур чогаадып алганыры болур.

Хам алгыштары кижиниң аарыг-аржыын экиртиринге, ажыл-агыйын чогударынга, багай чүведен адырарынга — амыдырал-чуртталганы чогуумчалыг болдурарынга чоннуң бүзүрелин эгидеринге ужур-дузалыг аас чогаалы болур. Тываның улустуң чогаалчызы, эртемден М.Б. Кенин-Лопсан хам алгыштарын хөй чылдар дургузунда чыып бижээш, эртем талазы-биле шинчилээн. Ооң “Тыва хамнарның алгыштары” (1995) деп ному орус-тыва дылдарда парлаттынып үнген.

Күжүгет Серен хамның чаштарны алганганы

Уруг чаштар, үре-төлдер!
Уян болбайн, эрес болзун!
Бочургалап частыр болзун!
Бора-хектеп өзер болзун!

Бочурганың чечээ-ле ышкаш,
Бора-хектиң чалгыны дег,
Бүгү чоннуң чаш-ла төлү
Бурун менди өзер болзун!

Хамның Шагааны алганган алгыжы

Үнген айның чаазында
Үнер чылдың бажын уткуй
Улустарның хай-бачыды
Улчуп-хадып тайлыр боор деп,

Үнген хүннүң эртезинде
Ширээ дашка саңым салып,
Шиник хевим хевей кедип,
Омаам кирип хамнап тур мен.

Кодан-чурту арыг бе деп,
Кокпа-шыыры менди бе деп,
Дымаа-ханаа сол-ла бе деп,
Дыңнаан чүве тайбың бе деп,

Дүңгүрлүгнүң дүвү мындыг,
Дүпке тейлээр салым мындыг.
Орбалыгның оруу мындыг
Оранга тейлээр салым мындыг.

Амыр чоруур арга дилеп,
Чолукшуурну ёзу бодап,
Дөргүл-төрөл угун сактып,
Дөрт-ле таңдаа тейлеп тур мен.

1. Алгыш-йөрээл деп чүл? Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктерин чугаалаңар.

2. Алгыш-йөрээлдерде чоннун кандыг күзелдери илереттингенил?

3. Өг-бүле туткан аныяктарга йөрээлде “Торлаа ышкаш өөр болзун”, “Дыңнаан чүвезин чажырбазын, тыпкан олчазын харамнанмазын!” дээн күзээшкиннерниң утказын канчаар билип тур силер?

4. “Дөжек дой” база “Хылбык дой” байырлалдарга хамаарышкан алгыш-йөрээлдерден бжиңер. Уран номчулга мөөрейинден эрттириңер.

5. Хам алгыштарының онзагайы чүдел? Хам алгыжы дыңнаан силер бе? Ооң утказын канчаар билип алдыңар?

6. Алгыш, чалбарыг азы макталдан чогаадыңар.

7. Алгыш-йөрээлдерни чечен чогаал сөзүглелдеринде ажыглап туурап бе, чүге? Оларның чижектерден тывыңар.

Авторлуг тоолдар

Степан САРЫГ-ООЛ

Агар-Сандан ыяш

Шыяан ам, араатан дайзыннар эът чиир эрге чок бооп, арзылаң-парларның азыг-диштери турлуп чаштап, алдын делегейниң хөрсүнүнге ачылыг төре доктаап, шаг төре өскерлип, шарайин шажын өрттенип турар шагда чүвең-даа иргин ам.

Арзайтының ары чарыындан адырланып үнгеш, Өлчейтиниң өвүр чарыындан өөштенип үнгеш, делегейни депшилдир аккан, дарган кижиге таптап каан ышкаш, уран уруг угулзалап каан ышкаш узун ак-көк Улуг-Хемниң унунда даспы көк хаяларбиле кашпалдандыр аккан, хамык чоннуң чайлаа болган, хараачыгай куштуң уязы болган, энерелдиг, байырымныг, эртинелиг, байлактыг Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдириден бойдустуг делегейге бодарап көрбээн, будук бүгүдээзи чигирчимистиг, дазыл бүгүдээзи далган-тараалыг, өртемчейниң үнүш-бойдузунга үрелиг-ачылыг Агар-Сандан ыяш бодарап үнген-даа чүвең иргин эвеспээ!

Ам-даа чүзү боор чүвең ийик, биеэки Агар-Сандан ыяштың чигир-чимистиг, айдызалдыг-аңгаралдыг чаагай чыды үстүнче үжен хонуп четпес, адаанче алдан хонуп четпес делгем улуг девискээрниң аң-мең амытаннарының аксы-думчуу, өкпе-чүрээнге тоннуп чедип турар бооп-тур эвеспе.

Хамык аң-мең амытаннар: «Чүү мындыг магалыг чаагай амдан чыт болду бо? Мооң ачы-буянынга даянып, чигирчимизин четтирип болуру кандыг ирги» дишкеш, оон-моон кызыл үер дег кыйбыңайнып, байыр-наадым болган ышкаш, ырлыг-шоорлуг кээп турган-даа чүвең иргин.

Хамык амытан чыгып кээрге, Агар-Сандан ыяш узун чаагай холун сунуп, хүннээрек чаагай хүлүмзүрүп көргеш, ыткыр мерген үнү-биле ырлай аарак чарлык бооп туруп-тур оо:

– Мээң чигир-чимизимни силерниң чириңер-даа албан, мээң ачы-күжүмге силерниң даянырыңар-даа албан: мен болза силер бүгүдээниң түмөн чылда түрээн түрээңерден, төккөн дериңер, аккан ханыңардан, түрлүг, күштүг килеңиңерден төрүт-түнгөн, ажылды кылыр амытанга ачы-буяным үстүп, соглуп болбас Агар-Сандан ыяш мен!

Ындыг болза-даа, силерниң араңарда мээң ачы-күжүмнү көрбестер-даа бар, мээң чигир-чимизимни чивестер-даа бар. Кымнарыл ол? Чырык хүн алдынга ажыл-үүле-даа кылбас, ачы-буян-даа сагынмас, дөмей-ле кады төрүттүнүп келген кожа-холбаа, аймак-хелбээ өөрүн ыялап базымчалап, тудуп чип чоруур эът чиир, хан ижер кара маңгыс араатаннар ол деп билип алыңар. Силер оларны билирден артык билир, көөрдөн артык көргөн-даа силер. Олар мээң ачы-күжүм көрүп, чигир-чимизимни чиир байтыгай, харын оларны бо делегей кырындан чемиш тып чиир эргезин кызыгаарлаан номнал, дүрүмнү чарлаалыңар! — деп, хову сыңмаажа хорадап кыйгырып, арга сыңмаажа ажынып кыйгырып-даа турган чүвең эвеспе.

Аастыг-диштиг араатаннарга одура оъттадып, кезе хемдидип, амыр-чыргал чок чораан амытаннар Агар-Сандан ыяштың ол чарлыын дыңнааш, каттырбаан каткызын каттыржып, хаядажы алдын-мөңгүн кылдыр эзилгиже каттыржып, өөрбээн өөрүшкүзүн өөрүп, өлең-сиген өктереп үнүп, чечектелгиже, өөрүп туруп-турлар эвеспе!

Шак оон ам чүзү боор чүве ийик, демги дүктүгнү дүгү-биле чип, ханныгны ханы-биле чип чораан маңгыс араатаннар: адыг, бөрү, арзылаң, ары, чыландан эгелээш, угаан-медерелин оскунуп, ужу-бажын сугар чер тыппайн, малгаштыг-малгаштыг черлерге бадырткайндыр багын борап, шириктиг-шириктиг черлерге сидирткейндир хирин борап, карактарын хавыйтыр ыглажып, дыргактарын дыралдыр маңнажып, дойлуп тургулаан дидир чүвең ыйнаан.

Амыраан, хосталган амытан бүгүдээ амдангыг чаагай чигир-чимизин чип, амыр-тайбың чуртталгазын чурттап, ачылыг-буянныг Агар-Сандан ыяжының үрелиг чаагай дазылын

улам-на быжыглап, хөрзүннеп, суггарып, танышпаан боттары таныжып, көрүшпээн боттары көржүп, уядан уран уяны тудуп, хоргадан уран кода-балгадын тудуп эгелеп-даа турган чүвөң иргин ам.

Араатан дайзыннар амыдыраар арга чок бооп, хозавас улут хырыннары хозап, туразында чуура дайнаар чуурга безин тывылбас болуп, өлүрү өлүп, кырлыры кырлып эгелээн.

Арга ядарап, адактың соонда Агар-Сандан ыяшты дазыл-дамырындан одура ызырып, узуткаар дээш, дүне-хүндүс оорлап, кедеп, каш чүгүндөн каш удаа халдап келген.

Та чежеге, та кажага сүмележип-сүлчээлежип, кедеп-сүржүп келген чүвө ийик, күш-шыдалын кадып алгаш, күчүлүг-шыдалдыг аң-мең амытан дээрниң шырайын тыртып, дедирлендир бүргөп хорадап, кудайның шырайын тыртып, кушкулдур бүргөп хорадааш, демир долугулаштыр чаап, оттуг чаңныын чажырадыр дүжүрүп, чылан чылгаар шыгы чок кылдыр, өрге чылгаар өлү чок кылдыр узуткап каап-тыр оо!

1. Тыва чогаалдың төөгүзүндө баштайгы авторлуг тоол болур бо чогаалдың 5-ки класска өөрөнгениңер авторлуг тоолдардан (К.-Э. Кудажының “Кым эң ажыктыгыл?” болгаш оон-даа еске) ылгалын болгаш улустуң тоолдарына дөмейин тодарадып чугаалаңар.

2. Мында Агар-Сандан ыяштың, анаа аң-меңниң болгаш маңгыс араатаннарның овор-хевирлерин дамчыштыр чогаалчы ниитилелде кандыг аңгыларны болгаш күштерни көргүскен деп бодаар силер?

3. Эрги Тывага аңгы демиселиниң дугайында төөгүдөн чүнү билир силер? Ол дугайында бо тоолда чогаалчының овор-хевирлер дамчыштыр элдээртип бижээнин тайылбырлаңар.

4. Тоолга хамаарыштыр чуруктан чурааш, утказын тайылбырлаңар.

5. Тоолда кирген эргижирээн болгаш ховар ажыглаттынып турар сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының утказын билип ап, тайылбырлаңар: *айдызалдыг-аңгаралдыг, өкпе-чүрээнге тоннуп, чылан чылгаар шыгы чок кылдыр, өрге чылгаар өлү чок кылдыр, тцмен, ачы-буян.*

Гипербола болгаш литота дугайында билиг

Аас чогаалында, ылаңгыя тоолдарда, маадырларның күш-шыдалын, чүвелерниң азы болуушкуннарның онзагай шынарларын чуруп көргүзерде, хөлүн эрттир хөөредир, улгаттырар уран органы калбаа-биле ажыглап турар. Ындыг органы *гипербола* (хөөредири, артыкшылдыы дээн уткалыг грек сөстен укталган) дээр. Чижээлээрге, маадырлар “кышты хыраазындан билип, чайны шалыңындан билип, суглуг черни кургаг кылдыр, кургаг черни суглуг кылдыр, айлык черни дүштүк кылдыр” хүрежир азы “бедик черниң белин бастырып, чавыс черниң бажын бастырып” халдып турар. Чылбыга кадайның иштиңден Дөң-Хөөжүктүң ада-иези, мал-маганы шупту үнүп кээр. Оон-даа хөй чижектерни тоолдардан тып ап болур. Чогаалчылар база боттарының чогаалдарында гиперболаны бо-ла ажыглай бээр.

Гиперболага удурланышкак, чүвелерниң азы болуушкуннарның хемчээлин, күжүн, ужур-утказын уран-чечени-биле бичеледир уран органы *литота* (бедүүнү, бичиизи, өйүндээзи дээн уткалыг грек сөстен укталган) дээр. Чижээлээрге, тыва тоолдарда Чаңгыс-Карыштың овор-хевириң аңаа хамаарыштырып болур.

Светлана КОЗЛОВА

Аъттыг-шеригжи кыс

1

Биче-Тейде имир каксы
Аът дуюу сидирей-дир.
Бир-ле кижиги ырлыг-шоорлуг
Аяңдыва кирип олур.
Кыстар ышкаш, чиңге үннүг,
Кыяң-сыйбың кожаң эвес,
Ырызы чиик, өткүт чидиг —
Ындыг кайгал кайы эр боор?
Даңның бажы шара хере,
Даштар бажы сарыг-шокар.

Өгнүң ишти оттуп келген,
Өле баштыг ирей оргаш:
— Канчап дедир эгдиң, кызым,
Шайың, дузуң кайыл аан? — деп,
Шагжок хөлзеп айтырып-тыр.
— Шуптузун-на эккелдим — деп,
Чугаазы дорт, бүзүрелдиг
Харыылап каар уруг болган...

6

Хан-Дээр даглар туман бөрттүг,
Ханалар дег шөйлү берген.
Ооң арты соңгу чүкте
Онза чараш хоорайлар бар.
Советтерниң чурту ында
Солаңгылай чапты берген.
Шаажыдан сени мөңгө
Чарып алган чуртуң ол-дур.
Ол чурт сеңээ эртемни бээр,
Октаргайже караң аштыр
Бүрүн эрге тудускан-дыр,
Бүдүүлүктен адырган-дыр.
Орус чондан өөрөн дize,
Оон канчап ойталаар сен.
Базымчадан чарган чуртка
Баар сен бе, эрес Байлак.
Барыын чүктен ыштыг булут —
Бардам дайзын шоглап келди...
Эзээргектен эргим чуртту
Эрте дээр хостап дize,
Сагыш канчап дөзүп орат,
Чаалажып кирер сен бе?

7

Кызылга олар даңгыраглап,
Кызыл туктуң азын ошкаан.

Шала шириин ыяш хоорай
Сагыжында артып калган.
Эң-не баштай Саян ашкан,
Эң-не баштай поезд көргөн.
Паровоз-даа ышкыштапкаш,
Калбак Сибирь шөлүн кежир
Кара ыжын бургурадып,
Барыын чүкче ыдып орган.
Хоорай-суурга доктаай дүжер,
Хорлай берген кадайлар-ла,
Ногаа тараан, шойну куткан,
Оңгар каскан меннип турар.
Оолдарын, ашактарын
Олар чааже үдевиткен.
Карак чажы кадып калган,
Харын сүрлүг көзүлгеннер.

8

Төрээн тыва черинде дег,
Дөңгеликтиг хову кырын
Аккыр хары шыва алган,
Алгыг-делгем көстүп чыткан.
Барыын чүкте Украинаны
Фашист маңгыс хоозураткан.
Харның адаа кара черде
Халап дайын изи дириг:
Куйт дээр кускун-даа чок,
Өрттеттирген суурлар соргаа,
Өлүртүп каан чаштар сөөгү
Куу ыйба болу берген.
Өңнүктерни хыдааны дээш,
Өжээн кылыы улам хайнып,
«Чалданыш чок тулчур-дур!» деп,
Чалыы Байлак аашкынган.

9

Майор кижиге чугаалап-тыр:
«Байлак, сен-не шыдаар боор сен,
Барып көрөм, хайгыылдааш кел,
Дайзын чүгө сураг барды?»
Дайынчы кыс боданмайн-даа,
Далаш үңгөп чорувуткан.
Хаттыг дүвү ооң изин
Хардан удур балап турган.
Ачазындан салгап алган
Аңчы мерген дуржулгазы
Кыска ам-на дуза каткан.
Хыыга бергеш, союп четкен.
Халдаашкынның планнарын
Хайгыылчы-даа чиндип тышкан.
Харалааның ээп орда:
– Хальт!.. – диге, бедик немец,
Азыг-дигин шаарартыпкан
Араатан дег бо-ла турган.
Автоматтын бүлгүртүпкөн –
Дөрт улуг ыт дег фашист
Төөректелип чаштай берген.
Адар даңы чыраалакта,
Аккыр хары хөөп каар боор...

10

Чеве-ле дээр, «шенээр-ле» дээр,
Сегирипкеш, салбайн-на баар.
Чаага тергийн шаап халдаар,
Салба шавар, өдө халыыр
Аъттыг шериг хөглүг оглу
Аттыг кайгал ростовчу бар.
Бир-ле катап чакпыыл октан
Билинместээн, чүгле тынныг,
Сергек караа аңдарылган,

Селбер бажы хадып чыткан,
Чоону берген салым ийик,
Чоогунда санитар чок...
Кайыын-на ийик, Байлак бо-ла
Халдып келгеш, дүже халаан.
Оолдуң балыын аштап-шарып,
Ол-ла дораан хемчег алган.
Аъдынга ок база дегген,
Аяң черде иелээ арткан.
Оолду уруг чүктевиткеш,
Ол-ла дораан соювуткан.
Хөртүк орта таварышкаш,
Хөрек чедир хандыр кирген.
– Күжүр дунмам, мени каавыт,
Күжүм төндү, шыдапас мен.
Ырак төрээн Донумда
Ынак авам, дунмам өлген.
Каяа-даа бол, хөөрүмге
Качыгдап кээр кижим-даа чок.
Балыг солдат чанныш-тейлеп,
Байлакка ону сөглөп чыткан.
Бедик дагның аңчы кызы
Бергелерге торулбаан-даа,
Өлүп чыткан орус оолду
Өрттүг чаага тынын алган.

11

Кызыл хоорай байырымның
Тиилелгени уткуп турган.
Кырган-чалыы чыгып келгеш,
Дидимнерге байыр туткан.
Оларга ынчан хөгжүм ойнап,
Орденнерни тыпсып турган.
Маадырларның аразында
Байлак чоргаар көстүп турган...

1. Тыва эки турачы аъттыг эскадрон болгаш ооң санитар дайынчызы Вера Чүлдүмовна Байлак дугайында чүнү билир силер? Вера Байлактың тайбың үеде ажыл-амыдыралының дугайында дыңнаан азы номчаан силер бе?

2. “Бокту-Кириш, Бора-Шээлей” деп тыва тоолдуң маадыры Бора-Шээлей деп кысты Вера Байлактың омур-хевири-биле дөмейлеп болур бе? Чүүлдешкек чүүлдерин тывыңар.

3. Вера Байлактың дайын шөлүнге эрес-маадырлыг чоруун авторнуң чуруп көргүскен аайы-биле тайылбырлаңар.

4. Дайынчы интернационалчы найыралды Ростов чурттуг орус дайынчы биле Вера Байлактың омур-хевирлерин дамчыштыр канчаар көргүскен-дир? Маңаа хамаарыштыр чуруктан чуруңар азы кыска чогаадыгдан бижирер.

5. Таан-оол Хертектиң “Вера Байлак — амгы үениң маадыры” деп номун азы тыва эки турачылар дугайында номнарны тып номчуңар.

6. Силерниң чаңгыс чер чурттугларыңар азы төрелдериңер тыва эки турачылар дугайында медээлерден чыып, дыңнадыгдан кылыңар.

7. Шүлүглелдин автору, шүлүкчү, журналист, очулдурукчу Светлана Козлова дугайында улуг улустан, башкылардан айтырып, медээлерден чыңар.

8. *Шагжок, арттынчактыг, кызыл-дустаар, хүндү-ямбы, хайгыыл, чөмдүк-дудуу, бұлгуртүр, сүрлүг, шишип, дары* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

II кезээ. ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ СОЙГАЛАЖЫР..

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Маргылдаа

“Кызыдып каан демирлерден чалданмайн,
Кым-даа ындыг улуг ажыл кылбайн турар.
Менден дээди ишчи чок” — деп,
Менээргенип Маска сөглээн.

Дөжөк болуп, айда-чылда бараан болган
Дөжү дораан ону дыңнааш, удурланган:
“Оорга-мойнум оюлгуже соктап келгеш,
Оода мени тооп көрбөс орта сен бе?
Акың мени чугулалап көрбөс шааң чок,
Ажыл-иштиң чөлөнгиижи мен-дир мен ийин”.

“Изиг кызыл демирлерниң хааны мен” — деп,
Идээргексеп, Кыскаш тура көөрөгеттинген:
“Согар чүүлдү араңарга тутпаан шаамда,
Чогум черле бүдүрүптер ижиңер чок”.

Аас-сөстен кезээ шагда чыда калбас,
Аңаа бо-ла киржи берген турарлар бар.
Дооразындан
Докпаңайндыр,
Хажыызындан
Какпаңайндыр.

Хөжүледир үрдүнгүлээш, маргылдаага
Хөрүк чыда калыр эвес, киржи берген:
“Каң, шой безин тыныжымга бырашпастар,
Хайлы бээрлер, эсти бээрлер.
Ытташпаңар, дээдиңер мен-дир ийин,
Бят чокка макташпаңар!”

Маргылдааны чежемейниң дыңназа-даа,
Маңаа чүгле ийи холдар киришпээннер.

1. Басняның маадырлары кымнарыл? Оларның аразында кандыг маргылдаа болуп турар-дыр?

2. Дөжү биле хөрүк кандыг мергежилдиг улустуң ажылынга ажыглаар херекселдерил? Оларның тус-тузунда тайылбырын бериңер.

3. Чогаалда кижилерниң кандыг четпес талаларын сойгалап, шооткан-дыр?

4. Дээди макталды кайы маадырга тыпсып болур-дур?

5. “Маргылдааны чежемейниң дыңназа-даа, маңаа чүгле ийи холдар киришпээннер” деп түңнел одуруглар кандыг бодалды илередип турар-дыр?

6. Тывага дарган кижиниң ажыл-ижиниң, ус-шеверлерниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

7. *Хөрүк* деп херекселди канчаар ажыглаарын билир силер бе? Ооң дугайында шинчилеп көрүңерем.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

Аът биле Оор

Бүдүн шары эъдин чүктээш, шылагзаан Аът
Бүдүрээштиң чизирт кылдыр барып дүшкен.
Барбаларда дыгып туруп суккан эъттер
Башка-башка уштунгулап чаштай берген.

Аъттың ээзи, эъттиң «ээзи» коргуп-иргип,
Артын-иштин көрдүнгүлээш, кончуттунуп:
Карак-кулаа көзүлбестээн бөрүл моң! – дээш,
Халып барып, аътты тепкеш, эътте барган.

Кире берген оңгарындан туруп чыда,
Хилинчек чок хөөкүй Аът химиренген:
– Бөрү-биле мени деңнеп шыдавас сен,
Бодунну сен чоғум кым деп бодай-дыр сен?

1. Басняда кандыг бодал илереттингенил?

2. Ээзиниң бодунуң аъдынга кандыг хамаарылгалыын сөзүг-лел-биле бадыткаңар.

3. Аъттың химиренген түңнел бодалын номчааш, утказын тайылбырлаңар.

4. *Ээзи* деп сөстү чүгө кавычка иштинде бижээнил?

5. “Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес” дээн үлегер домакты тайылбырлаңар. Во үлегер домак басняның кол бодалынга тааржыр-дыр бе, бадыткаңар.

6. “Оорнуң оруу мунгаш” деп чогаадыгдан бижинер.
  7. Тываның сүлдө демдээнде аът чүгө сиилбиттингенин улуг улус-биле демнежип тайылбырлаңар.
  8. Тываның хөгжүм-шии театры атка тураскааткан шиини тургускан, көргөн болзуңарза, ооң дугайында чугаалап көрүңерем. Шииниң автору кымыл? Режиссёру кымыл?
-

Иван КРЫЛОВ

Шиижек биле Көге-буга

Шиижекчигеш дузак орта кире бергеш,
Шилирткейнип, сылдырткайнып чүткүп чыткан.
Көге-буга ону көргөш, кочулап-тыр:
“Көк-ле хүндүс туттуна бээр чөгөнчиини!

Мен-не болза, кирбес ийик мен,
Берген сөзүм ээлээр мен”.
Туразында хей ынчап ора,
Дузакталы берип-тир оо!
Турамыккай, байбаң чорба, Көге-буга.

---

1. Басняның кол бодалын илередиңер.
  2. Кижиниң кандыг четпес талаларын чогаалда көргүскөндир, чугаалаңар.
  3. Амыдыралда кандыг “дузактар” бар бооп болурул?
  4. “Тайып ужар, даянып турар” дээн үлегер домактың утказын басняның кол бодалынга дүүштүр сайгарыңар.
  5. Көге-Буганың мөзүзүн илереткен эпитеттерни тывыңар.
  6. Иван Крылов дугайында немелде дыңнадыгдан кылыңар.
  7. Иван Крыловтуң өске кандыг баснялары тыва дылче очулдуртунганын тодарадыңар. Таарзынган басняңарны шээжибиле чугаалаңар.
  8. Иван Крылов биле Салим Сүрүң-оолдуң басняларында кижиниң мөзү-бүдүжүңгө хамаарыштыр кандыг ниити бодалдар барын илередип деңнеңер.
-

Басня дугайында билиг

Басня дээрге шүлүктээн азы калбак чогаал хевиринге бижиттинген шоодуглуг, өөредиглиг болгаш кижизидикчи уткалыг, кыска сюжеттиг литературлуг чогаал болур.

Ооң маадырлары колдуунда дириг амытаннар, үнүштер болгаш кандыг-ла бир чүвелер болгулаар. Оларны кижилер ышкаш аас-дылдыг, сагыш-сеткилдиг, оптуг-кажар кылдыр чураан боор. Чижээ: *дилги* — кажар-оптуг, авыяастыг; *бөрү* — чазый-чилби, хоптак, ажырымчы; *кас* — мелегей, мугулай; *цгц* — угаан-сарыылдыг; *аът* — ажылчын, ээзинге бердинген, шынчы, кедилиг дээш оон-даа өске.

Басняны номчуурга, тоолдарга дөмей. Ынчангаш ооң дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталганы билдингир. База бир онзагай чүүл — басня утка талазы-биле үлегер домактарга чоокшулашкак. Чүге дээрге үлегер домактарда ойзу чугаалаан кижизидикчи кол бодал басняда кирип турар өөредиглиг сургаал утка-биле база чүүлдешкек.

Басняда кижилерниң кандыг-ла бир четпес талаларын шооткан, чемелээн, мөзү-шынар кижизидилгезинге хамаарышкан чугула айтырыгны көргүскен болур. Ынчангаш кижиниң бодун канчаар алдынып чоруурунда четпес чүүлдү шүгдүнүп боданырынга басняның сөөлгү одуруглары сургаалдыг уткалыг болгаш кижиниң кижини болуп сайзыраарынга кандыг багай аажы-чаң шаптыктап турарын медегеп билиринге ажы кончуг улуг.

Басня – эң-не бурунгу литературлуг жанрларның бирээзи. Бурунгу Грецияга шылгараңгай басня бижикчизи Эзоп (бистиң эрага чедир VI–V вектер) кижилерниң четпестерин сойгалаан басняларны колдуунда кол маадырлары дириг амытаннарның аажы-чаңын таварыштыр көргүзүп чораан. Ол басняны калбак чогаал кылдыр бижип турган. Эзоптуң басня бжиир чаңчылдарын делегейниң аңгы-аңгы чоннары уламчылаан.

Шылгараңгай орус басня бижикчизи И.А. Крылов амыдыралчы уткалыг, уран-чечен баснялары-биле алдаржып, кижиниң мөзүлүг болурунга кандыг багай чорук шаптыктап чоруурунуң дугайында сагыш-сеткилиниң дүвүрелин илередип чораан. Ол Россияга басня жанрының сайзыраарынга кол черни ээлээн. Орус литературада Демьян Бедныйның, Сергей Михалковтуң баснялары уругларга билдингир.

Тыва чечен чогаалдың сайзырап келген төөгүзүндө Юрий Кюнзегеш «Шүлүкчүнүң мергежили болгаш ному» деп чүүлүнге басняның тыптып келген тодаргай үезин — 1952 чылды — тыва басняның төрүттүнген чылы деп адап турар. Оон бээр тыва сатира, шынап-ла, басня жанрының тывылганы-биле чамдык чедишкениниң түңнелдерни чедип алган.

1953 чылда И.Крыловтуң басняларының очулгаларын тыва дылга парлааны улуг ужур-дузалыг болган. Басняларның чыындызын очулдуарынга шүлүкчүлөр Степан Сарыг-оол, Леонид Чадамба, Илья Медээчи киришкен.

Басня бижиринге тыва чогаалчылар барык шупту күжүн шенеп, талантызын бедиткен. Басня бижирини ыңдыг-ла белең эвес болганындан, олар басня жанрының им-демдектерин, теориязын баштай өөренип, мергежилин И.Крыловтуң басняларын очулдуруп тура, бедидип турганнар. Тыва чечен чогаалга база бир чаа жанр (хевир) болур басняны шүлүкчүлөр ханызы-биле шиңгээдип алганнар.

1953 чылда чырыкче парлаттынып үнген И. А. Крыловтуң басняларының чыындызының кол очулдурукчузу болгаш тыва басняларның, баштайгы бижикчилериниң бирээзи Илья Медээчи болган. «Улуг-Хем» альманагынга ооң «Межерген», «Шилең биле Торга» деп баснялары парлаттылган.

Тыва литературада шылгараңгай басняларны Салим Сүрүң-оол, Юрий Кюнзегеш, Монгуш Кенин-Лопсан, Кызыл-Эник Кудажи бижээннер.

Салчак ТОКА “Араттың сөзү”

Мерген

Амыр-мендиңни айтырдым, номчукчу! Бистиң улуг чуртувустуң кайы-даа крайыңга чурттазыңза, сээң амыдыралың кандыг-даа болза, мээң төрөөн Мерген хемим-биле таныжарыңдан чажам дивес боор сен деп бүзүредим.

Бо-ла болгай Мерген – бедик хая кырындан чиңге-чиңге көвүк кылдыр төктүп, даштар кырыңга кээп дүшкүлээш, ооң ыңай шапкын болгаш дааш-шимээнниг хап бадып чыдар. Ооң хап чыдар уну – Тожунуң бедик тайгаларындан үнүп турар баштарындан эгелээш, Каа-Хемге киргиже чедир – хөй-хөй ужарлыг болгаш саарыглыг.

Мени авам чадырдан эң-не баштай үндүрүп кээрге, дораанна төрөөн Мергеним көргөн мен. Ооң хап бадып чыдар берге болгаш кылаң оруу мээң караамга ам-даа көстүп турар-дыр ийин.

Тайгалар бажыңга чаъс-чайык болганда, Мерген хайнып-мөөрөп, оруунга таварышкан ыяш болгаш хая-дашты, пөш, дыттарны аңдара-дүндере шава бээр. Кааң хүннерде тырттыңгаш бичии дырылап чыдар, сактырга аксыңга арай боорда чедер ышкаш көстүр. Ол ынчаарда безин эң сыык-даа черинге көвүктелип батпышаан чыдар болгаш ооң чүгле үнү өске – чиңге болгаш арыг апаар.

Кыжын Мерген кылын терең хар дүвүнче чаштына бээр. Ооң эриктерин дургаар сеглегер ак хөпээннер турар. Ол – хамык будуктарың хар овааландыр шыва берген дыттар-дыр. Ынчалза-даа Мерген кыжын безин удуп чытпас. Хар алды-биле чиңге кара болу берген батпышаан, даштар кырыңче үнө халып, чайындылап чыдар.

Мергенниң сыстып үнүп чыдар бажың шимчеш-даа дивес караңгы кара тайга карактап, кадагалап турар. Ынаар хат-

шуурган-даа четпес. Мергеннің эриктерин сүүр-сүүр баштарлыг даглар илчирбелендир дистинчип алган камгалап турар. Ол дагларның бажынга, чайгы кончуг изиглернің үезинде безин, хар-меңги хевээр чайыннанып чыдар. Мергеннің унунуң үнүжү ынчангаш байлактыг болгаш дириг. Хову-шөлдер изиг-халыынга борарып, хүнге кагжаан терезиннер болгаш чашпаннар-биле чытталып турда, кыдыглары эрээш дошталып чыдар хар-биле шыптынган хаялардан саарыгланмышаан агып бадып, бодунуң сериин шыгын Мерген катай эккеп чыдар. Мергеннің уну чайның кончуг изиинде безин дагның өң-баазын чечектери-биле каастанынкан чыдар, ооң чаражынга кижиниң караа дек-ле салдынмас.

Ынчангаш ук хемни арат чон Мерген деп адап кааны анаа чүве эвес болдур ийин. Мерген болза тайга-таңдыларны, хову-шөлдерни куду ак-көк хээ угулза-биле чайыннандыр каастап чыдар болдур ийин.

Сөөлгү кашпалдардан адырлып, Сарыг-Септиң чаагай чыттыг ховуларынга киргеш, Мерген хостуг агып чыдар. Чүгле чамдык хая-даштыг черлерге биеэки хевээр хайнып, дааш-шимээнни-биле көвүктелбишаан, база-ла көк-шык, чечек-биле шыптынып алган, Каа-Хемге ужуражыр дээш, хап бадып чыдар.

Дошкун-шапкын Каа-Хем үрде чарылган чассыг уруу-биле ужурашкан ышкаш, Мергенге ужурашкаш, ынакшылды-биле чалгып, ханы дүштүг кавайынга өпейлеп, оозунга ужуражыр дээш, далажып келген оруунуң бергелерин, хат-шуурганны арыды чалгып, хойнунга өпейлеп алгаш, оон ыңай ужар-кашпалдарны ажыр, көктүг-шыктыг карак четпес делгем ховуларже аппаарын чугаалап олурган ышкаш боор.

1. Чогаалчы төрөөн чериниң чараш-каазын кандыг уран-чечен аргалар-биле илереткен-дир, ушта бижээш, сайгарыңар.

2. Эгеден эң-не чарашсынган, силерге таарышкан үзүндүнү аянынг, ыыткыр номчуп тургаш, шээжилеп алыңар.

3. Бо эгениң утказын илередип турар кол дүлгүүр сөстөрни ушта бижээш, тайылбырлаңар.

4. Бодунарның төрөөн чериңерниң бойдус чурумалының дугайында дылдың уран-чечен аргаларын ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бжиңер.

Тас-Баштыг

Өвүстүң иштинде алды кижии бис: ававыс, угбаларым Албанчы болгаш Каңгый, акыларым Шомуктай, Бежендей, эң бичези-ле – мен. Билип кээримге-ле, ачавыс чок турган.

Ававыстың чиңгине ады чок чораан. Бажының дүгү чок боорга, кижии-ле болганы «Тас-Баштыг» деп шолалап турган. Кандыг-бирдүжүметтиңсөс-домаантооваандээш, кеземчекөргүскени-биле-даа, азы кандыг-бир халаптыг аарыгга таварышкаш-даа, ававыстың бажы тазара бергени чадавас, ону бис билбес бис. Ол дугайын ававыс биске черле чугаалап көрбөөн. Бис оон айтырып-даа көрбөөн бис. Ававыс ол-ла шолазы-биле бүгү назынын эртирип келген.

Бодунуң дугайында ававыс шоолуг-ла чугаалавас чораан.

– Мен яды кижиниң уруу мен. Силерниң кырган-ачаңар яды арат Доора-Хемге чурттап чораан. Ийи-чаңгыс ивиден башка, ооң чүзү-даа чок. Силерниң кырган-ачаңар болгаш кырган-аваңар өлгүлөп каарга, оларны ырак черге тура, айызап, саң салып, «эмнеп» турган лама каш ивилерин шуптузун сүрүп алгаш барган...

Шомуктай амыдырал дээш улуска чалчалай берген. Силер ынчаарда шуптуңар бичии чаш турган силер. Мен улустан ажыл дилеп чораан мен. Мындыг имилээн уруг-дарыглыг яды кижии ол шагда кымга херек боор?

Ававыс чараш-даа эвес кижии чүве: сыны чолдак, ооргазы арай бүшкүк. Ооң кеткен хевин кижии хеп-даа дээр аргажок. Кыжын-даа, чайын-даа кедип алган чоруур тон дээр чүвези, кажан шагда мүн тон-на турган ыйнаан ол, мен көөрүмге-ле, дүгү тазарып калган, ол-бо талазында ойбак-самдар, ындамында чуруктар ызырынгылаан чүве болдур ийин. Иезинден төрөөн эъдин ававыс ооң-биле дөңгүп чажырып чораан.

Бистиң ававыс угаанныг, томаанныг-даа, кылбас ажылы-даа чок кижиге. Кандыг-даа бергелерден үнер аргаларны тып ап, бистерни холдарыңга көдүрүп алгаш, көрбээнин көрүп чорааш, доруктуруп алган.

Бир-ле катап ававыс бисти кыйгыргылап алгаш, моон өскээр көжүп чоруур бис деп чугаалады.

Алдалаан эгиннеривиске бичии чүвелер арта каггылап алгаш, Мерген хемниң аксыңга чеде бердивис. Ававыс бир кижиден сүгө дилеп алгаш, Мергенниң кыдыыңга, даг эдээнде эң-не чараш черге, тос шывыглыг, шарлан алажылыг багай чадыр өг өпейти шаап алды. Өг иштинге дөжек орнунга шиви будуктары болгаш сизген чадып алгаш, чылыг болзун дээш, ооң кырындан кургаг өдек төп кагды.

Элээн хөй узун сыра ыяштарның чиңге баштарын бөле шаарааш, оларның чоон уштарын алгыды тырткылааш, олурту шашкылаптарга, шаарааш алажылар болу бээр. Ооң кырындан дыт чөвүрээзи азы тос- биле шыпкаш, чиңгежек базырткыштар- биле базырып каарга, чадыр өг болур. Ол өг дээр чадырның иштинче өл-чаъс болурга – суг, кыш-соок болурга – хат-шуурган хос өдүп кээр. Мындыг янзылыг арга-арыгның аң-меңи-биле дөмей чурттап чораан бис.

Мал-маган-даа чүү боорул аан: үш өшкүлүг, бир черлик ыттыг чораан бис. Ыдывыстың ады – Черликпен, ыттарның аразыңга ол дээрге даг-ла турган.

Бистиң-биле кожа аалдар хөй-даа турган болза, дөмей-ле яды, чадыр өглерлиг тургулааннар. Хөй малдыг байлар турза-даа, бистер ышкаш ядыларны тоовас, ояр. Бир эвес чоокта турар байлардан болгаш дүжүметтерден улус чадырга келзе-даа, чүгле «ма, алгыларны ууштап бер», «бо тонну даарап бер», «бо идикти улдуруп бер» деп хөрөктөп келгилээр. Оон айбылаан чүвезин алыр деп келгеш, «өскээр кылган-дыр сен», азы «саадаттың» дээш, эттеп-эриидээрден өске чүве чок.

Бир эвес бисте чылыг кидис өг болгаш, оода чадаарда, хүнде бир катап чип алыр хире чем бар турган болза, кыш дүжерин

өөрүп манаар ийик бис. Бистиң чадырывысты долгандыр хавак, тейлер эмгежок. Орта бутка ыяш шарып алгаш, чуңгулап турза, кайы хире эки дээр! Оон биче ырай бергеш, Мергенниң бадып келген дагларының эдектеринге барып шаналаар-даа болгай! Соок намдап чылый бээрге, хар-биле шивээлер, кижилер, инектер, хойлар тудуп ойнаан болза, Мергенниң ол чарында шыргай аразынга койгун, торлаа дузактаан болза, кандыг дээр! Даш-Чалаңның уруглары шак ынчалдыр чурттап турганнар-ла болгай, негей тоннуг, тодуг-догаа. Кыштың соогун бис-даа айыыл деп уткуур бис.

Улуг угбавыс Албанчы бистерден чарылбас, кезээде кады чоруур чүве. Ававыс-биле дөмей, бистерни азырап, аыш-чемин берип, чылыы биле чагып сургаар. Албанчы бедик, тырың сынныг, чоон кара чаштыг, кирбии караңгы кашпал ышкаш сагындырар болза-даа, карактары чырып кыпкан шолбан ышкаш чидиг өткүт. Чоок-кавының оолдары кудалаар дээш кээп көрүп, куда дүжүрерин эремелеп турганнар. Угбавыс бистерден чарылбазын бодааш, ону тоовайн баар.

Дерзиг-Аксынга көже бергенивис соонда, багай чадырывыска келген эң баштайгы аалчы – узун сыны ыргая эглип бады барган, ашаксый берген Данила Потылицын дээр, Каа-Хемге көжүп келген орус тараачыннарның бирээзи. Ол кижиден эң баштай коргарывыс кончуг. Ававыс, угбавыс чокта чадыр чанынга кылаштап кээрге, арыгже бурт-ла дээр бис. Данила удаа-дараа кээп турар апарган. Келген санында-ла белектиг боор, чамдыкта чигир, чамдыкта хлеб эккээр. Чыл дургузунда Данилага ынакшый-даа берген бис, ойнаар-хөглээр, торлаа, күшкүл дузактаар-даа апарган бис. Данила биле Албанчы ашаккадай болган. Ынчалза-даа оозу үр бооп шыдаваан: Данила алдынчылар-биле кады тайгалап чорааш, черниң аар ажылынга шыдавайн, өлген сураглыг болган. Угбам Албанчы уруг божаан. Уругну Сүрүңмаа деп адап алганнар. Угбам ийи чиңге хадың кезип алгаш, оларның бажын ээй туткулааш, аразын чыраа-биле хана-карактай аргып алган соонда, кавай-даа кылдырган: кавайның дүвүнге күзүн көже берген аалдар өдөөндөн чыып

алганывыс сарыг-кидистер, чурук быжындыларын угбавыс чаткылап алган.

Угбавыс бир катап кургаг өдек эккелгеш, ону кавай иштинче ура берди.

– Сүрүңмаа анай-хураган эвес, чүге ооң чыдар черинге өдек уруп турарың ол? – деп айтырдым.

Угбам ажына аарак чугаалады:

– Анай-хураганга-даа чылыг болгаш кургаг херек. Бисте самдар-даа пөс чок-тур. Өдек үргүлчү кургаг болур болгай! Кавай иштинге өдүп шыгый берзе, ону төпкеш, чаа кургаг өдек-биле солуп алыры белен болгай.

Бир-ле дүне отту чаштап келиримге, Сүрүңмаа бар шаа-биле ыглаан чыдыр. Чыткан черимден тура халааш көөрүмге, авам биле Албанчы өг иштинде от ужудуп алган, аңгадап девидээн турлар. Хеп дээр орбак-самдар чүвелеримни дүрген-не кедип алгаш, авамның чанынга чүгүрүп чеде берген, сонуургаан тур мен.

– Үш дүн ортузунда чүге туруп келдиң? Барып уду! – деп, авам аттына-дыр.

Мен чүү-даа болганын билбээн мен. Чыткан черимге барып чыда сой тыртып алгаш, самдар чурук-быжындылар аразындан көрүп чыдарымга, авам биле угбам паш дүвүнге артып калган, кыры доңуксай берген шайны ыяш хууңче куткаш, олче Сүрүңмааның холдарын суккан турлар.

Эртен авам хомудаан аайы-биле чугааланып хүнзеди:

– Ат-ла чүве-дир! Мен бодум кавайлап каан кижии болгай мен. Канчап холун ушта соп алган уруг боор?

Авам менче көргөш, оон-даа артык чугааланды:

– Бо дүне дуңмаң биче-ле болза, хол чок артар часты! Кавайынга чыда холун ушта соп ап-тыр – эртенге чедир ынчап чыткан-дыр. Бир эвес бис даң аткалак турда, оттуп келбээн болзувусса, холу чок болур ийик. Чаш уруглар-даа кончуг-ла чүве-дир ам! Сен база дуңмаң Сүрүңмаадан арай улуг тургаш, холуң өрттедип ал часкан болгай сен. Ол хүн улустан аыш-чем диленип чоруур деп турган мен. Улуг уругларым база чорууй

барган чүве. Сени чааскаандырзын кааптар аайын тышпайн пат болган мен, оон аргамчы-биле курлаандан баглааш, отка кирбезин дээш, от кыдыында дөгеленип болур хире кылдыр чадырның адагажындан өртеп каан мен. Сени ынчалдыр анай-хураган дег өртеп каапкаш, чоруптум. Ээп чанып олура, чадырга чоокшулап олургаш дыңнаарымга, бар шааң-биле ыглай-дыр сен. Далаш-дулаш-биле чадыр иштинге кире чүгүрүп келдим. Өртегге сен хөлчок чүткүп туруп-тур сен, ынчап турза-турза, бистиң багай ирик аргамчывысты үзе чүткээш, отче үңгеп чедип, көске холуң чидиртип ап-тыр сен. Бис ышкаштарга чүгле соок эвес, харын өг иштинде изиг от безин хилинчек-човулаң таварыштырар чүве-дир ийин – диди.

Кыштың дошкун соогу төнүп турда, дыттар аразында хөртүктер эрээш, агып эгелээн. Мергенниң кара суу эриктерже чаза теп үнүп, эрип чыткан доштарның алдынга холураан даажы улам улгадып турган. Төрээн Мергенивистиң эриинче чүгүржүп четкилей бергеш, орта барып, хайыракан оолдары ышкаш, ойнап, андаштанып тургулаар бис.

Чай-даа келир. Бойдустуң чаагай ногаан үнүжү чадырывысты дескиндир бүргей бээр. Чылыыры-биле аштаарывыс дам барза-даа, активисти чайның хүнү чылыдып кээр, бис-даа ооң-биле дирлип үнер бис. Бичелеривис кышкы самдар хептерин уштуп октагылаптар. Улуг-улуг апарганывыс орбак-самдар хептерин бистии-биле селип, ооң-биле ойбаан дуглап эгелээр. Чай шагда Мергенге аалдар көвүдеп келирге, оон эгенириниң аайы-биле арга чадаарда ынчап тургулаарлар.

1. Тас-Баштыг деп кымыл? Ооң омур-хевириң көргүзерде, кандыг эпитеттерни, деңнелгелерни болгаш метафораларны ажыглаан-дыр?

2. Тас-Баштыгның өг-бүлези тос чадырга канчаар чурттап чорааныл? Чогаал сөзүглели-биле бадыткап бжиңер.

3. Данила Потылицын деп кымыл? Ооң тыва чон-биле харылзаазын канчаар көргүскенил?

4. Албанчының омур-хевириң көргүскен үзүндүлерни тыпкаш, сайгарыңар.

5. Эгени кезектерге үскеш, оларга аттан чогаадыңар.

6. “Араттың сөзү” деп чогаалга хамаарышкан кандыг чуруктар, шиилер билир силер?

7. Сонуургаан үзүндүлериңерге таарыштыр чуруктан чуруңар.

8. Ава дугайында өске чоннарның болгаш тыва улустуң үлегер домактарындан тып бжиңер.

База кыш

Бир күстү сактып көрөйн. Ол ышкаш кончуг берге үе бистиң черге черле турбаан боор. Каа-Хемниң унунга шак ынчаарда быжар-думаа халдаан, ол халдавырлыг аарыгдан чон, чидиг кадыр-биле кескенде ушкан сиген ышкаш, кырлып турган. Яды улус аарыг-аржык, аш-чуттан арбан, сумузу-биле кырлып турган. Бай шыдалдыг кижилер мал-маганы-биле дезип көшкүлей бергеш, бистер ышкаш шыдал чок, аарып-аржаан кижилерни чуртка каггылапканнар. Авамның чугаазын алгаш көөрге, шыдаар аргажок “думаа” Тожунуң Кол сумузунуң Хөйүк арбанның бистер ышкаш тос-шаңда чадырлыг чонунга таварышкан дээр чораан. Ол арбанның ивилик чонундан дириг кижиге барык артпаан, ооң салдары Каа-Хемниң унунга, Мергенниң эриктеринге чедип келгени бо-дур ийин дээр чораан. Аалдарның чурттары куруглап ээнзирээн. Мергенниң ооруунга чүгле бистиң самдар чадырывыс артып калган. Дескиндир көөрге, үш өшкү оъттап чоруурдан өске чүү-даа чок, анаа-ла ыржым чүве.

Чүгле Черликпен ээре бээрге, ооң чоон үнү арга-арыг аразы, даглап бажы-биле чаңгыланып турган.

Авамны көөрүмге, элээн-не чүве боданып, кылаштап турган. Оон бистерни чыып алгаш, менче көрнү тыртып келгеш:

– Сен бо ай кымзарын ап алгаш, бо одуш болгаш идиштерни ап алгаш, мээң соомдан базып олур – диди.

Ававыс ону кады-биле, барык кончуй аарак чугаалааш, багай чадырдан дораан үне халаан. Ынчалза-даа ававыс биске ишти-биле кончуг ынак деп чүвени билир бис.

Чогум кайнаар, чүге баарын-даа билбейн, чыдып калбас дээш, ававыстың соондан үне халышкаш, өпеш-өпеш кылдыр чүгүржүп-ле олур бис.

Ававыс улам дүрген-дүрген, хере-хере базып олур.

— Ам база чыткылап калдыңар бе, уругларым! Божуу чүгүр-жүңер — деп, хая көрүнгүлээш, далаштырып каап чораан.

Ававыс чер кезип чоруп чорда, хүннүң-не чадыр эжиинге олуруп чаңчыгып калгаш, мырыңай арып-соглуп, кылаштажы албас апарып-тыр бис. Ооң ужурундан чүктеп алган кымзарларывыс болгаш одуштарывыс куруг болза-даа, бир-ле чүвөгө ылдыртына берип, ававыстан чыдып каап, пат-ла чораан бис. Ававыс дээрге чүү боор, черниң чери-биле чадаг кылаштап өөрөнгөн болгаш кылаштаары кончуг дүрген кижиле болгай, могаг-шылаг дээр чүвези чогун кижиле кайгаар чүве. Кылаш талазы-биле аңаа чедер кижиле бар деп бе.

Моожаларын чоокта чаа сөөртүп алгаш барган хевирлиг хоорзунга чедип келдивис.

Черже элээн көрүп тура, ававыс бисче эргилип келгеш:

— Черде мажактарны көрүп тур силер бе? Мен ышкаш кылдыр ону чыңар — дей тыртып кагды.

Ававыс чугааланмышаан, тараазын кезип каапкан хоорзунче доңгая берди. Холун черже дүргени кончуг сунгулааш, оортан мажактарны улаштыр-улаштыр чыып эгелей берген. Одуштуң дүвүңгө аар тараалар кээп дүшкүлээрге, ооң даажы дээр диңмиреп, частың чайынды суунуң тос-биле шышкан чадырга кээп деггилээни ышкаш, догдурт-догдурт кыннып турар чүве чораан.

Бис база-ла эдектеривиске мажактар чыып ап, оларны кымзар, одуш иштинче уруп турган бис. Аштаанывыска шыда-вайн, тарааның мажактарының чамдызын ол-ла черинге ууштааш, чаза-ла амданнанып козурадыр дайнай берген турар бис.

Бистиң-биле кады хоорзунга тогдуктар ужуп келгеш, мажактап эгелей берди. Бистиң холувуста боо-моңгу чогун билгеш, коргар-каргар чүве-даа чок тоттур чемненип алгаш, тогдуктар ужуп чоргулай берди.

Мажак көзүлбес бооп караңгылааже чедир хоорзунга чыгынып хүнзээш, пат турупкан чанып келдивис.

Келгеш, мажактарны ууштап, тараазын арыды челбип кааптарывыска, ындыг-ла кончуг хөй эвес болган. Ававыс тарааны челбип олурган аразында, бис кургаг талдар чыып оттулгаш, отка алгый тип алдывыс.

Угбавыс Албанчы алгыйның иштинче тарааны ургаш, Каңгыйны айбылады:

– Ма, хоор, өрттеттиң халак.

Каңгый чүнү-даа ыгыттавайн тарааны былгааш-биле хоора берди. Тараа дазырткайндыр дагжагылап, изээн паштың изиинге шыдавайн чарылгылааш, бодунуң агын алгыйдан үндүр чаштадып турганын көргөш, чиксеп четтикпейн турган бис.

Удаваанда Каңгый алгыйны туткууш-биле бүргөп эскеш, хооруп каан тарааны одуш иштинче урупкаш – ча, ол-дур – деп кагды. Хүрең сарыг өңнүг тарааның бузу одуш иштинден буруңайнып, сооваан турда-ла, адыштай тыртып алгаш, бакка-сокка ууштагылааш, бир адыштан бирээзинге солуй каап, дүгүн үргүлөп, аксывыска уруп чий берген бис.

Авам кезек ыт чок боданып олура, дыка-ла муңгаргай байдалдыг менче көрнүп келди.

– Бээр келем, оглум.

Тараа уруп алган аяамны бир холумдан салбайн, бир холум-биле даянгаш, дискектенип алгаш, авамның чанынче союп чеде бердим.

Авам мээң тевек кежегелиг бажымдан чылыг холдары-биле хөрээнче чыпшыр тырткаш, суйбап, чассыдып, чыттап олур. Ооң соонда, база кезек бодангаш, чадырның ойбактарынынче пат кайгап олुरुп алды.

– Чадырның ойбактарындан кирип турар тайганың соогун көрөм, улустуң карактары база бо ойбактар ышкаш соок болгай. Улустуң алгызын эттеп, хоюн кадарып берип чорааш, бодум-на борастаны-ла бээр мен ыйнаан. — Силерни канчаар кижини боор мен? Бо кыжын силерни өлүмден чайладып ап шыдаар ирги мен бе, але? — деп кончуг муңгараан, чугааланып олур.

Ававыс оон өске чүнү-даа ыттавайн сириңейнип олур. Ававыстың оозун көргөш, өөңейндир ыглап бадыргылапкан бис.

Эртип чыткан дүжүметтер дыңнааш: “Хем кыдыында бөрү оолдары иези-биле кады аштааш, улужуп чыдырлар” деп бодагылаан боор оң.

Ынчап-мынчап турувуста-ла, мырыңай дүне апарган. Бар-ла чүвелерни кырывыска оваалап шугланып алгаш, так кылдыр дыгдынгылап алгаш, чыткан ояр-ла удуп калган бис.

Ынчалза-даа, мен шоолуг удувайн, дораан-на оттуп келген мен. Көөрүмге, чадырның дооразындан болгаш ойбактарындан хар кирип, чадыр иштинде оваалай хөртүктеп каан болду. Хат-шуургандан багай чадырывыс арай боорда ызырнып, ооң тос чөвүрээлери калбаңайнып, чамдык ыяштарын аңдара-дүндере шаап апарган туруп-тур.

Соогу дам барган. Мен дам-дам дыгдынып алгаш, удуй бердим.

Дүжүмде эмгежок чагай аыш-чем, эът, быштак, хоо-тараа чип турдум. Ол дүне мени чүнү чивээн чүве дээр! Оттуп кээримге, даң адып кээп-тир. Тура халып келгеш, дүжүмнү акыларымга тапты кончуг чугаалап бердим. Акым Бежендей улуг карактары-биле менче чаза кайгап келгеш, чараазын сыыртына-сыыртына, шала адааргай аарак:

— Сээң дүжүңнү биске шуптувуска үлеп берген болза, кандыг эки болгай эртик, дуңмам — диди.

Көрүп кээримге, авам биле угбам Албанчы чогул, кайнаар барган улус боор деп диленип олур мен.

Чадырдан үне халааш, Мергенниң кыдыы ол ынчалдыр көөрүмге, ында-даа чок.

Ол аразында чиг сугну каш-даа катап хайындыргаш, ижип-ле турдувус, ооң ужурунда ававыстың читкени, бүгү амы-дыралдан-даа узун чүве дег сагындырган.

Ававыс чанып келгеш:

— Бис Албанчы-биле ийилээн Мергенниң унунда хамык аалдарга шуптузунга чордувус. Чаңгыс-даа өг бисти киирбеди,

өглерге чеде бергеш, эжиктерни ажып, мендилежип чорувуस्ता-ла, үндүр сывырыптар чүве-дир — деп онза муңгарап чугаалаан.

Хүн ажып, кежээликтей апарганда, Албанчыны ававыс кыйгырып алгаш:

— Сарыг-Сеп баар-дыр — диди.

Мен тура халып келгеш, авамның эдээнден халбактанып алгаш, ээрежип туруп бердим:

— Ам база кайнаар баарыңар ол? Сени черле чорутпас бис, авай. Авам мени холу-биле өрү көдүрүп алгаш чассыдып, бажымны чыттап-чыттап кааш:

— Сал оглум! Сарыг-Сеп киргеш, ында чурттап турар орус чонга ыяш хирээлеп, кажаа-хораазының өдээн аштап берзе, кедерезе дилензе-даа олар чугаа чок чемни бээр, хөй чем эккээр бис, оглум.

Хүн арай орайтай берген чүве. Ававыс кажан-даа ол хире орай өйде чүвээ чорбас кижиге. Ынчаарга ол дүне чиде берген. Одувусту ужудуп алгаш, дөгеленип, дыка орайга чедир манап-ла олурган бис.

Эртен тура халааш көөрүвүске, кончуг кылын хар чааптып-тыр — ноябрьның үжү чүве болгай. Хүн тайгалар артындан чаа-ла үнүп келген, чаа харның кырын өөрүшкүлүү-биле чайыннадыр кызаңнаткан тур. Хат, салгын-даа чок. Черниң кырын хүннүң херели чайыннаткан, сактырымга агаарның чылыы шору ышкаш бооп турган. Үне халааш, авамның чоруу барган оруунга чүгүрүп чеде берген мен. Кызыл-будум доңа бергеш, чадырымче шыдавайн дедир кирип келдим — чылыы кончуг чүве-дир — деп алдап турган кижиге иргин мен.

Акыларымның болгаш угбаларымның кедип чораан багай дыдык, ээжектери ойбак майыктаажы меңээ шилчип келген чораан. Биче ырап, тайга азы хову кирер апарганда идиимниң улдуңунда дыдыын дуглай ыяш баглап алып мен. Ол ыяш дээрге, идиимниң улдуңу-даа бооп, чуңгулаар шанаам-даа бооп чораан. Кызыл тавангайга чыпшыр баглап каан ыяш-даа чүнүң чылыы боор, дораа-ла хаара бээр чүве болгай. Ынчангаш, кыш болурга буттарым үжүй берген чоруур, чылдың иштинде ээжээмниң

кежи та чеже сойлур чүве ыйнаан, ол дугайын чугаалаан-даа херээ бар деппе.

Чадырга кирип келгеш, будум чылыдып олуларымга, Черликпен бирде өөрээн-даа чүве дег, бирде коргуп, сезинген-даа чүве дег ээре-дир.

Бежендей биле Каңгый чадыр иштинче бакылааш, менче алгыржы-дырлар:

— Ававыс келди, божуу-ла, божуу-ла, Салчак — дишкеш, ыттары чиде бердилер.

Болар мени мурнап авамга чеде бергеш, ооң эккелген чүвезин көрүп кааптарлар болгай дээш, дыдык майыктааштарымны дүвү далаш-биле төлүрт кылдыр кедесоп алдым. Ынчаарга идиктеримниң улдуңунда ыяштар чыпшыр шарып каан чүве болгай, оон ыңай олар меңээ улуг-даа турган. Ынчангаш мен чүгүрүп ыңай боорумга, дыдык таар дег майыктаажым, эзер төрөпчизи ышкаш калбаңнаан, мени мырыңай чер алыспайндыр.

Дүвү далаш-биле чүгүргеш, тей кырынга үне халыда бердим. Хүн элээн бедий берген турган. Орукту куду Черликпен шошкуп бадып чыдыр. Канчап-ла бир көрө бээримге, арыг кыдыындан авам биле угбам Албанчы элээн улуг чүвелер чүктөп алган олбо талазындан чаяңнаан базып олулар.

Бежендей биле Каңгый шагда-ла чеде берген, оларның чанында чорлар. Авамның арнын көөрүмге, дериткени-ле кончуг.

— Чүнү эккелдиң, авай, кайыын алдың? — деп алгыра-алгыра авамдан айтырдым.

Авам холун чая-дыр.

— Ыыттава-ыыттава! Тараа-дыр. Чиир сен — деп оожум чугаалады.

Бежендей база-ла ужа-тура дүшкен, өөрээни-даа хөлчок, менден-даа дыкадыр алгыра-дыр:

— Ынча хөй тарааны кайыын алдыңар, авай?

Ававыс арай чаңчай аарак, ынчалза-даа чассыдып:

— Кайыын-даа алган болза сеңээ ол хамаан чүве бе, ынчаш? Хооруптарымга, чиир силер харын — дей-дир.

Ававыс чадырже углады. Бистер-даа соондан чүгүржүп олур бис. Чадырга четкелек чорааш, ававыс чүктээн чүвезин ооргазындан дүжүрбейн-даа бедикчигешке олуруп алды. Идииниң хончузундан багай сөөскен даңказын ушта тыртып эккелгеш, доорап каан хараган-биле холуглуг кузумун тиккеш, буруладыр таакпылап олуруп алды. Таакпызының ыштары бөкпек-бөкпек кылдыр үнүп турган.

Албанчы чадырдан одуш эккелгеш, шоодайның аксын чеже тырткаш, хүнге кызыдыр дөгеленип каапкан чүве дег, кызыл-тасты олче ура берди.

Ол хүн биске чиик болгаш өөрүшкүлүг турган.

Хөөрежип, каттыржып турарывыс-даа кончуг. Алгыйда тараа дазыртырып-ла тур. Шуптувустуң аастарывыста хооруп каан кызыл-тас кайыртырып турган.

1. Бо эгени чүге ынчаар адаан деп бодаар силер? Өскээр канчаар адап болурул? Бодалдарыңарны бадыткаңар.

2. Тас-Баштыгның уругларының найыралдыын канчаар көргүскен-дир, чижектер-биле бадыткаңар.

3. Авазының уруглары дээш сагыш човап, оларга ынаан илереткен одуругларны номчааш, сайгарыңар.

4. “Тыва дылдың тайылбыр словарындан” база улуг улустан айтырып тургаш, *быжар-думаа, кымзар, идиш, одуш, божуу, черниң чери-биле, моожа, хоорзун, мажак, туткууш, алгый, былгааш* деп сөстөрниң утказын тайылбырлап бижээш, домактардан чогаадыңар.

5. Эгеге хамаарыштыр бодуңарның сонuurгаан, сагыш-сетки-лиңерни дүвүреткен кезээңерге чуруктан чурааш, ону камгалаңар.

Шаагай

Черликпен хенертен үне халааш, чоон ыды-биле ээре берди. — Барып көрөм, кым келген эвес — деп, авам айбылай-дыр. Үне халыдым. Көөрүмге, үш аъттыг кижиге кел чыдыр. Мурнунда чораан хээлиг көк торгу тоннуг, кишиге кежи бөрттүг болгаш хүрең чиңзелиг кижиге эзериниң кырында аары кончуг кылдыр саспайты олуруп алган, чүгениниң дынын ол-бо чайгылаан,

дарый-дарый кымчыланмышаан, «чу-чу» деп, ынчап чаңчыга берген чүве дег чоруп олур. Ортузунда чораан кижини көөрүмге, хүрең тоннуг, хураган кежи бөрттүг, ак-көк чиңзелиг болду. Эң соонда чораан кижини көрүп четтикпейн барган мен: шагдала дүже халый берген аъттар артында турган.

– Кым келди? – деп, авам айтырды.

– Аъттыг улус-ла-дыр – деп аяр харыыладым.

– Дадайым ыңай, ат болдуvus! – деп, авам аңгадаан тур.

Ол аразында аъттыг кижилер аъттарын баглагылап кааш, чадырның чанынга четкилеп келген болду.

– Чадырда кымнар барыл, ядараан кулугулар! Ыдыңарны хай деңер! – деп, келген улустуң бирээзи алгы-кышкы-биле хөректей-дир.

Улуг угбавыстың аайы-биле, Черликпенни Мергенниң кыдынга аппараташ, дымт будуунга баглап кагдывыс. Оон башка ол дээрге чадыр чанынга бөрүлөр кээрге, үзе-чаза сон кааптары ышкаш кылдыр, чедип келген дүжүметтерни база чазарлап кааптар болдур ийин.

Ававыс чадырдан үне халааш, келген дүжүметтерниң баарынга дискектенип сөгөйгөш, самдар тонунуң эдээн чада каггаш, сөгүрүп каап олур.

– Амыр-ла, амыр-ла – деп мендиледи.

Ол кижилер амыр-мендиге харыылавадылар-даа. Оларның карактарын көөрүмге, бар-ла шаа-биле ажынган чорду. Кымны-даа көрбээн чүве дег, чадырже ыттавайн базып олурлар. Тоннары дырыштыр-дырыштыр сыктынгылай берген, чеңнери дээрге холдарындан узап баткаш, халаңайнчып, хол-хавының-даа орну бооп, кымчының-даа орну бооп чораан.

Бис корткаш, чадыр өгнүң алажыларының доорзунда күскелер дег сыңнып киргилей берген чыткылаан бис. Көрүп чыдарывыска, үс-чаг чоткулап каан идиктер казапчада чедип келдилер, оон дораан-на бистиң чанывыста келди. Келген дүжүметтер кезек ыттавайн хорадап тургаш, холдарын, чеңнерин чайып, хөректеп-ле үндүлөр:

– Амырлаан-умурлаан, ядараан кулугурлар! Силерге «амырны» таптыг көргүскей бис аан, дора-өлчүктөр! Бээр дыңнаңар, кулугурлар!

Кирип келгеннерниң бирээзи алгыйда уруп каан чыткан тарааже айыткаш, хөректенди:

– Кымның тараазын сыырып олур силер, тояанчылар!

Ававыс харыылаар деп чорда, келгеннерниң бирээзи чара киргеш:

– Кижиг билбес эвес – кажан, кая тараалыг чоржук болар! Узун-Чоодурнуң тараазын оорлап алганы ол-дур!

Бир дугаар дүжүмет тургаш, улам-на өнөмчип:

– Узун-Чоодурнуң тараазын алганыңарны таптыг өчүп олуруңар, чыланнар!

Ол дүжүметче көрнүп кээривиске, диштери арзая берген, чараазы ол-боже чаштагылаан, хөректенип тур.

– Оо, кайын ындыг боор, дээрги хайыраатыларым! Бо хоорган тарааны бис, Сарыг-Септе орус чоннарның ыяштарын доорап бергеш, ооң садынга алдывыс. Ам база баар болган бис. Өске кандыг-даа тараа көрбөөн бис – дээш, ававыс калбаш кылдыр сөгүрүп кагды.

Улуг дүжүметти мен танып кагдым. Даш-Чалаң болду. Ооң арны кезээде ыжык чүве ышкаш чоруур, думчук орнунда кызыл эът дөңчүгөш! Даш-Чалаң чадырның дөрүндө, эжиинче көрүндүр, ламаларның хола бурганнары ышкаш, маспактанып олуруп алды.

Тарааны кайыын ап алганын ававыс тайылбырлап бергениниң соонда, Даш-Чалаң авамның чанынче пага ышкаш кылдыр халып келгеш, кончуг улуг чылбыга ышкаш болу берген, хөректөй-дир:

– Аа, чүүже? Кончуг мелегей боор бо! Сен оорлаваан болза, кым ону алып чүвөл? Чугаалап олур, кулугур! – дээш, авамны чеңи-биле бир орааштыр шаапты.

Ававыс ойда барып дүштү. Авамның арнынче көөрүндө корткаш, доңгая бердим, ынчалза-даа карактарым боттары чайгаар ынаар тырта берген – эмгежок хөй хан төгүлгенин көрүп кагдым.

Ол аразында Даш-Чалаң мээң кулаамдан кээп сегирип алды:
– Аваң бо тарааны кайыын эккелди, чугаала, самдар кулугур
– дей-дир.

Мен чаагымны бопуйту үрдүнүпкеш, чүнү-даа ыттаваан мен.

Дүжүметтер тура халышкылааш, чадырның иштинде чүү-хөө чүвелерни быдарадыр октап, диленип туруп бергеннер.

– Эки дилеңер. Кайнаар чажыра кааптар деп болар. Тывылбаза, бо чүвелерниң иезин кымчы-биле каш сывыра шаапса, ам сөглөпкей аан – деп, Даш-Чалаң дужаап, хөрөктөөн тур.

Чадырның иштинден чүве тыппайн, дашкаар үне бергеш, чадырны долгандыр дилеп туруп бердилер.

Ол аразында кара салдыг узун кижини шанактанып алган чедип келди. Дүжүметтерни көөрүмгө, Узун-Чоодур бай деп адап турганнар. Ооң-биле кады чадырывысты долгандыр дилеп димзенгеш, база чүве тыппааннар.

Ававыстың холдарын хүлээш, чадырже көрүндүр күдүк базындыр олуртуп алдылар.

– Хап туруңар, сөглөвейн кай баар! – деп, Даш-Чалаң дужаады.

Хүрең тоннуг дүжүмет авамның хүлүп каан холундан хирлиг идии-биле хере тепкеш, бажын бодунуң дөңмээниң кырынга чыпшыр тудуп алгаш, шагаайтай-ла берди. Каш хап чорда-ла, авамның чаагындан кара-хүрең хан төктүп келди.

Дүжүметтерниң чамдызы ававысты эттеп-эриидеп, байы-саап турда, өскелери чадырны дескиндир диленмишаан турганнар. Өгден шала ыракта хөртүк-биле дуглап каан серижигеш чанынга димзенип чораан дүжүметтерниң бирээзи ында кускуннаан соонда, холун былгай-дыр. Дүжүметтер шуптузу ынаар калбаңнадыр чүгүрүшкеннер. Ол серижигеш – өшкү кажазы, ооң иштинде хар-биле кырын хөөп каан тараалыг шоодай чытканын көрүп каан. Торга ышкаш шиш думчуктук, чыпшынчак арган ак дүжүметчигештин карак-кулаа илези-биле өөргөн, мында моон өске байлак база хөөп кагбаан бе деп чү-

вени билип алыр дээн чүве ышкаш, “хи-хи” деп каттыргылааш, кымчызының сывы-биле шоодайны долгандыр кылын харны деже иткилеп кылаштап тур. Тыпкан дүжүмет шоодайда тарааны Даш-Чалаңга, а оозу кымдан-даа айтырбайн, Узун-Чоодурга дужаап берди.

Дүжүметтер узун кара-салдыгга канчаар-даа аажок чашпаалап, «кожай-кожай» дижип адап турганнар.

– Силерниң тарааңар бо-дур. Ап алыңар. Бир эвес бо тараа мында чок-даа болган дижик, ийи кырывыс дорт сынар, дөмей-ле өске черден, өске улустан тып бээр ийик бис – деп, демги чашпаа дүжүметтер холдарын баарыңга чыпшыр туткулап алган, баштарын согаңнагыладып турганнар.

Узун-Чоодур аңаа таалааш, салдарын суйбагылааш, мактанып эгеледи:

– Аа, күш эки-дир, таныш, сен менде келир-ле, шай чиир бис, ижер арака база бар-ла – деп багайтыр тывалап чугаалайдыр.

Узун-Чоодур шоодайны шанааның иштинге каггаш, аъдын кымчызы-биле «дарс» кылдыр каккаш, харны бурулады Сарыг-Сепче хап кире берген.

Дүжүметтер ол черинден ээп келгеш, күдүйүп алган олурган ававысты чаактарыңче база катап шагаайтай бергеннер. Кезээки ыыт-шимээн чок агаарга, авамның чаактарыңга дегген шаагайның даажы чаңгыланып турган.

Демги торга ышкаш дүжүмет угбам Албанчыны кээп сегирип алгаш, холдарын хүлүп кагды. Дүжүметтер аъттарын мунгулап алгаш, ававыс биле угбавысты, адыгуузун малдар ышкаш, сүрүп алгаш, чоруур дей бердилер. Ававыс арнының ханын эдээниң ужу-биле чодуп алгаш, дискектенип олурганындан турбайндаа, харын улам-на черже эде олура дүштү.

– Өлүрер-чидирер дээн болзуңарза, маңаа багай чадырым чаныңга, чаш уругларым көрүп турда, өлүрүңер! Кайнаар-даа барбас мен! – деп, авам дыңзыы-биле ылавылап чугаалады.

Хүрең тоннуг дүжүмет узун кымчызы-биле дап берген соонда, кымчының баа авамның эъдинге барып ораажы-ла берди.

Соонда чораан кижиге эзеринде дергилеп каан аргамчыны чеже тыртып алгаш, авамның хөрөөндөн кири каап алды. Авам оон ыңай чүткүп шыдавас апарган. Угбавыс Албанчыны мурнунга сүрүп алгаш, чоруур дей бергеннер.

Албанчы Даш-Чалаңче эглип келгеш, бистиң талавысче угландыр човууртай-дыр:

– Ол чаш уругларны канчаар чүвөл?

Даш-Чалаң бар шаа-биле каттыра берди. Арнын көөрүмге, куруг-ла борбак кызыл-кызыл шивишкилер чөржейжи берген чүвө чораан.

– Хош, ядараан кулугур! Ам сактып келдиң бе? Ха-ха-ха! Бо дора-өлчүк чүвелер кырылгылап-даа калза хамаан бе? Өзүп-доругуп-даа келзе, олардан чүнү алыр боор? Олар база оорлар болур ыйнаан! Ам дээрезинде бодуң амылыг болганыңда ыттавайн чоруп олур! – деп, тенек аараан бөрү дег, ырланып кагды.

Даш-Чалаң угбавыстың чанынга чедип келгеш, чудуруу-биле бир үстүрдү.

Дүжүметтер аъттарын кымчылангылааш, ававыс биле угбавыс Албанчыны ховуну куду сүрүп алгаш, чоруй баардылар.

Оон кежээзинде ававыс биле угбавыс хан-шылбай апарган, арыннары барбаландыр ышкылай берген чангылап келгеннер.

– Актыын, каразын-даа ылгавас кончуун, а улус чүвези кылып бергеш, арай деп тып алган тараавысты база былаай берди. Ам канчаар бис, уруум? – деп, авам Албанчыдан айтырды.

Албанчы бажын көдүрүп келди. Арын-шырайы муңгаргай, карааның чажы бүлдеңейни берген олур.

– Бистиң биче уруувус Сүрүңмааның адазы Данилдин чурттап турган черинче чоруй бараалы, авай! Ында кылыр ажыл-даа бар, уругларга-даа эки болгай – деп кагды.

1. Тас-Баштыгның тос чадырынга келген дүжүметтерниң овор-хевири, аажы-чаңын тодарадыңар.

2. Эгеге пландан тургускаш, допчу утказын чугаалаңар.

3. “Тыва дылдың тайылбыр словарындан” база улуг улустан айтырып тургаш, *чиңзе, саспайты, алажы, алгый, сөгөөр, сөгү-*

рер, кцдцк базар, шаагай деп сөстөрнцң утказын ушта бижээш, домактардан чогаадыңар.

4. Тас-Баштыг биле дүжүметтернцң аразында диалогту рольдап номчааш, түңнелден кылыңар.

Степан САРЫГ-ООЛ

Ол-ла Маскажык

Кижиниң угааны база-ла чиктиг болур чүве: чамдык дыка-ла улуг таварылгалар соргак-даа чок уттундурган чоруур. А чамдыкта, мырыңай-ла беш харлыг турунда, күскү эртен сээң багай бопууңну аваңның кедирип олурганы, ол бопууңнун майышкак черлерин эде-хере туткулап орган хаварык холдар хорлаңгы кара буттарыңны тударга, кандыг кайгамчык чылыг, чымчак болганы, ол аразында чушкууңга изиңнедир дээп олурган тыныштар ол-ла хевээр, ам-даа сооваан ышкаш кылдыр, кырыыжаңга-ла сагындырып, каракка көстүп келир. Олзуг сактыышкыннар кижиниң бажынга, кандыг-ла бир хоочу аарыг-даа ышкаш, бирде чиде хонуп, бирде каданнап кээп-ле чоргулаар.

Ынчаарда күскү кара-доңдак кидин-не шаккыңайнып келген. Сыннар баштарының чоткан хары ийни куду дүнениң-не соястаза-соястаза, эзимнер эдектеринден бакылап келгилээн. Хемнер эриктери азыгларын шаарарты ырлангылап эгелегилээн.

Ууштаар ашактың бөдей өө Уургайлыг-Алаактың селбер-селбер сарыг дыттар баарынга чүве. Черле оон көжер эвес, кырында дыт күзүрүмү саргарты дүжүпкен, кымыскаяк өглеринден ылгал чок апарган турган. Оон ылгалыр-ла чүвези – өгнүң дүндүүндөн оттуң ыжы буруңайнып турар, ол-ла.

– Күжүр ачай, чоруп-ла көрейн. Ам-на чөпшээреп көр. Мооң-биле бөгүн дөрт өшкү кежи кургады эттедим – дээш, Маскажык бир өшкү кежин ынаа артынче аспышаан, чугаалаан.

Алгызын ачазы эдирээлевишаан, оглунче элээн үр ыыт чок көрүп олуруп-олуруп:

– Чоруп шыдавас сен, амдыы чылын чору деп сеңээ чеже чугаалаар чүвөл? Кулааң үдү чок язы сен бе? – деп, ашак хорадап, эдирээзин октай каапкаш, хамык-ла тоглаан кургаг божа, кыртыш овааланган ширтээниң самдарларын ажа тырткылап, даңазын дилей берген.

– Ам эттээр алгы база эвээжээн-дир. Аалга оргаш, чүнү тыварыл? Шай, таакпы чок чүнү ижер силер? Бирде чорудар бооп, бирде хоржок деп, ийи сөглөп орган херек чүл ынчаш? – деп, оол химиренип хыйланган.

– Мен сени тутпайн-дыр мен. Мегелевейн-дир мен. Ыя бичии дары, коргулчун-даа бар-дыр. А даван-даяаң доңуруп алзыңза. Мооң мурнунда диинчеп көрбээн, чер билбес кижии азып-тенип өлзүңзе, канчаарыл? Мээң-биле ам чугаалашпа. Бо аваң-биле чугаалаш, оглум.

– Авай, ырак эвес черлерже улус-биле одаг кожуп чорууйн – деп, Маскажык авазынче хөлчөк чалынган шырай-биле көрүп, дилээн.

– Анчыын боларның! Чорудар болза, дөө Эргек ашак-биле кады чорутса-даа кандыг чүвөл. «Аваң-аваң» деп чүзүл! – деп, кадай Ууштаарын чемелексээн.

– Ча, ол Семис-Кожай сугдан улдуң кылыр хөмден барып айтыр. Оода идиинч дүптөп берейн. Ындыг идик-биле канчап аңнаарыл...

– Ой, авай, дораан, ачай, дораан! – деп, берзенип алган ийи чеңин чандыр-соора чоруй кеттиниң, үне халаан.

Өг чанында кара чаңгыс дөрт даванныг амытан, чалгаарап чыткан Чүрекпен, Маскажык өөрүшкүлүг үнүп кээрге, база-ла өөрүп, хөлчөк улуг кудуруун чайып, халып кээп куспактанып, кады өскөн өңнүүнүң божаалыг куу чаагын чылгаар чыгыгы турган.

Күжүр Маскажык Чүрепенинден чавыс чыгыгы, арган куу болза-даа, кожа аалдар аразынга даады маң-биле чоруур болгаш, дораан-на чеде маңнай берген.

– Күжүр угбам, эрги-каксы-даа болза, ийи улдуңдан ха-йырлап көрүңер. Ам дораан диинчээр апардым. Өртээн оон кел-

геш, көргөй бис аан — деп, оол маңнап олура чугаалаар кылдыр бодап алган сөстөрүн дидими-биле чугаалапкан.

Кожайның кадайы оолче-даа көрүнмейн, ындыг-мындыг харыы-даа чок, таакпылап олуруп-олуруп, адак сөөлүндө, белинде бир барба тараа баглап каан чүве дег, арай боорда тургаш, ынаар чүк хозундан хадың тозу дег дүрүп каан, шириленген инек кежи уштуп келгеш, от адаанче октапкан.

Маскажык кезек када ыт чок, аңгадай берген тургаш, кожайдан дилээн чүвезиниң дугайында даады-ла бодаар бир бодалы сагыжында кирип келген: «Улдуң дилээримге, бүдүн инек кежи тудускаш, ма, барып, аваң-ачаң-биле кады идиктерден кылып алыңар-ла дээн болза!»

— Ма, мону эттеп эккеп бериңер. Ийи чаагының кежин алыр сен. Сээң тайгада дииниң кежи та болур, та болбас. Мыйыттың сагыжы таңды кырында болгай аан — дээн.

Маскажык кезек када ыт чок, аңгадай берген тургаш, кожай кадайының арнынче ылавылап керген.

— Чүл, Маска, алыр хөңнүң чогулу бе? Ачаң мээң алгыларым доосту бе? — деп, шырайы ам бир янзы хуулуп кээп, демги кадай айтырган.

— Алгыларын эттеп-ле турар кижичорду... — дээш, чүнү-даа харыылаар аайын тыппайн, хөмнү көдүрүп алгаш, үнүпкен.

Ам канчаар, мындыг-мындыг болду деп, ачазы, авазынга кээп көргүскөн.

— Уваа, кожар болза дөрт улдуң чавыдай бээр чаак кештери чыдыр. Улуг шары кежи-дир моң, оглум. Мээң бо багай чодаларым хавы мырыңай улдуң чок, ам саваң-даа ызырын-мастаан. Эттевейн дедир аппарып бээриңге, бир-ле чүвээ кызаарлар оларың. Аппарып, шык өдекке эки хандыр хөөп каг, даарта соктаар бис — деп, Ууштаар ашак оглун-даа, кадайында муңгаратпас дээш хүлээп алган.

— Шак ол кеңгирге ижинниг, хирээ диштиг көк тулуптуң чазый караан доллар чүве кайда боор. Чүгле өлү бээрге, кускун соктап чиптерге, аңаа элезин доллар оң. Чаш төл улдуң дилээрге, ону ажыглап, бүдүн шары кежи чүктедип бээр чүзүл? — деп,

Масканың авазы оглу үне бээрге, арай муңгак чугаалап эгелээн.

– Ча, ыыттава, кадай. Оглуң муңгарай бээр. Оларның чазыйын ам чаа көрүп каан эвес бис. Бистиң күжүвүстү чеже сыырбажыктар. Ажырбас, аяа долар хүнү келир оң.

– Кулугурнуң бо оранга хырны чарылганын көрбөзимзе-даа, Эрлик ораныңга ыяап-ла ужуражыр мен. Шак ол сыырып олурары аъш-чемни бүрүн делгээш, чүгле аксы четпес кылдыр херип каар, карара када берген турар оң – деп, кадай бир-ле тоол чугаа дыңнаанын сактып, тырттынып чугаалаан.

Эртенги кара шайыңга бир-бир аяк тараазын каап чип алгаш, өөнүң чанында хөм соктаар чудуунуң чаныңга туруп алганнар.

Бирээзи аңдарып бээрге, бирээзи соктап, элчип-селчип, аар, чиик ийи докпак-биле хөмнү соп-ла эгелээн.

Күжүр Маскажык, бирээде, дүрген аңнап чоруксаазы келгеш, ийиде, өске-даа эңме-хаяажок алгы эттеп турар ачазыңга мындыг божа, хөөдүг чок көк шири сөөртүп эккеп берген буруузун билингеш, өө тынгыже соп тура хүнзээн. Соктаар-даа, далгыыр-даа – чымчавазы берге болган.

Он үш харлыг оглунуң карак кызып турарын көрүп, ону кээргээш, Ууштаар пар дыттан кылган үш кончуг докпак салбарааже соккан. Далгыгның ийи сүргүзү сынгыже баскан.

Адалышкылар ийи хүн шак ынчаалдыр ыйгылдашкаш, демги хөмүн чымчады эттеп алган. Кайызының-даа адыжында кеш чок: көк-көк суглаңгылар. Кады чоруур дээн улузу база даарта чоруур дей берген.

– Доп-дораан аппарып бергеш, бергенин эккел, оглум – дээш, оглун ашак чорудупкан.

Кожай кадайы былгаар дег кылдыр арыдыр эттеп каан шары кежин чада тудуп көргүлээн. Ылаңгыя ооң чаагының кештерин ийи-даа удаа тудуп суйбагылааш:

– Ам-даа эди ханмаан хөм-не-дир, оол. Ийи чаагының кежин бээр мен деп турда-ла, кончууңарны але – дээш, хачы дилей берген.

– Мырыңай ийи хүннү бадыр амыр-соксаал чок эттедивис.

Бо холдуң кончуун көрдөн, угбам, ачамның холу моон-даа артык хаварган – дээш, Маскажык холдарын көргүскөн.

Кадай ыттавайн-даа, ийи чаактың баштарындан чаңгыс оолдуң идиин улдуарынга арай боорда-ла чедер хирени үзе кескилээш, октагылапкан:

– Ма, харын-даа бердим көрдүң бе. Чедир эттевээн-дир силер. Дииннээш кээриңге, амдыы кижжи база чугаалажыр ыйнаан – дээш, ийи талазынче доора чаяннап, идиктериниң улдуңнарын төлүрткейндир сөөртпүшаан, үне кылаштай берген.

Маскажык чер базып чоруур ачазын кээргээш, баарының чанында соок кара даштар хойлап алган чүве дег, кылаштап чанып келген.

Ууштаар ашак шак ындыг үелерде ыттаваас чаңы-биле оглунуң идиктерин даңны атсы улдургаш, эртенинде оглун таныжары чадаг аңчыларынга аппарып кожуп берген.

II

1943 чылдың ноябрь. Кызылдан ырак эвесте Улуг-Хем эрии. Даштындан көөрге, ындыг-ла онза чүве чок беш-алды ыяш бажыңнар бар. Ону долгандыр көдээ малчын, тараачыннар-даа өглеринге орта дөмейлешпес: картон, шуугай ийикпе, брезент, пөс эргиндилери-биле оюндактап, дуглап каггылаан элээн хөй кара-шокар өглер-биле холушкан тыва ажылчын сууржугаш – Кызылдың алгы эттээр, кидис идик өөр заводу ол.

Хүн үнөр талакы ханазы кызыл-хүрең апарган чаа, бедик, ак ыяш бажыңның кырында узун-узун, кара хоорзалардан хоюг кара ыштар бургурткайнып үнгөш, хүн херелин дуглап турар кыштың соок шаң-туманын шоюңайндыр өрүмнөп эрткеш, ынаар дээрже үнүп турган.

Заводтуң иштинде – ооң аңгы-аңгы цехтеринде хөй аныяк ажылчыннарның даштыкы хевири база-ла демги өглер сагышка кирер: көдээден кедип келген тыва идии-биле ийикпе, азы алгы чүвүрү, өшкү кежи шээживээ-даа хевээр. Ылаңгыя бир ажылчынның бөргү ревшериг, өшкү кежи тыва шээживектиг, куу брезент чүвүрлүг, иви бышкаа идиктиг болду. Оларның

аразында бүрүн хоорайжаан, бүдүрүлгеге дирт кара кылдыр дадыккан хоочун ажилчыннар база элээн хей.

Шак ындыг аныяк, чап-чаа хевирленип олулар болза-даа, ол чүглө Кызылга эвес, харын Тыва Арат Республикада ады үнген завод турган. Ол завод Ада-чурттун Улуг дайынының ыраккы тылында ажилдап турар хөмүр-даш уургайларында, балык тудар артельдерде хөй ажилчыннарны, көдээге малчын, тараачыннарны идик-биле, хамык аът дери-биле, фронтуже чорудуп турган муң-муң хаак баглары-биле чуртту хандырып турган.

Ынчангаштың ооң аныяк ажилчыннарының сеткил-сагыжы Уралдың, Сибирьниң улуг-улуг заводтарында ажилчыннар-биле дөмей турган. Олар дөмей-ле күш-ажыл фронтузунун солдаттары.

Заводтун иштинге кире бээрге, бүгү-ле цехтеринде машина-багажасы шингирээн, бир черде алгызын идээлээн, хөөткен, эттээн, кургаткан, ыштаан, дүгүн дыттырган, салдырган, өйгөн, соктаан турар. Ынаар кире берген кижиниң думчуунга янзы-бүрү чыт кээр.

Хөм эттээр салбырга кире бергеш, хөй-ле ажилчыннар аразында бир күдер кара, хоочун ажилчын-биле каш сөс шывадашкан бис:

– Бир ажил хүнүнде каш хөм эттээр нормалыг чүвөл аңар?
– Бешти эттээр ийин! – деп, кончуг улуг шары кежин шыгырткайндыр дизээлевишаан, харыылады.

– А силер база хүнде бешти эттеп тур силер бе? – деп, ол шимээнге чандыр дыңнааным чадавас дээш, кайгап, ылавылап айтырдым.

Мээң арнымче эш топтап көргөш:

– Бо чоокта келген аныяк оолдарда безин норма ажыр күүсетпейн турар чөгенчиг кижини амдыызында чок-ла чүве-дир бо – деп, хамык өөрүн эргилдир көрбүшаан, «чүү мындыг өөдежок айтырыг салып турар кижини апарды, көрүңерем, оолдар» дээнзиг дыңзыг үн-биле чугаалады.

– Аа-а, магалыг-дыр оо! Силер бөгүн чежени эттедиңер, эжим? – деп, шын-на сеткилим ол дээрзин бүзүредир сагыштыг,

магадап алгырдым. Мээң оомну билип кааш, демгим шала чазык чугаалады:

– Амдыызында он бирни эттеп кагдым. Ажыл шагы ам-даа элек-тир. Ам бир ол хирени чайлыг алгай аан мону аңар.

– Талыгыр чүве-дир оң... – дээш, ол хире соксаал чок шимченип турган кижээ шаптык болурундан сестип, ында дужумда ханада хүн бүрүнүң көргүзүг самбыразын көре бердим. Шынап-ла, нормага доктаар кижичок, даады-ла 150-200%, 300%. А мырыңай 400% күүсеткеннер бар. Ылаңгыя 1943 чылдың ноябрьның 7-ден эгелээш, кижичок бүрүзү саагайны-ла берген. Ол болза, Дээди Кол Командылакчының 309 дугаар дужаалы үнген соонда ынчап барганы дораан-на билдине берди.

Ол бүгүнү магадааш, демги-ле эжимден айтырдым:

– Силерниң адыңар кайызы боор аңар?

– Маскажык дээр ийин.

– Кайы, Ууштаар оглу Маскажык ышкажың чүл?

– Ийе-ийе, Ууштаар оглу мен.

– Эх, көрүшпээнден бээр үр-ле болган-дыр бис! Ам харыңар каш апарган?

– Ам дөргөн ийи...

Демги самбырада ажыл нормазын дөрт чүс хуу азы хүнде чээрби ийи хөмнү эттеп турар кижилерниң бирээзи, биеэги кожай куруяаның хөмүн ийи хүн соктаан ол-ла Маскажык ол болду ийин моңар!

1. Күскү бойдусту чураан метафораларны ушта бижээш, оларның ужур-дузанын тайылбырлаңар.

2. Чогаалга эгелер аайы-биле пландан тургузуңар.

3. Маскажык деп кымыл? Ооң аажы-чаңының онзагайы чүдел?

4. Ууштаар ашактың оглу дээш сагыш човаашкынын канчаар билдинер?

5. Кожайның кадайының каржы, чилбизин кандыг уранчечен аргалар-биле дамчыткан-дыр.

6. Чогаалда Тывага амыдыралдың өскерлишкиннерин канчаар чуруп көргүскен-дир?

7. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва чоннуң патриотчу хөөнүн чогаалда канчаар чурааныл?
- 8. Маскажыктың күзелин илереткен одуругларны тышкаш, О.Саган-оолдуң “Эжишкилер” деп чогаалының маадыры-биле деңнелгени кылыңар.
9. “Ол-ла Маскажык” деп чечен чугаада кайы одуруглар силерниң сагыш-сеткилиңерни доюлдуруп, хөлзетти? Чүгө?
- 10. Дараазында сөстөрниң уткаларын “Тыва дылдың тайыл-бырлыг словарындан” ушта бижинер: *бөдей өг, кцзирцм, уургайлыг, шири, кара-доңдак, далгыг, сургу.*
11. “Кижиниң өзер, кидис шөйлүр” деп үлегер домакка дүүштүр “Маскажыктың салым-чолу” деп кыска чогаадыгдан бижинер.

Чогаал маадырының дугайында билиг

Чечен чогаалдарны номчуп ора, янзы-бүрү кижилер-биле ужуражып, таныжар бис. Оларны ук чогаалдарның маадырлары, киржикчилери азы персонажтары дээр. Литератураның аймактарының аайы-биле чогаалда чуруттунган маадырларны аңгылай адаар. Шүлүк чогаалынга — лириктиг маадыр, шии чогаалынга — персонаж, прозага бир эвес чогаалчы боду маадыр кылдыр чуруттунган болза тоожукчу маадыр дээр.

Чижээлээрге, С.Сарыг-оолдуң “Күс” деп шүлүүнде лириктиг маадыр күскү бойдуска, төрөөн черинге ынакшылын, өөрүшкүзүн дараазында одуругларда илереткен:

Сарыг торгу олбук чаткан
Садтар ишти оймактарга чоруксаам кээр.
Чаап дүшкен бүрүлери,
Чаштар ышкаш, дозуп-сүрүп ойнаксаам кээр.

С.Сарыг-оолдуң “Ол-ла Маскажык” деп чечен чугаазында автор бодунуң сактыышкыннарын дамчыштыр тоожукчу маадыр кылдыр киришкен.

“Кижиниң угааны база-ла чиктиг болур чүве: чамдык дыка-ла улуг таварылгалар соргак-даа чок уттундурган чоруур. А чамдыкта, мырыңай-ла беш харлыг турунда, күскү эртен сээң багай бопууңну

аванның кедирип олурганы, ол бопуундун майышкак черлерин эдехере туткулап орган хаварык холдар хорлаңгы кара буттарыңны тударга, кандыг кайгамчык чылыг, чымчак болганы, ол аразында чушкуунга изиңнедир дээп олурган тыныштар ол-ла хевээр, ам-даа сооваан ышкаш кылдыр, кырыыжаңга-ла сагындырып, каракка көстүп келир. Олзуг сактыышкыннар кижиниң бажыңга, кандыг-ла бир хоочу аарыг-даа ышкаш, бирде чиде хонуп, бирде каданнап кээп-ле чоргулаар...”

Чогаалчы бодунуң маадырларын номчукчуга тода көргүзөр дээш, оларның даштыкы хевирин (портредин), ажыл-херээн (үүлгедиглерин) болгаш чугаа домаа база бот-боттарының аразында хамаарылгаларын чуруп илередир.

Чогаал маадырының омур-хевирин тургузарыңга ооң портреди, ажыл-херээ болгаш өске киржикчилерге хамаарылгазы эргежок чугула.

«Араттың сөзү» деп чогаалдың бирги номунуң «Тас-Баштыг» деп эгезинде аваны автор мынчаар чуруп көргүскен.

«Ававыстың чиңгине ады чок чораан. Бажының дүгү чок боорга, кижиле болганы «Тас-Баштыг» деп шолалап турган. Кандыг-бир дүжүметтин сөс-домаан тооваан дээш, кеземче көргүскени-биле-даа азы кандыг-бир халаптыг аарыгга таварышкаш-даа, ававыстың бажы тазара бергени чадавас, ону бис билбес бис...

Бодунуң дугайында ававыс шоолуг-ла чугаалавас чораан:

– Мен яды кижиниң уруу мен. Силерниң кырган-ачаңар яды арат Доора-Хемге чурттап чораан. Ийи-чаңгыс ивиден башка, ооң чүзү-даа чок...

Ававыс чараш-даа эвес кижичүвө: сыны чолдак, ооргазы арай бүшкүк...

Бистиң ававыс угаанныг, томаанныг-даа, кылбас ажылы-даа чок кижичүвө. Кандыг-даа бергелерден үнөр аргаларны тып ап, бистерни холдарыңга көдүрүп алгаш, көрбээнин көрүп чораш, доруктуруп алган...»

Ынчаарга «Шаагай» деп эгеде Даш-Чалаңның омур-хевирин мынчаар көргүскен. «...Улуг дүжүметти мен танып кагдым.

Даш-Чалаң болду. Ооң арны кезээде ыжык чүве ышкаш чоруур, думчук орнунда кызыл эът дөңчүгөш! Даш-Чалаң чадырның дөрүндө, эжиинче көрүндүр, ламаларның хола бурганнары ышкаш, маспактанып олуруп алды.

Тарааны кайыын ап алганын ававыс тайылбырлап бергениниң соонда, Даш-Чалаң авамның чанынче пага ышкаш кылдыр халып келгеш, кончуг улуг чылбыга ышкаш болу берген, хөректөй-дир:

– Аа, чүүже? Кончуг мелегей боор бо! Сен оорлаваан болза, кым ону алыр чүвөл? Чугаалап олур, кулугур! – дээш, авамны чеңи-биле бир орааштыр шаапты.

Ававыс ойда барып дүштү...

Ол аразында Даш-Чалаң мээң кулаамдан кээп сегирип алды:

– Аваң бо тарааны кайыын эккелди, чугаала, самдар кулугур – дей-дир.

Мен чаагымны бопуйтур үрдүнүпкеш, чүнү-даа ыыттаваан мен.

Дүжүметтер тура халышкылааш, чадырның иштинде чүү-хөө чүвөлөрү быдарадыр октап, диленип туруп бергеннер.

– Эки дилеңер. Кайнаар чажыра кааптар деп болар. Тывылбаза, бо чүвөлөрүниң иезин кымчы-биле каш сывыра шаапса, ам сөглөпкей аан – деп, Даш-Чалаң дужаап, хөректээн тур...»

Бо ийи кыска үзүндүнү номчуурга, бирги үзүндүде Тас-Баштыг амыдыралы дээш кызымак, ажы-төлүнге ынак, олар дээш кандыг-даа бергени ажып эртеринге белен, туруштуг, буянныг кижини кылдыр илереп кээр. Ийиги үзүндүде Даш-Чалаң ажырымчы чазый, каржы-дошкун, кээргээр сеткили чок, кошкак улусту дарлап бастыр маадыр бооп көстүп кээр.

Өөренип эрткенивис С.Сарыг-оолдуң “Ол-ла Маскажык” деп чечен чугааның маадырлары Маскажыкты, кожайның кадайын, оларның ажыл-хөректөрүн болгаш тоожукчу маадырның чугаазын дамчыштыр билип алыр бис.

“Күжүр Маскажык Чүрепенинден чавыс чыгыы, арган куу болза-даа, кожа аалдар аразынга даады маң-биле чоруур...”;

“...Мырыңай ийи хүннү бадыр амыр-соксаал чок эттедивис. Бо холдуң кончуун көрден, угбам, ачамның холу моон-даа артык хаварган – дээш, Маскажык холдарын көргүскен”; “...Маскажык чер базып чоруур ачазын кээргээш, баарының чанында соок кара даштар хойлап алган чүве дег, кылаштап чанып келген”.

Үстүндө чижектерден бичии Маскажыктың омур-хевири мынчаар чуруттунуп келир: он үш харлыг, арган куу, кээргээчел, биче сеткилдиг, тура-соруктуг оол.

Маскажык өзүп келгеш, дайын чылдарында алгы заводунуң мурнакчы ажылчыннарының бирээзи деп чүүлдү тоожукчу маадырның чугаазындан билип алыр бис.

Кожайның кадайының аажы-чаңы ооң диленип келген бичии Маскажыкка хамаарылгазындан болгаш Маскажыктың авазының хомудап, хорадаан чугаазындан тода кылдыр чуруттунуп келир.

“Кожайның кадайы оолче-даа көрүнмейн, ындыг-мындыг хары-даа чок, таакпылап олуруп-олуруп, адак сөөлүндө, белинде бир барба тараа баглап каан чүве дег, арай боорда тургаш, ынаар чүк хозундан хадың тозу дег дүрүп каан, шириленген инек кежи уштуп келгеш, от адаанче октапкан...

– Шак ол кеңгирге ижинниг, хирээ диштиг көк тулуптуң чазый караан доллар чүве кайда боор. Чүгле өлү бээрге, кускун соктап чиптерге, аңаа элезин доллар оң. Чаш төл улдуң дилээрге, ону ажыглап, бүдүн шары кежи чүктедип бээр чүзүл? – деп, Масканың авазы оглу үне бээрге, арай муңгак чугаалап эгелээн...”

“Белинде бир барба тараа баглап каан чүве дег” деп дең-нелгениң дузазы-биле кожайның кадайының ажыл кылбазын илереткен, а ооң каржы, чилбизин “кеңгирге ижинниг, хирээ диштиг көк тулуптуң чазый караа” деп эпитеттер дамчыштыр уран көргүскен.

Чечен чогаалда маадырлар бот-боттарының аразында харылзаалыг, удур-дедир хамаарылгалыг дээрзин үстүндө көргөн болгай бис. Ынчангаш оларның тус-тус аажы-чаңнарын,

чурттап турар байдалдарын деңнелгелиг сайгарылганы чорудары чогаалдың кол утка-бодалын тодарадырынга эргежок чугула дээрзин билип алып бис. Чижээлээрге, Тас-Баштыг, Маскажык болгаш Даш-Чалаңның, кожайның кадайының аажы-чаңын деңнеп тургаш, бот-боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы маадырлар-дыр деп түңнеп, Тас-Баштыгны, Маскажыкты төлептиг (мөзүлүг) маадыр, а Даш-Чалаңны, кожайның кадайын төлеп чок (мөзүлүг эвес) маадыр деп санаар бис.

1. Чогаал маадыры деп кымыл? Ону номчаан чогаалдарыңарда чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлаңар.

2. Дараазында таблицага Маскажыктың, Даш-Чалаңның овор-хевирлерин долдуруңар.

<i>Маадырның ады</i>	<i>Даштыкы хевир</i>	<i>Чугаазы</i>	<i>Түңнели</i>

3. «Мээң ынак маадырым» деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер.

Олег СУВАКПИТ

Буянның сергеzi

Хачалдың терең оттуг мээстериниң сериин талакы ыйгылаанда честек-кат дээрге, дизип каан шурулар-ла, кызыл чайт чүве, безин кижичи базар чер тывылбас. Ынчангаш аңаа ол хүн хамык аалдарның уруглары улуг-биче хууңнар, сыгыртаалар туткулаан эңдерлип-ле келгеннер.

Катчыларның аразынга Седен оглу Буян база чораан. Ол өшкү саар сыгыртаазын кымны мурнай долдурупкаш, кезек чыып чип чорааш, эжи Баянга дузалажы берген.

Ийи өңүк бот-боттарын мурнажыр дээш хууңун долдурупканын билбейн барганнар, өске өөрлери база-ла доозупканнар. Ол хирезинде-ле честек-каттар ам-даа сыптарын ээй баскылай бергилээн, аар салам апаргылаан артып калган.

Уруглар соңгузу хүн база честек-каттаарын дугурушканнар. Оон элээн бадып, кезек-кезек сөөскеннерлиг болгаш шеттерлиг ажыкка келгенде, бир-ле чүвени тырткан чоруур орлан эрес Болат өөрүн доктаадыпкаш:

— Чаалыг шагның уржуу дээштиң

Чапаевтен ойнаалыңар — диген.

— Шын-дыр, шын-дыр! — дижиң, оон-моон алгыржы бергеннер.

Болат оолдар биле уругларны ийи үскеш, ийи талага тургузупкан. Кымнар кызыл шериглер, а кымнар фашистер болурул деп айтырыг тургустунуп келген. Кайы-даа тала фашистер болурун күзевес болган. Маргылдаа кыптыгып-ла үнген. Адак сөөлүндө мырыңай хүрежиң, сегиржиң алганнар...

Ынчан Буян өөрүн соксаткаш:

— Уруглар! Бөгүн Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр хүн дээр чорду. Даргалар база келир. Дүрген чоруулуңар! — диген.

— Шын-дыр, шын-дыр! — дишкеш, уруглар хууңарын туткулааш, чамдыктары хаак “аъттар” мунгулааш, тус-тус аалдарынче халчыпканнар.

Буян биле Баян аразында хөөрежиң дээш, өглеринге четкилеп келгениң база эскербээннер.

Бышканыңдан бичии тударга-ла, мышпырлы бээр честеккадын Буян өгден кирип олура-ла авазынче:

— Каттап эккелдим, авай — дээш сунган.

— Кежээ чүвемни ай — дээш, авазы оглунуң бажын чыттап каан.

Буян сүтке тараа шыгыдып олурда, аъттар даваны дагжап келген соонда, Ак-Хол чирти-ле берген.

— Кымнар келди, барып көрөм, оглум — деп, авазы айбылаан.

Буян аяан салып кааш, үне халып келирге, үш аъттыг кижитутсуп келген.

Бирээзи аът кырыңдан-на:

— Ыдың хай де, оол! — деп кыйгырган.

Буян тура:

— Ак-Хол, Ак-Хол, сок-сок! — дээрге, оозу кудуруун чайып-чайып, өг артында сери хөлегезинче чоруй барган.

Демги-ле кижиге:

— Ачаң бар бе, оол? — дээн.

— Чок — дээш, Буян уламчылаан. — Хой кадара берген.

Даргалар аъттарын баглаашка баглап кааш, өгже кирип келгеннер. Буянын аязы Сериң-биле мендилежип, кандыг чурттап турарын сонуургап айтырганнар.

Оон демги-ле дарга олура:

— Даштын ийи өгнүң иштин эккел бар, оол — дээн.

Буян дораан-на бурт дээн. Өглерниң ээлери четкилеп келгеннер. Ол аразында Буянын аязы шай хайындыргаш, даргаларга шайын кудуп, тавактарда өрөмелиг тараазын салгылаан. Оон хола пажын эскеш, шой пажын ожукка салгаш, суг кудуп, мүн хайындыра берген.

Демги даргазы дерлиг хаваан шыва тонунуң иштики эдээниң ожу-биле чоткулааш:

— Бо дарга кожундан келген, фронтуже дузаламчы чорудар комиссияның кежигүнү кижиге-дир, бистиң сумуда сургакчылап келген. Монгуш Достай-оол дээр дарга дийин, бисти билбес эвес силер, айыткааш чоор — дээш, удамчылаан. — Ам даргага сөстөн бээр-дир.

Достай-оол дарга куу шляпазын ужулгаш, аптара кырынга салып кааш, хөрөөн ажыдыр чөдүргүлээш, шала чазай маспадактап олуруп алган. Ол Кызыл Шеригниң маадырлыг демиселин, ТАР-ның арат чонунуң акы-дуңма улуг дузаламчызын болгаш бирден бирээ чокка чугаалааш, сөзүн мынчаар төндүргөн:

— Бүгү чүвени фронтуга! деп лозунувус бар. Ынчангаш болган болза, бүгү чүвени ооң адаа-биле чорудуп турар бис. Кым чүнү дузалаксай-дыр, кым чүнү бериксей-дир, адын суму тергиилекчизинге бижидер-дир.. Бистер ону дузалаңар, мону беринер деп албадавас бис, эштер, эки тура-биле күзээнин дузалаар.

Өгге кезек када ыржым апарган. Ол аразында Седен кирип келгеш, даргалар-биле чолуккаш, сырткы баарынга барып сөгедектеп олурупкаш:

— Дарга-сайыттар кайыын каккан ирги, кандыг херек журуунда чор ирги? — дээш, оларны эргилдир көргөн.

Суму төлээзи олура:

— Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр хүнүвүс-ле болгай. Ынчангаш чор бис, дом. Бо болза, кожуун төлээзи Достай-оол дарга-дыр.

Арбан төлээзи олура:

— Бо кавыны харыылаар киживис бо-ла болгай — дээш, Седенче даңза сунган.

— Хоюң канчалдың, ирем? — деп, кожазы өгнүң ээзи ашактан Седен айтырган.

— Келбес улусту чеже манаар боор. Очур сугда кажаалап кагдым, демги оолдар чемненип алыр дээш, чоруй бардылар — дээш, ирей сегел салын суйбагылаан.

Седен олура:

— Дайын үезинде мынчап туруп черле болбас, даргалар. Беш аалдан 113 баш хой, өшкү дузалады, алгы-кеш үүрмек чүвени санаваска. Силерниң келириңерни хүнзедир манап келдивис. Ам улуг дүш эртип тур. Хүннү айыткан соонда, хүн-биле деңге келир ужурлуг — дээш, даргаларны шала чемелей көргөн.

Суму төлээзи:

— Эки болган-дыр, озалдаан ышкажывыс чүл, дуңмам. Ийи удаа озалдап кээп тур бис. Буруулуг болдувус — дээн.

Седен оглун даштын боор дээш кый дээн — харыылаваан, база кый дээн — сураг болган.

— Бо оолдуң кайнаар баары ол, хой ырай бээйни — дээш, даргаларга тавактарга эът салгаш, айыткаан.

— Чооглап көрүңер. Мүнден куткулавыт, Сериң.

Достай-оол дарга сарыг сыптыг бижээ-биле ужа чалын кеспишаан, айтырган:

— Оглуңар хары кажыл аан?

— Ашак болган кижидийин, дижи безин курзук, көрбедиңер бе? Чедилээн ашак дийин.

— Кончуг-ла орлан-шоваа, эрес-кежээ оол-дур, өзүп келгеш, та кандыг эр болур ыйнаан!

Сериң олура, мактанган:

— Авазының оглу ындыг болбайн канчаар.

Ол аразында даштын хой диигейнип келген.

Седен олура:

— Күжүр эрни, хоюн девээледери-биле кирип келген-дир
— деп чугаалаан.

— Че, даргалар, ам аштанып-чемненип алганда чүү боор, даалда өшкү-хойну, белек-селекти хүлээп алыр силер бе, чедирер ийи оол база томуйлап каан чүве. Мен хуумда 14 башты салдым. Кымның каш башты бергенин, чүнү дузалаанын чизелеп каан чүве.

Улус шупту өгден үнүп келген. Буян ада-иезинге халып чедип келгеш:

— Авай, мен ам молдурга мунар мен, хой кадарарда чавыдактаар ак сергемни кызыл шериг акыларымга берейн шиңме — дээн.

Буянын ада-иези харыылап четтикпейн чыдырдала, суму төлээзи үзе кирген:

— Ынчап баарга кайын болдур, оглум. Өөң ишти 14 башты берген-дир. Ында сээң өшкү-хоюң база бар-ла болгай.

Буян тура:

— Серге мээң бодумнуу-дур, авам-ачамның-даа эвес — дээш, алдыртпаан.

— Шын-дыр, оглум. Ак серге сээңи болгай, бодуң бил — дээш, авазы оглун чассыдып каан.

Ачазы тура:

— Эр хей-дир моң, сен дег бичии дайынчылар кызыл шериглерниң аразында бар болганда, сен оларга бодуң хуунда база дузалаар ужурлуг сен — дээш, оглунуң бажын суйбап каан.

Буян хой аразынче халып кирген соонда, молдурга дег ак сергениң сегелинден чедип алган үнүп келген.

Даргалар оолду чаптап, чарашсынып, хүлүмзүржүп-даа, каттыржып-даа турганнар.

Достай-оол даргага Буян сергезин тутсуп бергеш:

— Сергем семис чүве, черле аргыспаан, Кызыл Шеригге чедирер силер — дээн.

Ол тура:

– Ынчаар бис, четтирдивис, Буян – дээш, ону өрү көдүргөш, бажын чыттап каан.

Арбан төлээзи сергени эзеринге үңгерип алгаш, үстүү аалче чортуп каан.

Буян сергезиниң соондан үр-ле көрүп алгаш турган, оозу олче көргөш-ле, алгырып каап чоруй барган.

1. Чогаалда чечен үени тодарадыңар.

2. Буян деп кымыл? Ооң аажы-чаңыга характеристикадан бериңер.

3. Аалга келген улустуң сорулгазын тодарадыңар.

4. Буяның овор-хевири чоруурда, автор дылдың кандыг уран-чечен аргаларын ажыглаан-дыр? Оларның ужур утказын тайылбырлаңар.

5. *Мээс, сыгыртаа, салдам, чирти-ле берген, шыва тон, акы-дуңма дузаламчы, чолукшуур, сөгөдектей олуар, үңгерип алган* деп сөстөрниң утказын тайылбырлааш, домактардан чогаадыңар.

6. Фронтуга дузаламчы эки тура-биле чоруп турар дээн бодалды чогаалда чижектер-биле бадыткаңар.

7. В.И. Чапаев деп кымыл? Ооң дугайында улуг кижилерден айтырып, материалдарны чыып, номчуп таныжыңар.

8. Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында силерниң чурттап турар чериңерден фронтуге чорудуп турган акы-дуңма дузаламчы дугайында кыска төлевилелден кылыңар.

9. 1941–1945 чылдарда Тыва Арат Республиканың Кызыл Шеригге чорудуп турган белектериниң дугайында шинчилел ажылындан кылыңар.

Михаил ДУЮНГАР

Хлеб

Күс дүжүп кээрге, Байырны ачазы ушкарып алгаш, Дыттыг-Хемде аалындан өөренир школазынга эккеп каан. Ол эрткен чылын бирги класска интернаттың долу хандырылгазынга

өөренип кыштаан. Ам бо кээрге, интернатка турар улус хөй, удуур орун-дежек чедишпес-тир дээш, ону чартык хандырылгага хүлээп алган. Ол чүл дээрге, аыш-чемин болгаш идик-хевин школа хандырат, а чогуум чурттаар чери ада-иезиниң бажыңы апаар. Байырны ачазы бодунуң кады төрөөн оол дунмазынын бажыңыңга тургузуп каан.

— Эки кызып өөрөн, оглум. Чаныксава. Кышкы дышта-нылгада келгеш, ап алыр мен. Башкыларың сөзүн дыңнап тур. Школаңның берген хевин хирлендирбе, камнап кедер сен — деп, чоруурда ачазы чагаан.

Хүннүң-не интернат столоваязындан барып чемненип алырын Байыр утпас турган. Идик-хеви база, ында-хаая-даа болза, солудуп алыр. Хеп үлээр фронтучу, аскак буттуг Түлүш акый кээрге, боду-ла сагындырып кыйгыра бээр.

Дүшште база кежээ столовайдан чемненири Байырга көңгүс хала чок. Өөренип чоруурда-даа, кежээ, кичээлдер соонда чанып кээрге-даа, кылаштаар оруунда турган ыяш куу бажыңчыгашче кире халыбын часпас. Аңаа бодаарга, эртенги чем-биле херек арай нарын. Ылаңгыя амгы ышкаш кышкы үелерде. Чемден озалдавас дээш, кара даң бажында тургаш, столоваяже халып бадар. Оттуп кээрге, бажың ишти соок, ээлери безин турбаан болур. Хөмүр деп чүве бар эвес, кежээ чыдарда, суугу же чеже-даа доң ыяш долдур дыгып каарга, оң чалыны бажың иштин кезек када чылыткаш, дораан суларап сооп келир. Чаш чүвени, удуп алзын дээр эвес, улус эртен албан-биле оттургаш, столоваяже халыдарын черле утпас. Тараа-быдаа ховар болгаш, ол үениң байдалы ындыг турган. Акызының көк-хырын өйүндө ажы-төлү база хөй. Ада-иезин санавакса, безин чеди кижини.

Ынчан, амгы шаг ышкаш, элбек, хостуг садып турар хлеб кайда боор. Колхоз пекарнязынга быжырган бичии хлепти школаже кириеринден аңгыда, башкыларга болгаш ийи чаңгыс албан-хаакчы улустарга четчир шаанче мүн-не берип турган. Чонга ында-хаая-ла душ бооп саттына бээр. Ынчангаш хензиг сууржугаштың чурттакчыларының барык шуптузу тараа

соктап, далган тыртып чиир. Байырның акызы суг база ын-дыг.

Улус, таварылга бооп, пекарнядан хлеб апканда, кедергей-ле сонuurгап, камнап чиир. Артында бажың иштинге чаагай хлебтиң чыды долуп, бичиилерниң байтык, улугларның безин каткы-иткизи, чугаа-сооду бир аңгы хөглүг апаар. Ол хлебти чиирде, артында эңдере-чаза оонактай бербес, а чүгле өгдө бар кижии санынга кескиндилай үлей кескеш, холдарынга тутсугулап бээр. Күжү, дери-биле өстүрүп алган чеминге кижилерниң хумагалы, хүндүткелдии ол хире турган.

Бир-ле эртен ачазының дуңмазы эр Байырны оттурупкан:

— Тур, оол, ойт! Чемиң шагы чеде бербээн чүве бе? Барып хлеб, чигириң чип алгаш маңнап кел. Даштын сооксумаар ышкаш, чылыды кеттинип ал.

Кезек када чылыг шуглаандан турар хөңнү чокталып чытса-даа, Байыр хевин кеде каапкаш, бажыңдан үне халып келген. Ийи айның чыккылама соогу даштын меннип чоруп турган. Тынарга, хөрек ишти безин соолаңайнып келир. Чаактарны ооң ажыг чывары дораан-на чылгап эгелээр. Ээлери эртежиктепкен ийи-чаңгыс бажыңнарның эжиктериниң кыйырашкан дааштары дыңналза-даа, соңгаларының чырыктары бус-шаң өттүр арай деп-ле бүлүререр. Соокта тас баштыг думчуктарын селбер кудуруктарынче суккулаптар ыттарның ээер хары чок.

Эртенги соок чывардан чаактарын холдары-биле дуй тудуп чорааш, Байыр столоваязынга кээрге, оозу шоочалыг хевээр болган. Ынчалза-даа чем кылыр талазында хоолайындан кызыл көстер бүргүртүнүп турарын ол эскере тыртып каан. Доңуп турар эвес, ынаар чүгүрүпкен.

Кирип кээрге, кезээде омак-хөглүг каттырган-иттирген чоруур повар Өлчеймаа угбай кайгап айтырган:

— Ойт, Байыр, күжүр-ле төлүм! Бо кандыг кончуг эрте келгениң ол? Чем кылыр мен безин чаа от салып чыттым. Доңган деп чүвеңни, але? Бээр эртип отка чылын, шымда. Чаактарың үжүүр чеде бербээн чүве бе, каям көрейн.

Оол эрте чедип келгенин ам-на харын эскерип билип кааш, шала эгенгензиг харыылаан:

– Акым оттурупту. Өөрүм чемнени берген боор деп бодадым. Ону дыңнааш, Өлчеймаа угбай хыйланыхсаан:

– Чүү адам чүвел аан ындыг. Чаш уругнуң доңар-дожаарын билбес, астыга бээр ышкаш.

Даш, малгаш-биле сомалап туткан печкада ужуткан кургаг токпак ыяштарның дызырткайнчып хып чыдары-даа кедергей. Байыр ооң кыдыынче чоокшулап, сандайга олуруп алган. Дээвиирде аскан деңниң чырыындан ыңай-бээр кылаштаан Өлчеймаа угбайның хөлегези бирде кедергей чоон, бирде узун шөйбек апаргылап, өрээлдиң ханаларына ол-бо көжүп турган. Байырның доңган хол-буду, арын-бажы чоорту чылыккаш, чымыңайнып эгелээн. Повар ооң-биле-даа чугаалашпайн, паш савазында-ла ажаанзырап турган. Байыр от чалынынга даамчырап, кыдыында ханага чөлениксеп бажын салгаш, бичии када удуй берген. Ынчалза-даа ол удаан, удуваанын-даа орта билбейн барган. Чүге дээрге повар ону дораан оттурупкан.

— Одун, оглум. Шай, хлебтен ижип-чип алгаш, халып чана бер. Мүн болуру ам-даа элек-тир.

Чемнени шаап алгаш, чоруур деп турда, повар ооң холдарына каш даш ак чигирлер тутсуп берген.

Ишкен изиг чеминиң теви-биле боор, Байыр үнүп кээрге, демгизи дег улуг соок чок ышкаш сагындырган. Ынчангаш ол улуг-ла чаныксаар хөңнү чок, столовая кыйыында өөрү-биле чай кадында ойнай кааптары, харын тапталдыр базып, дошталдыр маңнажып алганы чиңге орук чуңгузунга келген. Аңаа чааскаан ужуп-туруп ойнап турда, мурнунда бир чыкпак бажындан чаа быжырган хлебтиң чаагай чыдын удур хаккан сырын Байырның думчуунга чедирип келген. Кеткен хеви безин хлеб чыды сиңип калган чоруур, шириин шырайлыг быжырыкчы угбай-даа ооң карактарына хензиг када көстү хонган.

Башкыларның ол пекарнядан хлеб халас бижидип ап турарын Байыр авазының дуңмазы болур Билзек-кыстың аайы-биле кончуг эки билер. Ынчангаш оолдуң бажына хеп-хе-

нертен мындыг бодал дүшкен. “Билзек-кыстың адынга хлебтен бижидип көрзе канчап баар деп? Халас, амыр чүвени! Адырам...адырам... Оол хлепти канчаарыл, ынчаш? Канчаар боор, акым сугга аппарып-ла бергей мен! Сонуургап чигейлерде!”

Ойлук чок бодалдары Байырны пекарня эжииндиве кылаштаарынче чайгаар-ла албадапканнар. Ынчалза-даа алыксаан хлеви угбазының ажылдаан шалыңының орнунда чоруп турар дээрзин ооң чаш угааны кайын угаар ийик.

— Чүге чор сен? — деп, быжырыкчы кирип келген оолдан доңгун айтырган.

— Мен... мен... Билзек-кыс башкының дуңмазы-дыр мен. Угбам хлеб эккел деп айбылады.

— Билзек-кыс башкының? Ооң мындыг эрте халып турганын чоп билбес мен. Мегелеп тур эвес ыйнаан, оол? Кымның оглу ийик сен? — деп, бирээзи Байырже сезиктиг көргөн.

— Мен бе? Мен... дуу ол... Дойнур ашактың оглу-дур мен.

Быжырыкчы орта-даа бүзүрөвес мен дээнзиг, дам-на ыла-вылап сиңниккен.

— Аваң ады кым ийик?

— Өшкү-Саар.

— Бичии мана че, ындыг болза — дээш, быжырыкчы ындын-че кылаштааш, бир кара хлепти Байырже сунуп, хыйланыхсаан: — Боду-даа келгеш, ап албас, бичии оол чорудуп чүзүл аан, ол башкының ужу-бажы билдинмес. А сен чоп бажың халайты бердиң, оол? Думаң тырт! Идиң бажында чедер чыгай берди ооң. Бужарын, артында көк.

Байыр салып чанып келгеш, кажарлап апкан хлевин орган акызының мурнун орта барып сала каапкан.

— Ык, бо кандаай чүвеңил, оол? Кайыын апканың ол? — деп, оозу белиңнексеп айтырган.

— Башкым берди.

— Башкым? Чүү дээш? Шын чоор бе ол?

— Анаа берди. Айтырып-даа көр даан, акый — депкеш, Байырның арны изиш дээн.

Чартык хандырылга деп каан херээ-даа ол чүве ирги бе кылдыр бодааш, акызы оолдуң сөстөринге бүзүрөп, эккелген хлебти уругларынга үлей кескилегилеп берген. Кожазы өгден кирип келген ирей база чиген. Чоруурда ол шын-на сеткилибиле хөөрээн:

— Шымбай-ла чаагай чемивис бо, уругларым. Бистиң ада-чурт дайын хоозуралындан уштутунуп, элээн хөнүй суг бээр болза, бо хлевивис моон-даа элбек, амданнуг апаар, көөр-даа силер.

Дуьште Байыр өөренип чорупкан. Ынчалза-даа ол эртенги апкан хлевиниң ужунда элээн шуугаазын болуп турганын кайын билир ийик...

Билзек-кыс алыр ужурлуг хлевин бодап, хүндүс пекарняга чеде бээрге, быжырыкчы тургаш, “Бо эртен дуңмаңар оол ап алчык” диген. Бажыңымда тургузуп алган дуңмам бар эвес, өске кижидир деп аңаа удурланып эгелээн. Башкы ынчап баарга, быжырыкчы шынын бадыткап, оолдуң ада-иезиниң аттарын адаан. Ону дыңнааш, Билзек-кыстың дылы агарып калган.

Бо бүгүнү хажызыңга турган суму даргазы Төмүр дыңнаан. Харысалга чок, күрүне өнчүзүн кижидир болганга берип турар сен дээш, хөөкүй быжырыкчыны кончуп, сыындырып медээжок болган.

Байыр чанып кээрге, акызы сугда арнын хөлчок таныры кижидир олурган. Суму даргазы деп каразываан-даа. Акызыңга кээр кижидир таныр-танывас улустар-ла хөйдир болгай. Ынчалза-даа демгидир кижидир эжидир аксында турган Байырже көрнүп келгеш, “Бээр келем” деп чанынче имнээн. Үнү үнер-үнмес “Мен бе?” дей каапкаш, Байыр ооң мурнунга базып келген.

— Өөреникчидир кижидир чурум үрөп чүңүл, че? Артында-ла башкы угбаң адын тудуп хлеб бижидир. Ол дээш школадан үндүртүпсүңзе канчаар сен? — деп, дарга чугаазының аянын шириинзидир айтырган.

Байырда ыт чок. Хейде куруг черге думчуун тыртынарыңга өйлежидир берген. Ынчалза-даа ол иштинде мынчаар бодап

турган: “Хлеб дээш школа чыскаалының мурнунче мени үндүрүп, албан тургузар. Бүдүн хлебти холумга тутсуп каар. Өөрүм оолдар ынчан мени кыжырып каттыржырлар. Ылаңгыя Кудус-оол суг!”

— Кым сеңээ ынчаар өөретти, даргага чугаалап бер оол, че. Оода-ла меңээ шынын чоп чугаалавадың? Ат болган кижидир сен.

— Кым... кым-даа эвес, мен бодум мегеледим. Моон соңгаар ынчанмас мен. Школадан мени үндүрбөңөр, мен өөрениксеп тур мен — деп чоруй, Байыр ыглапкан.

— Бурууң миннип турар болганыңда, эр хейдир сен. Сени кымга-даа чугаалавас мен. Ынчалза-даа хлебти кажан-даа үй-балай төчөгөп болбас. Бис ону чонга безин бербейн, эртем чедип алзын дээш, чүгле силерге берип турар бис көр даан — деп, суму даргазы чугаалааш, оолдуң бажын суйбай туткан.

Карактарындан бадып турган борбак-борбак чаштарны Байыр холдары-биле дүргени кончуг чода тырткылапкаш, халайтып алгаш турган бажын көдүрүп келгеш, буруузунган шырайлыг Төмүр даргаже хүлүмзүрүй каапкан.

1. Чогаалда кол бодалды илереткен одуругларны тыпкаш, сайгарыңар.

2. Байырны акызы чүгө “...эртен албан-биле оттургаш, столоваяже халыдарын черле утпас” турганыл?

3. Кижилерниң хлебке хамаарылгазын илереткен одуругларны тыпкаш, аянынг номчааш, утказын тайылбырлаңар.

4. Хлебти халаска ап алыр деп бодал Байырга чүгө кирип келгенил?

5. Чогаалдың кайы одуруглары силерниң сагыш-сеткилицерни хөлзедип дүвүретти?

6. Чыккылама, сомалап туткан печка, дылы агарып калган деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

7. Суму даргазы Төмүр, Байырның болгаш ооң акызының аразында диалогту номчааш, “Мен Байыр болган болзумза...” деп темалыг кыска чогаадыгдан бжиңер.

8. Чечен чугаа чүгө “...бажын көдүрүп келгеш, буруузунган шырайлыг Төмүр даргаже хүлүмзүрүй каапкан” деп одуруг-

лар-биле төнгөн деп бодаар силер? Чогаалчы ооң-биле чүнү ил-реткенил?

9. Чечен чугаага пландан тургускаш, ооң допчу утказын чу-гаалаңар.

10. Чогаалдың кол утказынга хамаарыштыр үлегер домак-тардан тыпкаш, бижип алыңар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ

Кижиге-бүрүс

(Тоожудан үзүндүлөр)

Максим хүнзедир хой кадаргаш, шуут-ла чалгаарап каан. Чааскаан ойнаар оюннарын дөгerezин ойнаан. Чааскаан чеже ойнаар боор, мээстиң какпак хаяларының бирээзиниң баарынга олуруп алгаш, хүнче көрүп-ле, көрүп-ле олурган. Кежээки хүн өкпең-кызыл агаар бөмбүүнге дөмей болган. Ону холга тудуп ап болур ышкаш. Максим холдарын бурунгаар сунгаш, хүннүң адаанга дужааштыр адыштарын чада тудупкан. Ылап-ла! Хүн ооң адыштарында! Даглар баштарынга дээстир хүннү холдары-биле идиптерин оол күзээн. Ол болдунмас деп билир-даа болза, оюнзурап хүннү даглар баштарыныче чоокшуладыр “иткилээн”-даа. Хүннү дээрже бедидир үрүксээр-даа. Ол-ла сагыжы-биле оол хүннү холдарыныга “тудуп”, олче үрүп, адыштарыныга борбактай “суйбап”, салааларын дураннай туткаш, ону өттүр хүннү топтап чоруй, ойнап эгелээн. Хүн-биле ойнаар оюннар ала-чайгаар-ла удур-ла чогааттынып, оларга алаагып, кадарып чораан хой-өшкүзүн-даа, чаныксай бергенин-даа оол бичии када утту каапкан. Хүн-биле ойнап оргаш, канчангаш-ла көөрге, хой-өшкүзү көзүлбес болган. Оларның кайда оъттап чоруурун харап көөр дээш, оол мээстиң бажыныче маңнап үнүп-ле каан. Мээс бажындан харап көөрге, хой-өшкүзү база бир оорганы ажар чыгыгы оъттап бар чорааннар. Оларның бажын аалче угландыр дозар дээш маңнап оргаш, канчангаш-ла көөрге, оорга кырында кижиге турган — оъттап бар чыдар хой-өшкүзүнүң мырыңай чоогунда.

Максим тура дүшкеш:

– Ээй! Ээй! Бетинде хой-өшкүнү-ү-үң бажы-ы-ын бээрлендир дозуптуңар-а-а-ам! — деп алгырган.

Ол кижиге шимчеш-даа дивээн. “Мээң үнүмнү дыңнавааны ол-дур аа” деп бодааш:

– Хой-өшкүнү-ү-ү бээр дозуптуңар-а-ам! — деп база катап алгырып, холдарын чайгылаан.

Демгиге кижиге турза-ла турар болган. “Бо чоокта аалдарның кайы-бирээзиниң кым деп кадарчызы ирги?” деп бодааш, оол ону топтап көргөш, танываан. Чүглө ооң дашты дүктүг тон кедип алганын Максим эскерген. Ону-даа херекке албайн, “Эл-дептиин аа бо кижиниң, мындыг чылыгда тон кедип алган” деп бодап каан.

Максим ийи салаазын аксынче суккаш, хаяларга чаңгыландыр аажок дыңзыды сыгыра каапкан. Шимчеш дивейн турган кижиге ийи холун атпаш кылгаш, херии-херии шуравышаан, оорга ындынче ажытталып чоруй барган. Дыңзыг сыгыттан ол кижиге сырбаңнап, арай чаяңнады, чиктий сүргей маңнаанын оол элдепсинип эскерзе-даа, хой-өшкүзүнүң бажын дозарынче далажып, ону шоолуг-ла херекке албаан. Катап-катап сыгырып, дайгырарга, хой-өшкүнүң баштыңы, узун мыйыстыг ак хуна, өөрөнгө чаңы-биле аалче кирер кокпаларже углай оъттай бээрге, кодан мал ооң соондан шуужа берген. Элээн тарамык оъттап чораан хой-өшкүнү бөле хай дээш, оларны аал чоогунга бичии кадарчы сүрүп эккелген...

(Максим аалга кээрге, хоорай чурттуг Долаана дээр дуңмазы чайгы дыштанылганын чайлагга эрттирип чедип келир. Олар кады хой кадарып эгелээн.)

...Кожаярны өрү кончуг оваарымчалыг дүргөн чаштынып үнгөш, селбегер тоннуг кижиниң турган черинге чедип кээрге, ол кижиге чок болган. Чүглө хаяларның бирээзиниң сүвүр бажында бир шымчым хире хүреңзимээр дүк ызыртынып чыдып каан. Кожаярның арга чарындан ис кезип көөрлерге, селбегер тоннуг демгиге кижиге кудургайны куду терең оът-сиген кыры-биле чуңгулап бады барган болган. Ооң изинде база-ла хү-

реңзимээр өңнүг дүк сывырлып чыдып каан. Алышкылар ону херекке-даа албааннар...

... Хаялар аразындан Максим бакылап көөрге, селбегер тоннуг оол дужунда мээсте хая кырында олурган. Ооң мында чедип келгенин оол билип орар ышкаш кылдыр Максимге сагындырган. Ынчангаштың боду база хая кырынга көзүлдүр олуруп алган. Селбегер тоннуг оол туруп келгеш, Максимниң уунче көрүп туруп-туруп, даш алгаш, ону мээсти куду чууп бадырыпкан. Даш чууктап ойнаары оолдарның кайызынга-даа солун болган. Ынчаар даш чууктап кезек ойнааш, Максим оолдуң турганы мээсче чорупкан. Мээс кырынга үнүп кээрге, тоннуг оол оон дескелеп, элээн ырай берген турган...

– Чоп ырай бердиң, аал? Бээр чедип кел даан! — деп, Максим кыйгырган.

Оол ыттавайн, олче көрүп алгаш-ла турган.

– Аңаа тур. Таныжып алгаш, кады ойнаар бис — дээш, Максим улаштыр чоруптарга, оол мээсти өрү дескелээр болган. Ынчалза-даа ооң ужуражыксап, кады ойнаксап турарын сагыш-сеткилиниң ындындан-на ала-чайгаар боду билип каанынга Максим элдепсинген. Өске кижиниң бодал-сагыжын бүдүү билип каар мен деп чүвени ол ооң мурнунда эскербейн чораан. Оолдуң ооң-биле ойнаксаанын Максим ылап-ла тода билип турган.

Ынчангаш:

– Аъттар киштежип таныжар, кижилер чугаалажып таныжар деп чүве билбес сен бе, аал? — деп, ол алгырып чугаалаан.

Ооң үнүнүң кандыг-ла-бир хөөнү оолдуң сеткилинге тааржы берген деп чүвени Максим дораан-на билип, өрү улам дүрген үнүп-ле каан. Илдикпес дээш баарында даштарны көрүп чораан болгаш, оолдуң чүгле мырыңай чоогунга келгеш, олче хенертен көрнү каапкаш, Максим серт-ле дээн — ооң мурнунда бүгү мага-боду дүктүг кижини дүрзүлүг амытан турган. Ынчалза-даа чүге-ле ийик, Максим улуг дыка кортпаан.

Боду безин билбейн:

– Дүктүг тоннуг деп бодааным, бодуң дүктүг амытан ышкажыл сен — деп чугааланган.

Дүктүг амытан ооң чугаазының утказын билген, бодунуң дүктүтүүндөн ыяткан-даа ышкаш, оолдуң арнынче дорт көрүп чадап, даглар баштарынче кайгагылаан. А бо кижидүрзүлүг дүктүг амытанның көңгүс коргунчуг эвезин Максим билип, даш кырынга олура дүшкеш:

– Пу, кижид коргудар сен — диген.

Дүктүг амытан база “пу” дээн ышкаш болган соонда, даш кырынга олуруп алган. Ооң чугаазын, шимчээшкинин дүктүг амытанның өттүнгенин Максим эскерип, олче көргөн — дүктүг дээрден башка, кижид ышкаш кылдыр көзүлгөн. “Хепхенертен кижид монуд көрүп каар болза, угаан-кудун оскунуп, ол-ла черинге далып-ла каар-дыр” деп оол бодаан. Ооң бодалын билген-даа дег, кижид дүрзүлүг амытан оолдан ырадыр олуруп алган. “Кандыг-ла-бир арга-биле аравыста чугаалажып оорар-даа ышкаш бис” деп бодай каапкаш, ооң-биле чөпшээрешкен бодалды ол-ла дораан Максим билип каан. А канчаар билип каанын оол тода билбейн, аңаа чүгле элдепсинген. “Бир эвес бо амытан кижид болган болза, Дүктүг-оол деп адап ап болур-ла-дыр” деп, оол бодай кааптары билек, дораан-на ооң-биле чөпшээрешкен уткалыг харыы келген. “Бо амытан мээң-биле бодал дамчыдып чугаалажып оорар ышкажыл” деп билип кааш, олче Максим көрүп кээрге, демгизид аңаа чөпшээрешип бажын согаңнаткан. Ам оолга мырыңай солун апарган — кортканы тайлы хона берген. Ынчангаш дүктүг амытанның мага-бодун ол топтап көргөн. Дурт-сыны Максимниң бодундан бедивес, хар-назынын алыр болза, база-ла ооң үе-чергезид хире, чүгле арнында дүк чок, ылап-ла кижид дүрзүлүг амытан болган. “Арын-нүүр чок кижилерни дүктүг арынныг дээр-ле болгай. А мооң дугайында ынчаар чугаалап болбас-ла-дыр, чүге дээрге арны дүктүг эвес” деп, оол бодаптарга, “Дүктүг-оол” база катап бажын согаңнаткан. Ооң бодалдарының утказын бо амытан кандыг-ла-бир арга-биле билип оорарынга Максим ылап-ла бүзүрей берген...

...“Мооң-биле чугаалашкан санында-ла, кижид дүрзүлүг амытан деп-ле турар эвес мен. Дүктүг-оол деп адап алыр-дыр”

деп бодап, Максим олче көрнүп кээрге, ооң арын-шырайының өөрүшкүлүү аажок болган. “Чүгө амырап оары ол мооң?” деп бодаптарга, “Дүктүг-оол деп аттыг болганым дээш” деп хары билдинген.

– Чүгө ынчаар адап каанымны билир сен бе? – деп, оол чугаалаан.

– Сенден ылгалдыг, дүктүг боорумга — деп хары билдинген.

– Мээң адымны Максим дээр — деп оол чугаалаан.

– Сен Максим, а мен Дүктүг-оол мен — деп, бирээзи харылаан...

...Дүктүг-оол:

– Ам чаа-ла ужурашкан болгаш, сеңээ кичээнгейим күштүг болганындан бодалдарыңны билип кааптар-дыр мен. Үргүлчү ужуражып турар болзувусса, сеңээ кичээнгейим кошкай бергеш, менче дамчытпаан бодалдарыңны билбес апаар мен — диген...

...Кижидүрзүлүг амытанның “Кортпа, Долаана. Сээң акың биле мен эжишкилер-дир бис” дээнин уруг чайгаар-ла билип каан.

Долаана даш артындан туруп келгеш, дүктүг амытанны ам-на топтап көрүп, ону акызы Дүктүг-оол деп адап турганын сактып:

– Экии, Дүктүг-оол — деп мендилешкен.

Дүктүг-оол:

– Экии, Долаана — дээн. — Чиирге, дыка амданныг кат долаана-ла болгай.

– Мен кат эвес-тир мен — деп, Долаана сестип чугаалаан. — Мени кат ады-биле адап каан.

Дүктүг-оол:

– Мээң адым бодумга дөмей, а сээң адың катка дөмей — диген.

Долаана хүлүмзүрүй берген. Дүктүг-оолдуң ынча дээни чаптанчыы аажок болган...

...Кежээ аалга кижидүрүс дугайында чугаа болган.

– Кижидүрүс деп кым боор ындыг, угбай? – деп, Долаана сонуургаан.

– Тонунуң дүгүн аңдара кедип алган кижини ынчаар адаар бе?

– Чок – деп, Максимниң авазы харыылаан. – Тоол домакта кижидүрзүлүг дириг амытанны ынча дээр чүве дижик. Чамдык кижилер кижидүрзүсүкө душкан-даа боор. Шагда бичии уруглар, оолдар кезжээ караңгылааже чедир ойнаарывыска, “Орай дүнеге чедир даштыгаа чорбаңар, силерни кижидүрзүс алгаш баар” деп, улуг улус коргудар боор чүве.

– Кижидүрзүс амытан бар дээрзин телевизорга көргүзүп турар чоржуктар – деп, кажая аксын хаап тура, ачазы чугаага киришкен. Орустап “хар кижидүрзүс” дээр кижидүрзүс ол-ла ыйнаан. Телевизорга көөрүмгө, кижидүрзүлүг дүктүг амытан-на чорду.

Максим биле Долаана удур-дедир көрүшкөннөр — кымны кижидүрзүс дээрзин кайызы-даа биле тыртып кааннар...

...Чаяңнадыр маңагылаар кижиниң чамдык хүннерде Максим алышкылар-биле хой-өшкү кадарып, кады ойнап хүнзээрин кожазы малчынның оглу Даш-оол ырактан хайгаарап көрүп турган. Ынчан ол “Шугдур деп хойжу ашактын угааны багай оглу ыйнаан” деп бодап каан. Ынчалза-даа оларның чоогунга хоюн кадарып чеде бээрге, ол оолдуң көзүлбейн баарын Даш-оол эскерген.

(Максим биле Долаананың кижидүрзүсү Даш-оолдан чажырып турары аңаа хомуданчыг болган. Даш-оол каттап чораан уругларны дүктүг тон кедип алгаш, кижидүрзүс бо черде бар деп бодалды тарадыпкан. Ооң соонда чайлагга кижидүрзүс дугайында чугаа дыргын болуп, ону көргөн кижилер көвүдээн.)

...Бир хүн Максим биле Долаана алышкыларга Чойганмаа ноутбук тудуп алган чедип келген.

– Силерге солун чүве көргүзейн – дээш, ноутбугун ажылдаткаш, интернетте сайттарның бирээзин ажыткаш:

– Номчуп көрүңер даан – диген.

Максим номчуп көөргө, Кадыр-Үзүк чайлагда кижидүрзүс деп амытан тыптып келгенин, ону көргөн-билген кижилерниң

ат-сывындан бээр бижип каан болган. Оларның аразында Максимниң, Долаананың, Даш-оолдуң дээш чайлагда аалдарда оолдар, уругларның чамдызының аттары база бар...

...Чойганмаа:

– Даш-оолдуң компьютери бар бе? Интернетте коштунган бе? – диген.

– Даш-оолдуң бодундан айтырза... – деп, Долаана саналдаан.

Максим кезек боданып тура:

– Мен барып айтырайн – деп чугаалаан...

...Даш-оол Максимниң айтырыынгга:

– Менде ноутбук чок. Бүзүревес болзуңза, өг иштин үжөпчиндип-даа болур сен. Чойганмаадан дорайтаан эвес, ада-иемге ноутбук саттырып алыр чүве бе харын... – деп чивиини аажок харыылаан.

Чойганмааның тып эккелгени сайт дугайында меңээ чугаалааның кончуг таптыг болду. Ноутбук саттырып, аңаа интернет кииртип, электроннуг почта ажыдып алгаш, кижибүрүстү сонуургаан кижилер-биле харылзажыр мен.

– Кижибүрүс деп-ле чүү ындыг чүве тып алган кижиге сен – деп, Максим баажыланып чугаалаан.

– Билбээчөңнеп турба – деп, Даш-оол кылыктаны берген.

– Кижибүрүс-биле кады ойнап туруңарда, каш-даа катап дураннап көрдүм. А силер ону менден чажыраар-дыр силер.

Кижибүрүстүң Даш-оолга хөңнү чогуң сактып келгеш, Максим чүге-ле ийик:

– Караң көрнүр апарган эвес сен бе — дей кааптарга:

– Ындыг де! – деп, Даш-оол алгыра каапкаш, өжөшкени ылап-ла илдең. – Кижибүрүстү ылап-ла көргөн мен деп улус мурнунга ыяап-ла бадыткаар мен. Ноутбук, интернет, электроннуг почта дугайында сагындырыпканыңар дээш четтирдим — дигенинден ол ийиниң аразында эп-чөп деп чүве ам шуут ис чок читкенин Максим эскерип каан.

Максим биле Даш-оолдуң аразында чугаа соонда каш-даа хонмаанда, интернетте сайттарга Кадыр-Үзүк чайлагда тыптып

келген кижиге-бүрүс деп амытанның, ону көргөн кижилерниң дугайында медээлер удаа-дараа көстүп эгелээн...

...Бир-ле хүн суму чагырыкчызы машиналыг кижилер эдертип алган халдып келгеш, Кадыр-Үзүкте аалдар иштин чайлагның ортаазында турар Хойтпак-оол ашак сугнуң аалынга чыггаш:

– Компьютерлер-биле харылзажыр интернет деп чүведе... – деп чугаалап эгелээн.

Оолдар, уруглар чир шоң дүжүп каттыржы бергенер.

Уругларның бирээзи:

– Интернет! – деп дарганың частырыын эде тыртып каан.

– Ийе, ийе. Интернет... – деп, чагырыкчы уламчылаан.

– Кадыр-Үзүк чайлааның интернатчылары кончуг алдаржаан улус бооп-тур силер...

Уруглар, оолдар база катап каттыржып үнгенер. Демги-ле уруг база катап:

– Интернетчилер! – диген...

– ...Силерниң чайлааңардан ынаар кижиге-бүрүс дугайында хөй медээ кирип турар. А болар... – дээш, келген кижилерже бажы-биле айыткан. – Оран-делегейде элдеп-эзин чүүлдер шинчилээр эртемденнер-дир.

Оларның бирээзи туруп келгеш, бо чайлагга хар кижини, биригээр чугаалаарга, кижиге-бүрүстү көргөн кижилерниң интернетче киирген медээлерин номчааш, ону ылавылап келгеннерин дыңнаткан...

(Максим Дүктүг-оолду тайгаже чорудар деп шиитпирлээр.)

...Дүктүг-оол чарлып тура:

– Бо чараш чайлагны кожагар кырындан база катап көрүп алың. Оон чоруптайн. Мээң караам огу четпес черде чүвени көрүп кааш, кайы ырактан бодалды дамчыдыптар кижилерден корга бердим. Кайыын келгенимниң уу, кайнаар баарым меңээ билдиниң тур – дээш, Бедик-Кожогарны өрү базып үнүп каан.

Ол хая безин көрүмээн. Ынчалза-даа кижиге-бүрүске кайы хире муңгаранчыын Максим бүгү-ле сагыш-сеткилинден билип турган.

Долаана хой-өшкүнүң бажын аалче углай оожум дозуп бар чораан...

Дуңмазынга база дыка кударанчыг дээрзи Максимге билдине берген. Ол үштүң сагыш-бодалы ол өйде тудуш-ла турган боор. Кижиге-бүрүске... кижиге бүрүзүңге муңгаранчыг...

Орай кежээ аалга Чойганмаа аъттыг халдып келген. Ооң анаа эвес келгенин Максим эндевейн, уруг баглаашка аъдын баглап турда, уткуй барган.

Чойганмаа дораан-на:

– Кижиге-бүрүстү көрдүм — диген.

Ооң караанга Дүктүг-оолдуң көзүлгенинге бүзүревейн:

– Каяа? — деп, оол кайгап каан.

– Эртемденнер турлаанга — деп, уруг чугаалаан...

...Оларның чанынга Долаана чедип кээрге, чүү болганын Максим аңаа чугаалап берген.

– Даш-оолга Дүктүг-оол анаа эвес хөңнү чок болган-дыр — дигеш, Долаананың карактарынга чаштар кылаңайнып кээп, айтырган.

– Канчап тудуп алган-дыр?

– Кижиге-бүрүс-биле силер ужуражып туруңарда, эртемденнерге Даш-оол көргүзүп берген-дир. Оон-на кижиге-бүрүстен шинчилекчилер карак салбаан. Кайы ырактан кедеп чорааннар — деп, Чойганмаа харыылаан. — Мининместедир октуг, дуранныг боодан кижиге-бүрүстү дыка ырактан адыпканнар-дыр. Кижиге-бүрүс мининместеп чыдырда, демир кажаага апарып суп алган.

Орлан чаңы-биле Долаана:

– Дүктүг-оолду дораан хостап алыр-дыр — диген.

Акызы хаваан дүйген:

– Канчаар? Демир кажаа иштинде кижини... кижиге-бүрүстү...

Үжелээ кезек када ыт чок барганнар.

– Ачаңга чугаала, Максим — деп, Чойганмаа сүмелээн.

– Сээң ачаң дыка эки ийик чоп.

Оларга дуза херегин билген-даа дег, ачазы өгдөн үнүп келгеш:

– Чойганмаа бо хире орайда халдыш кээп, чүнү хөөрежиш, хүлүрткейнип турарыңар ол? — деп дүште-даа чок чугаалаан...

...Шинчилекчи эртемденнерниң турлааның чоогунга олар дуокаа чедип кээрге, демгилери одагга чем хайындырып турганнар. Одаг чоогунда шаараш демир иштинде кижибүрүс дүрүжүп алган чыткан.

– Ачай, кажаа чанынга чеде бергеш, Дүктүг-оол-биле бодалдажыптайн — деп, Максим сымыранып чугаалаан.

Ачазы:

– Ынчал че — дээн. — Чүгле оваарымчалыг.

Максимниң чоокшулап келгенин кижибүрүс билип кааш, өндейип кээп, ооң уунче көргүлээн.

– Шимээрге, шимээрге, Дүктүг-оол. Одагда улус билип каар — деп, Максим ону оожуктурган.

– Олуруп ал. Шимче!

Кижибүрүс ооң аайындан эртпээн.

Оол:

– Сени демир кажаадан үндүрүп, хостап алыр бис — дээрге:

– Кажан? — деп, кижибүрүс айтырган.

– Бо кежээ азы дүне. Чүгле дүвүреве, одагда кижилер сезик аптар.

Кижибүрүс:

– Чаа — диген.

– Мана, Дүктүг-оол. Сени ыяап-ла хостап алыр бис. Ачам дузалаар.

Кижибүрүс:

– Ачаңны көрген мен — диген.

Максим:

– Биске бүзүрээр сен бе, Дүктүг-оол? — деп айтырарга:

Кижибүрүс:

– Ийе — диген.

– Ынчаарга чыдып ал. Дааш-шимээн үндүрбе — деп, оол чагыырга, кижибүрүс дүрүжүп чыдып алган.

Оглу дедир чедип кээрге:

– Одаг чырынга бараанын көөрүмге, киж-бүрүс амытан бичии дүктүг оол дег ышкажыл, силерниң үе-чергеңер — деп, ачазы кээргеп чугаалаан. — Ону дүрген хостааш, тайгатаңдызынче салыптар-дыр. Аңаа хостуг-шөлээн чурттап чорзун.

Максим:

– “Сени хостап алыр бис. Ачам биске дузалаар” дээримге, Дүктүг-оол “Ачаңны көрген мен” диди — дээн.

– Кай, киж-бүрүс мени көрген, мени билир де! — деп, ачазы мырыңай кайгап каан.

– Ылап-ла, ачай!

– Бо киж ожаавас, тоол домак болуушкуннар оран-де-легейде бооп турар чүве-дир аа — деп, ачазы кайгап-хараан...

Шинчилекчилерниң одаандан ырап келгеш, кезек шеттер чанынга Максимниң ачазы тура дүшкен.

Уруглар ону долганы хонуп кээрге:

– Че, демги бичии киж-бүрүстү кандыг арга-биле тайгатаңдызынче хостап чорудар бис? — деп, ол айтырган.

Үш эжишкилер удур-дедир көрүшкеннер...

...Максимниң ачазы:

– Чок! Тоннарның дүгүн дашкаар кылдыр аңдара кеткеш, одагда эртемденнерни хенертен бүзээлэш, ок чок дүүрге-биле оларны коргудупкаш, шоочаның дүлгүүрүн ап алгаш, демир кажааны ажыдыпкаш, киж-бүрүс оолчугашты хостап чорудуптар бис — дээрге, уруглар чөпшээрешкеннер.

Киж-бүрүстү шак-ла ынчаар хостап алыр дээш, олар одагга чоокшулап келгенде, Дүктүг-оолдуң “Меңээ дүрген ужураш” дээн бодалы Максимге билдине берген.

Ачазы биле уругларны манадып кааш, демир кажаа чанынга оол чедип келирге, Дүктүг-оол:

– Одагда кижилерни коргутпаңар — дээн. — Мени хостап алыр дээн силерниң күзелиңер күжү-биле бо кажаадан үне берип болур-дур мен.

– Канчаар? — деп, оол ооң бодалының утказын тода билбээн.

– Силерниң шуптуңарның күзелдериңерниң демниг күжү керек.

– Күзелдеривисти канчаар демнештириптер бис?

Дүктүг-оол:

– Мээң чоогумга шупту чедип келгеш, мени бо демир кажаадан үне берзин деп бүгү-ле сагыш-сеткилицер-биле чаңгыс демниг күзептиңер. Силерниң күзелиңерниң күжүнге бодумнун күжүн демнештирипкеш, ылап-ла үне бээр мен – диген.

– Билдине берди. Ачам сугларны бээр эккэйн — дээш, Максим чорупкан.

Кижидүрүстү суп каан демир кажааның чанынга кончуг оожум чоокшулап келгеш, шупту аңгадап кааннар. Дүктүг-оол кажааның шаараш демирлериниң аразы-биле оларже уткуштур үнүп келген. А одаг чанында эртемденнер ону-даа эскербейн, дүште чок олурганнар...

...Эртемденнер эртен эрте оттуп келгеш, дүүн тудуп алган кижидүрүстү барып көөрге, кажаа куруг, ында чүгле кинчилер чыткан. Кижидүрүстү бектеп каан демир кинчилер-даа, ону суп каан демир кажаа-даа, ооң шоочазы-даа бүдүн болган. Кажааны долгандыр кылаштап көөрге, ис-даш-даа чок...

(Эртемденде Долаана интернетте Тываның Кадыр-Үзүктө эртемденнер хар кижидүрүстү тудуп алган. Шаараш кажаа иштинде кижидүрүстүң чуруу бар болган.)

...Уруглар баглаашка турган аътка дүрген-не ушкажыпкаш, эртемденнер турлаанче халдып ыңай-ла болганнар.

Эртемденнер турлаанга алышкылар кээрге, ында кижидүрүстү кара шаар болган. Кижидүрүстү деп амытан туттурганын интернеттен билип алган, ону дыңнаан, кижидүрүстү көрүк-сөөн кижилер чайлагның ол-бо аалдарындан чыгып келгеш:

– Кижидүрүстү кайыл? Биске көргүзүңер...

– Кайда чажырып алдыңар?..

– Кижидүрүстү тудуп алдывыс деп интернетке мегелеп кааныңар ол бе? — деп эртемденнерни үглөп турганнар.

Демгилери кижидүрүстү тудуп алыр харыы чок болганындан ыядып, боттарының эртемден адын камгалаар дээш:

– Бис ону тудуп алыр хамаанчок, безин көрбедивис. Хар кижидүрүстү дугайында дамчыр чугаа хоозун чүве-дир. Силерниң

чайлааңарда кандыг-даа хар кижичок — деп, херек кырында чүү болганын, чажырып турганнар.

– Меге медээни интернетке та кым тарадыпкан...

Дүүн кежээ кижич-бүрүстү шаараш демир кажаага суп алгаш, фотоаппарат-биле тырттырып, ооң чуруун интернетке кирип турган эртемденнерниң ындыг харызын дыңнааш, Даш-оол шуут-ла алаң кайгап каан.

Максим биле Долаана алышкылар дегийт-ле демир кажааны барып көөрге, ол куруг болган. Кайызы-даа амырай бергеннер. Кижич-бүрүс Дүктүг-оол ам оран-таңдызында!

Дараазында чайгы дыштанылгада Долаана, Максим алышкылар кижич-бүрүс-биле кады хой-өшкү кадарып, ойнап чоруурун Даш-оол ырактан көргөш, кымга-даа ыттаваан.

1. Чогаалчы тоожунуң эгезин чүге Максимниң хүн-биле ойнаарындан эгелээн деп бодаар силер?

2. Тоожуну утказының аайы-биле кезектерге чаргаш, цитаталыг пландан тургускаш, аттардан чогаадыңар.

3. Кижич-бүрүс деп чүл? Ооң дугайында чүнү билип алдыңар?

4. Эртемденнерниң Кадыр-Үзүкке келгениниң чылдагааны болгаш ооң түңнели кандыг болган.

5. Кижич-бүрүстүң чоруксавайн турарының чылдагааны чү-дел?

6. Чогаалга Даш-оолдуң омур-хевири чүге кириген деп бодаар силер? Бир эвес ону кирибээн болза, чогаал кандыг уткалыг болурул?

7. Чогаалдың кол маадыры кым деп бодаар силер, бодалыңар бадыткаңар.

8. “Мен кижич-бүрүске ужурашкан болзумза, мынча дээр ийик мен...” деп темалыг кыска чогаадыгдан бижиңер.

9. Тоожуда фантастиктиг болгаш боттуг, шынныг чүүлдерни аңгылааш, тайылбырлаңар.

10. Долаананың омур-хевири кайы үзүндүде тодазы-биле көстүп турар деп бодаар силер?

11. Тоожунуң кайы маадыры силерниң сеткилиңерге таарышты, чүге?

12. Тоожуга хамаарыштыр викторина айтырыгларын тургузар.

13. Эртем-фантастика темазынга бижиттинген кандыг чогаалдарны номчаан силер? Кайы-бирээзиниң кыска утказын бижир.

14. Бир эвес силер чурукчу, каастакчы болзуңарза, бо тоожуну канчаар чуруп каастаар силер?

15. Боттарыңарның сеткилиңерге таарышкан, сонуургаан үзүндүлөргө чуруктан чурааш, ону камгалап тайылбырлаңар.

IV кезээ. ЫТ — ШЫНЧЫ ӨННҮК

Хөвөңмей ОЙДАН-ООЛ

Эзир

Бирги эге

Частың башкы айының сөөлгү хүннери турган. Хүн-даа бедээн. Алаак-шынааларның, хову-шөлдерниң хары чарбы-дыңнап эрип эгелээн. Дүш үези чоокшулап, хүн караа чылып келирге, ой-чиктен дамырак сарыг суглар шулурткайнып чаржып-ла баткылаар. Хүн келген тудум-на улам чылып орган. Омак-хөглүг-ле апарган. Кыштың ажыңнадыр хаарып келир соок чывары, көжегелей дуй тудуп келир шаң-туманы ам кайда боор. Долгандыр бүгү-ле чүвени көөрге, артында хостуг-шөлээн ышкаш көзүлгүлээр.

Чараш частың келгенинге уруг-дарыг-даа, улуг улус-даа, дириг амытаннар-даа, долгандыр туруп турар үнүш-бойдус-даа өөрүп турар.

Кадыр хаваанда ханы-ханы сыгыгларлыг, уян-чымчак болгаш хүргүл сыгыр карактарлыг, узунзумаар дурт-сынныг, калбак хөректиг, үстүү эрнинде кирбей кара салдыг, бежен хар чаала ажа дүжүп чоруур хире хар-назылыг кижичоон доорбаштар чара шаап турган.

Ол доорбаштарны печкага оттуларынга өйлей үзе хирээ-легилеп каан.

Моң кара балдылыг ол кижн балдызын көдүрүп, херлип үнгеш, куду алзы карбаш дээн соонда, чоон токулчак ийи чара тавыланып чаштай бээр. Ол могап-шылаар-даа ужур чок. Харын-даа эъди изип, дам-на бар чыткан.

Чанында чарган ыяжы кизирээртир овааланып үнүп чыткан.

Кыжын тергезин, чайын шанаан септээр. Ажыл-ишчи чүвеңниң келир кыжын оттулар ыяжын баш бурунгаар белеткеп ап турары ол.

Оон ыңай чай база чок. Аңныыр инспектору кижн аалга канчап олурарыл. Ону мөөрүк-мөөрүк тайга-сыннар, хөлбегер ногаан эзимнер, хайнып-мөөреп чыдар шапкын хемнер, хыыргыштар шыва үнген тулаа, хөлдер манап турар. Арга-арыгның-даа, аң-меңниң-даа камгалакчызы ол.

«Час-биле кады чазый-чилби төтчеглекчилер дойлуп үнер болдур эвеспе. Арын-нүүр чок ол чазыйлар караанга-ла көзүлген дириг амытан бүрүзүн адып алырын бодаарлар. Оларның өзер-төрүүрү-даа сагышка кирбес. Чүгле боостаазынче сыырыптар болза ол-ла. Мен оларны ынчаар амдажытпас болдур мен ийин. Оран-делегейниң аңы, кужу-даа болза, чонувустуң байлаа-дыр...»

...Ол шак ынчаар боданып олурда, ооң чанын орта чиик машина кээп тура дүшкен. «Бо-даа районнуң аңныыр чериниң улустары болгай аан» деп, ол боданган. Олурган доорбажындан тура халып келгеш, сонуургап көрүп турган.

Сүлде-ле бо! Кижн кайгап-ла калган. Машинадан кижн үнүп келзе-ле, кончуг өңнүү Матвей болган. Ооң семис, улуг-чаагайы-даа кончуг.

Ол өңнүүнче уткуштур базыпкан. Ийи, кончуг адыг-хайыракан дег, кижн хол тутчуп мендилешкен-даа чүве чок. Ийи бодун куспактажыпкаш, ошкажып, чыттажып эгелээн. Чүгле ооң соонда хол тутчуп, мендилешкеннер. Оларның чанынга халып келген Байлаң-оол болгаш ооң өөрү бичии оолдар кайгап-ла ханмааннар. Чүгле каттыржырынга өйлешкеннер. Орус, тыва ийи ашактың ынчаар ошкажып, куспактажып турганын кажан-даа көрбээннер. Ам-на ийи кижиниң аразында чугаа эгелээн...

...Узун коңзагар хаайлыг, кызыл арынныг орус кижиниң тывалаарын бичии оолдар кайгап шаанга кирген. Оларның карактары чүгле ында.

– Че, Михаил Иванович! Бажыңче кирер-ле болгай.

Ак аңчы биле Матвей аъжын-чемин ижип, аяк шайын аартап, хөлчок-ла хөөрешкеннер. Олар барык бир чыл иштинде көрүшпээннер. Матвей Каа-Хемде чурттап турар. Адар-оол – Чыргакыда. Чер аразы ырак. Ажыл-агыйлыг улус чай-шөлээн чок болур.

Ак аңчының шын ады Адар-оол чүве-дир. Үргүлчү-ле аң-меңни кадагалап, төтчеглекчилерден камгалап чоруур кижии боорга, ону чаңгыс чер-чурттуглары ынчаар шолалап алган. Күзүн диинеп, алды-киш аңнап турда, шынап-ла, аңаа чедер кижии чок.

Матвей эжиниң арнынче хүлүмзүрүп көрүп оргаш, оожум чугаалаан:

– Сеңээ тулган белекти эккелдим, тала. Эрткен чылын чагаа бижээн ийик сен чоп. Утпадың ыйнаан?

Матвей дашкаар үнүпкөн. Дедир кирип келзе-ле, бичии ыт оглу тудуп алгаш кирип келген.

«Ол чүнү чагаан кижии боор мен» деп, аайын тыппайн орган Ак аңчы алгырып үнген:

– Ха-а! Хөөкүй эжимни, Михаил Ивановичини! Күжүр Матвейни, эрес чүвени!..

– Мен сеңээ ыяап-ла тыпкаш, чедирер мен деп харыылаан ийик мен. Ам бо-дур.

Кедергей-даа чараш, чаптанчыг ыт оглу. Бөрү дег көк, кулактары сүвүр-сүвүр. Ам ол мырыңай ырбыска чаш. Карактары чаа-ла ажыттынган. Чүгле сыылаарыңга өй.

– Улуу-биле четтирдим, Михаил Иванович! Ыт дээрге кижиниң бир дугаар шынчы өңнүү-дүр.

– Мооң иези кончуг аңчы ыт. Ол улуг-чаагай-даа. Ооң чүгүрүүн шуут кижии кайгаар. Мону чүгле эки өөредип алыр херек. Чиг эът чиртип болбас. Оон башка чазыйлай бээр...

– Мооң ады бар бе, Михаил Иванович?

– Чок, Адар-оол Саадакович. Ону Эзир деп адап алыңар. Чараш ат-тыр.

«Эзир, Эзир» дишкеш, ийи өңнүк хөлчок-ла каттырышканнар.

Ийиги эге

Байлаң-оол чайны өттүр Эзирни өөредип келген. Ооң бажыңында ытты канчап чугаа билир кылдыр өөредириниң дугайында улуг-биче номнар эндерилген. Ооң кадында Байлаң-оолдуң ачазы база арга-сүмени айтып берип турган. Чамдык хүннерде ол боду эникти өөреткеш туруптар.

Эзир, шынап-ла, угаанның эник болган. Ону «Чыт!» дээрге, чыдып алыр. Кандыг-бир чүвени ырадыр октапкаш, «Эккел! Тып!» дээрге, халып чоруткаш, ону ээзинге эккеп бээр.

Бир-ле хүн Байлаң-оол Эзирни чедип алгаш алаак кирген. База-ла ону өөредири ол.

Олар Чыргакы хемниң эриинге келгеннер. Ийи-үш хонукта ак чаъстап турган болгаш, хемниң суу боралгак өңнүг, улгадып чыдар. Ынчалза-даа ол коргунчуг эвес. Ооң саарыглап чыдар чери-биле кижичи сүзүп кеже берип болур.

Эзир мооң мурнунда ол хире хемни көрүп-даа көрбээн. Ол бир кезек ыңай-бээр шыпыраңнадыр көргүлээн. Ында коргар хевир черле чок. Харын-даа хемниң ол чарыында сайда өрү-куду чемнеп халып турган сайлыкче кайгагылаар...

...Байлаң-оол калбак даш кырынга баскаш, тая берген. Сугже шупту боду кирген. Ооң кепка бөргү шагда-ла уштунуп чаштаан. Чалгыглар ону салдадып алгаш бадыпкан. Оол дүрген-не эрикче үнерин бодаан. «Бөрт кай баарыл, адаккы саарыгдан барып дозуп-ла алгай мен» деп бодал ооң сагыжыңга кирген. Ынчангаш эрикче дүрген-не далажыпкан.

Ол эрикке үнүп келирге, Эзир чок болган. Куду алзы көрген. Эник эрик кырын куду дуу-ла ыдып бар чыткан. Ээзиниң сугга кирген бөргүн ооң сүрүп бар чытканы ол...

«Ыдым сугга дүжүп өлүрү ол-дур» деп, оол сести берген. Эник ээремден шымнып үнүп келгеш, бажын силгилени

каапкаш, шокар кепканы сүргөш чыдыпкан. Ол аразы үр-даа болбаан. Ону ызырты барып четкеш, дедир эштип үнүп келген.

Эзир эрикке кээп силгилени каапкаш, ээзиниң бөргүн ооң чанынга эккеп салып каан.

– Хөөкүй Эзиримни, эрес ыдымны! – деп, оол эниин чассы-дып, ооң бажын суйбап, хөлчок болган...

...Ийи өңнүк хүнге дөгеленип чыдыпкан.

1. Чогаалды чүгө “Эзир” деп адап кааныл?

2. Доорбаштар чара шаап турган маадыр кымыл, ооң овор-хевири, аажы-чаңы кандыгыл, чогаал сөзүглели-биле бадыткап харышылаңар.

3. Часкы бойдус чурумалын аянынг номчуңар, ук үзүндүгө немей боттарыңарның бойдуска хамаарышкан эскериглериңерни бижиңер.

4. Матвей деп кымыл? “Эр кижиги эткен сөзүңгө ээ болур” дээрзин чогаалдың утказын барымдаалап шынзыдыңар.

5. Бирги эгениң планын тургузуңар.

6. Бирги эгениң баштайгы абзазында үзүндүнүң дылының уран-чеченин сайгарыңар.

7. “Бир-ле катап Чыргакы хем эриинге” деп аас-биле эдертиг-чугаадан кылыңар.

8. Орус-тыва ийи эжишкиниң найыралын көргүскен одуругларны бижип алыңар. Найырал дугайында үлегер домактан тып бижиңер.

9. “Кыжын тергезин, чайын шанаан септээр” деп үлегер домактың утказын тайылбырлап бижип алыңар.

10. Ак аңчының портредин чуруур.

11. Ыттар дугайында кандыг чогаалдар, кинолар билир силер?

Үшкү эге

Чай-даа келген. Арга-арыг-даа хөлбегер ногаан. Алаак-шынаа-даа өң-баазын чечек-чимистер-биле каастанган. Кижиги оларны кайгап, чарашсынып-ла ханмас.

Чай-биле кады Ак аңчы аалынга-даа орбастаан. Тайга-сыннар, алаак-шынаалар кезип чоруп берген. Ол үеде хамык аң-

мең, улуг-биче куштар төрүп, хензиг бичии оолдарын доруктур азырап турар.

Инспектор кижии ынчан оларны араатан аңнардан, ылаңгыя, «ийи буттуг коккаарактардан» — кээргээр сеткил чок төтчеглекчилерден камгалаар ужурлуг.

Ак аңчы бо удаада Узун-Арга бажында шарланнарлыг өзенге кылаштап чораан. Үргүлчү-ле чиңгистиг, малгаштыг өзен иштин ол-бо кеже халыгылап, аң болгаш кижии истерин кескилээн. Ооң аңчы дуржулгазы улуг. Сыннар, мыйгактар аңаа кажан чораанын база эндевээн, оон бээр үш хире хонук эртпээн. Аңаа мырыңай дүүн чаа ийи элик халчып чораан.

Аңнар чүге өзен иштинче кирип турганнарыл? Ол база-ла билдингир. Элээн каш хонуктарда чаъс чагбаан, ынчангаш өзен иштиниң суун ижип алгаш чоруп турар.

Ак аңчы өзенниң ортаа үезинге келгеш, мал изи көрүп каан. Ол аңаа чораандан бээр он шаа хона берген хире. Ис элээн эргижирей берген. Аъттың изи өзен иштиниң оруу-биле өрү чоктаваан. Сезиктиг чүве ол. Даңгаар-ла шыргай ишти кирип, аңнар кокпазынга кирип каап чораан. «Бо-даа ылап төтчеглекчи-дир — деп, Ак аңчы сестип каан. — Чазый кулугур өзенче кирип турар аң кокпаларынга дузак салып турар-дыр. Черле мээң холумга киргей сен аан!..».

Ак аңчы өртегде аъдын муна каапкан. Ол аът изин истеп, шыргай эзим иштинге хүнзедир чортуп келген. Хоочун аңчы чүвениң хөлүн кайын чазар ийик. Төтчеглекчиниң элик кокпазынга салган беш сывырындак дузаан тыпкан. Ооң хыи ханып чораан. Ынчалза-даа өөрүүрү элек. Даг көрбейн эдээн азынмас. Ол кончуг «ийи буттуг коккаарак» ам та чеже хире дузакты салган.

Ол ам кадыг-каралар аразынга чортуп келген. Төтчеглекчи аъдын аңаа бир шарлан доорзунга баглап каан. Аът аңаа үр турган. Холу-биле черни касканнап каапкан. Шарланның чөвүрээзин хемирип чип шаанга кирген.

Ак аңчы аъдын баглап кааш, база-ла чадаг халаан. Ол-бо кертилектерже ашкан аң кокпаларын кескилээн. База-ла

куруг үнмээн. Үш дузакты сөп алган. Адак соонда эң үстүкү баалыктын кертилээнге барган...

...Ак аңчы караанга шуут бүзүрөвээн. Ооң кылаштап орган кокпазының ужунда бир элик тепкиленип чыткан. Ол аңаа дүрген-не халып четкен. Эликтин чүгле ийи караа дозураңнаар. Хөөкүйнүң кээргенчиин канчаар! Ол дузакка бо эртен кирген хевирлиг. Үш каът кылдыр катый өрөөн сывырындак дузак эликтин хөрээ-биле холун шавылдыр кире берген. Девидээн аң аай-баш чок чүткээш-даа, адырлып чадашкан. Дузакты будунга база ораай шурап алган. Ынчангаш ойда кээп дүшкен. Хөөкүйнүң чүгле быкты догдаңнаар. Дузак ооң мойнунче кирген болза, ол ам чок. Хейде-ле девидеп шурааш, моңнуп каар турган.

Ак аңчы ону дүрген-не адырып эгелээн. Элик, сугда ыяш дег, сириңейнип чыткан. Чизиредир тепкиленип, тура халыгырындаа оралдашкан.

– Кончуг маңгысты!.. – деп, ол иштинде чугааланган.

«Оран-делегейниң аңын мынчаар канчап хилинчектеп өлүрер боор. Сен кончуг төтчеглекчиниң аяаң черле доллар. Мээн холумга кирер хүнүң турар» деп бодангылаан.

Элик амы-тынын үзүлгүже чедир тепкиленип чыткан. Ол хензиг-ле ковайып турар болза, карак-кулак чок шураарынга белең. Харын-даа кижиге удур шоглаза-даа хөңнү.

Элик тепкиленирге, ооң эмиинден хоюг ак сүт төктүп чыткан.

– Хөөкүйнү көрөм, бичии эзири иезин манап, аштап чыдыр болгай аан!..

Ак аңчы эликтин ийи холун, ийи будун чиңге баг-биле бөле хүлүп алган. Чүгле ооң соонда демир дузакты адырып чешкен. Адак соонда хүлүг чиңге бааның белең ужун чеже шелипкен.

Элик тура халып келген. Ол дезер-даа харык чок. Баштай хөкпее берген, амы-тынының алыкчызынче үзе кайгап турган. Ооң соонда дужунда чаш шеттер аразынче кылаштапкан. Шеттер иштинче ажытталып кирип бар чыда, тура дүшкеш, сөөлгү катап хая көрүнгөн.

– Халы-халы, элик! Оран-тандың оьдун оьттап, кылаң кара сууң ижип чор! – деп, Ак аңчы алгырган. Ооң алгызы эзим-арганы бир кылдыр чаңгыланып чоруй барган.

Дөрткү эге

Үш хондур чагган. Хензиг-даа үзүктелбээн. Дүне-даа саарып-ла турган, хүндүс-даа саарып-ла турган. Чүгле дөрткү хүннүң даң бажында аяскан. Хемнер унундан, алаак-шынаалар кырындан көдүрлүп үнгөн көгжегер көк туманнар бедик-бедик даглар баштарынче союп үнүп тургулаан.

Долгандыр турар бүгү-ле чүве чаьс суунга арыг тас кылдыр чунуп каапкан. Үнүш-бойдушту көөрге, чараш. Долгандыр-ла хөлбегер ногаан.

Улуг-биче хемнер аскымнап-ла үнгөн. Оларның өңү кызыл божа. Савазынга, хап бадып чыдар уннарынга сыңмайн, кырлаң-кырлаң дүргек чалгыглары-биле эриктерин чүлгүй шаап, чире моңнап, дааш-шимээнни-биле үерлеп баткылаан. Часкы хар, меңги-дош эрип баткан эвес, үерлээшкин үш хонуктан эртпээн. Хемнер суу тыртылып эгелээн. Оларның боралгак өңү чоорту-ла кылайып келген.

Аң-меңниң төтчеглекчизи Чазыйбан бүдүү иштинде дүвүрөп орган. Ооң сагыжынга тайга-таңды кирер. Ол-бо өзеннерде аң кокпаларында салып каан дузактары караанга көстүп келгилээр. Сактырга-ла, элик азы хүлбүс туттуна берген чыткан ышкаш болгулаар. «Бо кудайның чүзү дешти бээри ол! Оон башка дузактарымны каш хонук бурунгаар-ла эргий кезип кааптар турган мен. Ам суг болза чаагай аң эьдин үске хооруп чип орбас мен бе...» деп, ол бодангылааш, хөлчокка-ла эзегилээн. Аң эьдин сактып кээрге, ооң өзү карарып, шөйүндүлери саргып, чем чиксээри дендей берген. «Чонаада-ла соглур чедип дырыңайнып чыдар бо хемнерниң кызыл божаландыр үерлеп та канчаары ол ийик! Меңээ моондаан-на таварыштырдылар – деп, ол иштинде шугулдаан. Хейде-ле хапыгыр арнын ийи холу-биле дүрбүй туткулаан. – Ам-на караңгы имир дүжүп орда, тайгаже арлы бергей мен аан».

Чазыйбан дүъште удуп чыткаш, коргунчуг дүш дүжээн. Ол элик кокпазынга салып каан дузаан кезип чоруур. Бир баалык кырынга салган дузаанга келирге, кончуг-даа хүлбүс туттуна берген чыткан. Кулугуруң амырай-ла берген. Өлүг хүлбүстү адырар деп чыдырда, кончуг улуг даг-иргек олче шурап-ла келген. Дезер-даа харык чок, адыг ону чыпшыр база-ла берген. Чазыйбан алгырып-даа, шимчеп-даа чадап каан.

1. Чазыйбанның үүлгедиглерин тодарадыңар. Ол кандыг дериг-херекселдерлиг чоруп турганыл? Аңаа дөмей кижилер амыдыралда бар деп бодаар силер бе?

2. Арга даамалы Ак аңчының ажылынга хамаарылгазын сөзүглелде чижектер-биле бадыткаңар.

3. “Даг көрбейн эдээн азынмас” деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

4. Дузакче кире берген эликтин байдалын илереткен одуругларны номчуңар. Сагыш-сеткилицер доюлду бе?

5. *“Долгандыр турар бугу-ле чүве чагс суунга арыг тас кылдыр чунуп каапкан. Үнүш-бойдусту көөрге, чараш. Долгандыр-ла хөлбегер ногаан”* деп үзүндүдө кандыг бодал илереттингенил? Аас-биле делгереңгей харыылаңар.

6. Чазыйбанның дүжү чүнү оштаан деп бодаар силер?

7. Үзүндүнүң дылының уран-чечен аргаларын сайгарыңар. Бойдус чурумалын чуруурун шенеңер.

“Улуг-биче хемнер аскымнап-ла цнген. Оларның өңү кызыл божа. Савазынга, хап бадып чыдар уннарынга сыңмайн, кырлаң-кырлаң дүргек чалгыглары-биле эриктерин чулгүй шаап, чире моңнап, дааш-шимээнни-биле церлеп баткылаан. Часкы хар, меңги-дош эрип баткан эвес, церлээшкин цш хонуктан эртпээн. Хемнер суу тыртылып эгелээн. Оларның боралгак өңү чоорту-ла кылайып келген”.

8. “Егерь кижиниң бир хүн ажылы” деп темага төлевилелден кылыңар.

9. Ылгай демдеглээн сөстөргө синонимнерден тывар, сөс катжыышкыннарының утказын тайылбырлаңар:

Кижини истерин кескилээр, кадыг-каралар, баалык, сеп, шоглаар, хемнер аскымнаар, ийи буттуг коккаарактар хөлүн кайын чазар, аяаң черле долар, хыы ханар.

10. “Халы-халы, элик! Оран-таңдың оғдун оғттап, кылаң кара сууң ижип чор!” — дээн Ак аңчының йөрээлиниң утказын чугаалап көрүңерем. Кандыг бодал илередип турар-дыр?

Алдыгы эге

Караңгы имир дүшкөн. Чазыйбан Узун-Арга кайы сен дээш хашкан. Аң кокпаларында салып каан дузактарын кезири ол. Даң чаа-ла хаяалап орда, ол Узун-Арганың үстүү өзенинге чортуп келген. «Удавас чер чырыыр. Улуг дыка далашкан ажыы чок. Бир дугаар дузак салган баалыым моон ырак эвес. Бөгүн черле олчалыг болур болгай мен аан. Сагыжым чүве эндевес кижиге мен» дээн бодалы-биле ол бодун оожургаттынган.

Чер-даа чыраан. Чазыйбан баштайгы дузак салган черинге келген. Кокпалап аңнар халып эртип тургулаан. Ынчаарга кызаа чирикке салып каан дузаа чок. Кижиге адырып апарган.

Чазыйбан чоорту-ла хамык дузактар салган черин эргилдир кезип чорупкан. «Ам-на бирээ туттуна берген чыдыр боор» деп кордавышаан чедип келирге, салган дузаа чок болур.

Төтчеглекчи Чазыйбан:

— Халак, халак! Кончуг ара-соора туттурганны! Чүү адам куурумчу маңгыс боор, чазыйлаан чүвени, холу сынганны! — деп химиренип, кончуттунуп шаанга кирген.

Кыры чиңгистелчек ирик чудук кырынга куду көрүп алгаш, бир кезек орган. “Адыр-адыр! Ам эң сөөлгү дузак салган черим бар, бо кончуг шулбус ону черле тыппаан боор. Ында чугаажок бирээ туттунган” деп бодап келирге, дузакка туттунган өлүг хулбус ооң караанга көстүп келген. Сактырга-ла, улуг-чаагай апарган, дартая берген чыткан ышкаш.

Ол шак ынчаар боданып олурда, үстүү талазында эзим иштинде кускун эткен. Төтчеглекчи тура-ла халаан. Мурнунда чыткан агбагар дазылдыг будукту көрбээн. Аңаа тепкеш, ийи тырыкыланып кээп дүшкөн. Оон чолдаш-чолдаш тура халааш:

— Өршээзинем, ээр таңдым ээй көргөн-дир — деп, катап-катап чугааланмышаан, дөш өрү халып-ла каан.

Чазыйбан дузак салган черинче чоокшулап ора, улуг бижээн ушта соп алган. Ол боо черле атпас. Улус дыңнап каарындан коргар. “Канчап билир, дузакка кирген аң дириг-даа болуру чадавас” – деп, ол чараазын сыыртынып боданган. Оон база катап холунда сарыг, мыйыс сыптыг, улуг бижээнче ынаныштыг көргөш: «Бо хөөкүй-биле та чеже аңны өттүр шашпадым дээрил аан. Бүзүрелдиг эт болгай аан» – деп, ол боданган. Ында бир-ле дартагар чүве көстүп чыткан. Ону чиңгис-биле хөмгөш, кырындан будуктар-биле базырып каан.

Чазыйбан тура дүшкен. “Адыг-дыр! Ол мээң дузакта тут-тунган аңымны чыдыдыр базырып алганы ол-дур» деп бодал ооң сагыжынга кирген. Ынчан ооң арны изиш дээн. Ооргазын куду алзы шагар-ээрэмчик ыдып бады барган ышкаш апарган. Ол үеде ооң арнын көргөн болза, калчан турган боор оң. Чаңгыс черде көжүй берген. Чазыйбан элээн болгаш орталанып келген. Ам харын ыңай-бээр сезиктии-биле көргөн. Чүктеп алган дүүргезин ам-на октап, адаарынга белеткеп алган. Ооң соонда ол-бо дээриглей кылаштап, дааш үндүрүп, ыяш-даа соктагылаан. Чүве-ле шимээн чок. «Бо кончуг мажаалай чоокта чок-тур. Чазый чүве өзеннер кезип, улчуп чор болгай аан» деп, төтчеглекчи оожургап боданган. Ынчангаш сести аарак базыпкан. Будуктар адаанда ылап-ла бир чүвени базырып каан. «Мажаалай чоокта чаа ынчап турган хире-дир. Дузакка туттунган аңның эъди чыдыр хире болбаан» деп, Чазыйбан өөрүшкүлүг боданган.

Чазыйбан баскылаштыр каап каан будуктуң бирээзин ап октап чыткан. Ол үеде ооң артында пөш будуунга орган кээрген кыпсынчы-биле алгырып дүжүргөн:

– Кэ-эрк! Кэ-эрк!

Чазыйбан атпаш кынган. Адыг алгырган ышкаш болган. Ооң чүрээ боскунга келген. Ол карак-кулак чок халып-ла каан. Кээрген база катап эткен. Ам-на Чазыйбан тура дүшкен. Ооң сөөгү сирилевишаан. Холунда дүүргези чок. Куруг боду ыдып бар чыткан. Бир эвес адыг, ылап-ла, келген болза, ону анаа-ла мандаңнап каар. Ол хейде-ле арны-бажының дерин чоттунган.

Төтчеглекчи бир кезек сириңейнип орган. Оон арай деп оожургап алгаш, демги будук овааланган черинче корга-корга кылаштапкан. Аңаа чоокшулап келгеш, тура дүшкен. Ыңай-бээр дыңнаалаан. Шимээн билдинмээн. Ооң соонда ол халывышаан баргаш, дүрген-не дытта чөлөп каан дүүргезин сегирип алган. Оон база ыңай-бээр дыңнаалагылаан. Долгандыр ыржым. Чүгле ооң дужунда чоон чодур дытта көк-хөкпеш чыйтыладыр эдип, чемнеп халып турган.

Чазыйбан хамык будукту ап октап эгелээн. Адак соонда улуг куу дазыл ушта соп алган. Хөөкүйнүң аң деп кордаан чү-вези ол ышкажыл. Ооң өдү частыр часкан.

Ак аңчы черле сагынгыр. Ол дузакка туттунган эликти салыпкаш, ооң орнунга куу дазылды будуктар-биле базырып каан. Чазыйбанны ол ынчаар база чем эреткен.

Чазыйбан ам адыгдан эвес, а кижиден коргуп эгелээн. Сактырга, ооң дузактарын сөп чоруп турар кижидуу-ла ыяштар аразында кедеп чыдар ышкаш. Ол ынчангаш дедир келген уунче ыңай-ла болган. Халып-халып-ла, дедир хая көрнүр. Сактыргала, аңныыр инспектору ону ызырты-ла сүрүп орган ышкаш болур.

---

1. Чазыйбанның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын барымдаалап сюжеттиг чуруктардан чуруңар.

2. 6-гы эгениң планын цитаталап тургузуңар.

3. Дараазында айтырыгларга харыылаңар:

“Кончуг ара-соора туттурганны! Чүцү адам куурумчу маңгыс боор, чазыйлаан чүвени, холу сынганны!..” деп химиренип, кончуттунуп шаанга кирген.

“...Кыры чиңгистелчек ирик чудук кырынга куду көрүп алгаш бир кезек орган. “Адыр-адыр! Ам эң сөөлгү дузак салган черим бар, бо кончуг шулбус ону черле тыппаан боор. Ында чугаажок бирээ туттунган” деп бодап келирге, дузакка туттунган өлүг хулбус ооң караанга көстүп келген” деп үзүндүдө Чазыйбанның чугаазында чүнү эскердиңер? Кым-бир кижиниң чугаа домаандан ооң аажы-чаңын илередип болур бе? Чугаа культуразы деп чүл?

Чаа өөрөдилге чылынга чедир санныг-ла хонуктар арткан. Байлаң-оол ам сөөлгү катап тайга үнүп, киш-кулаа чыырынга белеткени берген. Ол чааскаан кайын чоруур ийик. Ачазын эдерер. Эниин база эдертип алып. Ынчангаш Байлаң-оол хөлчок-ла өөрүп турган.

Адашкылар Эзириктиг-Өзенге кээп доктааганнар. Ак аңчы улуг-ла чоон пөштүң доорзунга оглун эдертип эккелген. Байлаң-оол ону көөрге, эрги одаг чер болган. Үш борбак ожук дажы бар. Оол пөштүң будуктарын адаандан өрү алзы көргөн. Чатпагар будуктарлыг пөш аңаа чадыр-өг-биле дөмей сагындырган. Эң адаккы будукта солунда орааган ийи кезек чүве халаңайнып турган. Ачазы от салып, шай тиге бээр аразында оларны дүжүрүп алгаш, сонуургап көргөн. Оларның бирээзинде хоюдур соктап каан кызыл-дус, бирээзинде сарыг шай бар болган. Оол кайгай-ла берген.

– Бо шай, дусту кым азып кааны ол, ачай? – деп, ол айтырган.

Ак аңчы далаш чок таакпылап каап ора, чугаалаан:

– Бо одагның ээлериңиң шай, дузу-дур, оглум. Буянныг сеткилдиг эки кижилер ындыг чоор. Чүгле хүнүн бодавас. Хөөкүйлер боттарының соонда бо одагга кээп доктаар улуска арттырып кааннары ол-дур. Оларны дедир азып каг, оглум. Бистиң шай, дузувус бар ышкажыгай. Сөөлүндө маңаа келген өске улуска херек апаар чадавас.

– Дыка-ла эки кижилер-дир але, ачай?

– Дуу ол кургаг будуктарны көрбес сен бе, Байлаң – дээш, Ак аңчы дужунда чыткан хос куу чудуктуң адаанче айыткан. – Ёзулуг кижилер ол-дур. Угаанныг эрлер-дир оң! Олар шуут шыыладыр бодап турганнар-дыр.

Байлаң-оол ачазының айыткан хос чудуунче көргөн. Ында кургаг агбаннар, будуктар эңмежок болган. Оларга өл-чаъс белен дегбес.

Эзир ол элдептиг аңнарны кажан-даа көрбээн. Ынчангаш оларга, ыяап-ла, чедер дээш сүрүп орган. Бар-ла шаа-биле халаан. Ол ак-ак коңдаалайларлыг, чиңге узун-узун даваннарлыг амытаннар аңаа бараан-даа бербейн барган. Эник оларның соондан бараадап, чыт сүрүп, бир кезек халаан. Чоорту чыт база читкен. Эник бир-ле эзим ишти черге халып келген. Хенертен ооң мурнунда доора чудук адаандан бир-ле хөкпегер бора амытан база тура халаан. Астыгыр узун кулактарлыг, майтак буттарлыг ол аңчыгаш база-ла шыргай иштинче шимеш дээн. Кайы-даа угже барганы билдинмейн барган.

Эзир бир кезек ээрип халаан. Ооң ээеринден черге чемнеп чораан диинчер ыяштарже дезип үнүп турган.

Эник ам-на ээлерин сактып келген. Келген уун бодап, бир кокпа орук-биле дедир ыдып-ла орган. Ол кызаа шырыш аразы-биле эрткен. Ооң мойнунче кирген бир-ле чүве ону салбайн барган. Чүткүүрге-даа, салбас. Харын-даа боой согар деп баар. Багга өөренген болгаш, олуруп алган.

Хөөкүй эник туттунган дузаанга бир хонгаш, бир хүнзээн. Ооң аштаары кончуг. Хейде-ле кезек-кезек болгаш, каңзып улугулаар. Ол чазык-чаагай, эвилең-ээлдек, улуг-биче ийи ээзин сактып кээр. Ол туткуланып ээерге безин, кым-даа харыылавас. Чүгле ында-мында кээргеннер эткени, торгалар ыяш соктааны дыңналыр.

Эник туттунган дузаанга база бир хонган. Ооң-биле ийи хонук эрткени ол. Хөөкүйнүң аштаар-суксаары-даа дендээн. Шимчээр-даа харыы чок апар чыткан. Удуй бээр. Дораан-на дүжеп эгелээр. Бичии ээзи Байлаң-оол аңаа тавакта быдаазын кудуп берип чедип кээр. Ону ижер дээрге, изии кончуг, аасты, дылды чиптер. Эник ынчаар-ла улаарап, даван-даяа дырбаңайнып чыткаш, оттуп келир. Бичии ээзи-даа, быдаазы-даа чок боор.

Эзир муңгарап чыткан. Ооң карааның чаштары борбак-борбак бадып турган.

Эник бир-ле дааш дыңнап каан. Ооң үстүү талазында будук дырс кынган. Ээлерим боор дээш, эник тура халаан. Ылап-ла кижиге даажы.

Чазыйбан шырыш аразындан үнүп келгеш, дузаанда туттуна берген бөрзек дег көк эникти бир кезек кайгап турган.

Эзир танывазы кижиге чанынга чедип келирге, чыда дүшкөн. Ол кижиниң арны хапыгыр, дүрзүнчүү кончуг болган. Сыпыгыр карактары артында дош дег соок.

«Кончуг дора өлгөн эрлик боор. Барып-барып кижиниң аңга салган дузаанга туттуна бээр. Сен чыдыг эрликти канчаар эвес мен!» дээн бодалы-биле ол эникче дап берген. Эзир ырланып каан. Ол танывазы кижиниң каржы-дерзиизин билген.

Чазыйбан шывык тудуп алгаш, эникти соп-ла эгелээн. Эник алгырып, ол-бо былдай дүжүп, шурап-ла турган. Оон моңнуп эгелээн.

– Ол-дур, эрлик! Ам таптыг өлүр сен – деп, Чазыйбан хы ханып хыйланган.

Байлаң-оол ачазы-биле эниин олут орбайн дилеп келген. Ам олар энииниң алгызын ырактан дыңнап кааш, олче халчып-ла кааннар.

– Эзир, Эзир! – деп, Байлаң-оол алгырган.

Ак аңчы дүүргези-биле агаарже бир аткан. Чүге дээрге ол каразып каан. Эник ыт анаа-ла ынчаар алгырбас. Ону бир-ле каржы амытан соп турар дээрзин өттүр билген.

Чазыйбан атпаш кынган. Улустуң шимээни ырак эвесте дыңналган. Төтчеглекчи кортканындан сириңейнип, дүрген-не эзим иштинче шимеш кынган.

Байлаң-оол ачазының мурнунга халып орган. Ол эниин ырактан-на көрүп каан. Бичии оол халывышаан келгеш, моңнур четкен эниин демир дузактан адырып алган.

Эзир ынчаар амы-тынныг үнген.

Ак аңчы демир дузакты кайгап ора, чугаалаан:

– Бо мындаагы-ла төтчеглекчиниң дузааның өөрү-дүр. Артында үш каат. Чаңгыс ол-ла кижиге-дир.

– Кулугурну тудуп алыр чүевести але, ачай?

– Кончуг төтчеглекчи Эзирни соп турган көрдүң бе. Шыкпыжы база бо чыдыр – дээш, Ак аңчы шетчигештин чиңге бажы шывыкты аңдара-дүңдере туткулаан. Ында Эзирниң дүктери безин бар болган. – Ону мен черле тудар мен. Төтчеглекчиниң аяа доллар хүнү келир.

Байлаң-оол каттырып каан. Эзир бичии ээзиниң берген эъдин чип чыткан.

Тоску эге

Кыш дүшкен. Тайганың хар-чамы-даа улгаткан. Кижичи кылаштаарга, дискек караан эртип турар. Хар улгаткан тудум-на аң-меңге улам берге апар чыткан. Чиир чем белен тывылбастаан. Олар чүгле кокпа оруктар эдерип шуужар.

Кыш дүшкени-биле кады Ак аңчы аалынга-даа орбастаан. Тайга-сыннар кезип чоруп бээр. Чамдыкта чартык ай суг болгаш чанып келгилээр. Аңныыр инспектору кижиниң ажылы ындыг. Кыжын аң-меңниң амы-тынынга айыылдыг чүвелер көвүдээр. Ийи-чаңгыс арын-нүүр чок төтчеглекчилер какпа, дузаан база салгаш чоруп бээр. Аштаңгы бөрүлөр база көвүдээр. Олар аңнарны хемнер кыдыынче, булук-доштарже чыгай сывырып тургаш, тудуп чип эгелээр.

Кыштың соогунга, улуг харга, араатаннарга кызаттырган элик-хүлбүстү, сыын-мыйгакты, буур-буланны, черлик хаваннарны чүгле чаагай сеткилдиг кижилер камгалап болур.

Бо удаада Ак аңчы Узун-Арганың эрээн-шокар эзимнерин хаактыг кезип чораан. Ол оглун база эдертип алган. Байлаң-оолдуң ынчан кышкы дыштанылгазы турган. Ээлеринден Эзир база чыдып калбаан.

Ак аңчы күзүн дииңээрде ыдын эдертип чораан. Күзен, киш, дииң истеп тыварынга ону өөредип каан. Ол, шынап-ла, эрестиг ыт бооп өзүп орган. Ээзиниң аайындан черле эртпес, ушкан куш сүрүп, дескен аң-даа сывырып чоруп бербес. Чүгле ээзиниң арнынче көөр. Ооң ыдалааны-биле болур.

Ак аңчы чайын өзеннер ишти эргип, хөй-ле черлерге сиген кескен. Оозун долгааш, дым будуктарынга кургадыр азып

каап турган. Ам ол сигеннерниң ажыглаттынар үези келген. Ынчангаш оларны дүжүрүп, аңнар кокпаларының бажынга чавызадыр халайтыр азып каап чораан.

– Эликтер хөлчок-ла амыраар боор аа, ачай? – деп, Байлаң-оол айтырган.

– Ынчанмайн, оглум. Мындыг чаагай ногаан сигенни олар ам кайыын-даа тышпастар...

...Кышкы хүн дурту кыска. Ол шала кыйгая берген кудулап бар чыткан. Ачашкылар өзенни куду алзы хаактыг бадып органдар. Оларның мурнунга чадаг кижии изи таваржып келген. Эзир ол исти чыдыргап көргөш, сирбее-ле берген.

– Бо кижии мырыңай чаа өзенни куду баткан-дыр. Хар эриг, доңмаан – деп, Ак аңчы оглунга чугаалаан. – Бо ыт ол исти чыдыргаш, чүге шугулдап турар чоор?..

Эзир чадаг кижиниң изи-биле ырланып, чыдыргап чоруй, ыңай-ла болган.

– Эзир! Эзир! – деп, Ак аңчы ону кыйгырып-даа чадаан.

Ачашкылар ыдының соондан далажыпкандар.

Эзир чадаг кижиниң изи-биле ыдып-ла орган. Чыт улам киткээн. Кижии ам ырак эвес. Ыт ырланмышаан, халып орган.

Эзир халывышаан келгеш, ооргазында аар чүктешкилиг кижини ойтур тыртып алган. Хапыгыр арынныг, дош ышкаш

соок, сышыгыр карактыг чайгы кижиге ол. Ынчан ол Эзирни соп, теп шаанга кирген. Харын-даа бооп өлүрөр часкан. Ыт төтчеглекчиниң хөрээнден ийи холдап басып алган турган.

Чазыйбан угаан-кудун оскунар чыгыгы чыткан. Ол баштай ытты бөрү деп бодаан. Чоорту угааны орталанып, ону ыт ойтур басып алганын билип каан.

– Сок! – деп, ол алгырган.

Бөрү ышкаш көк Эзир сүртенчии-биле ырланган. Ооң тыныжы Чазыйбанның арнынга изиг-изиг билдирген.

Чазыйбан кортканындан сириңейнип чыткан. «Чайын мээң дузаамга кирген эник бо-дур» деп бодал ооң сагыжынга коргунчуу-биле кире хонган.

Ол аразында ачашкылар чедип келген.

– Эзир, бээр кел, чыт! – деп, Ак аңчы дужааган.

Ыт ээзиниң аайынга киргеш, Байлаң-оолдуң чанынга барып чыдып алган.

Чазыйбан сириңейнип туруп келген. Ак аңчы ону танып каан.

– Адырам, эш Чазыйбан – деп, Ак аңчы шыңгыгы чугаалаан: – Тооргуну каяа какпалап алдыңар? Ам черде салган какпаларыңар хөй бе?

Чазыйбан черде чыткан доң тооргузунче көргөн. Какпа ооң будунда чыпшындыр доңуп калган чыткан. «Соок боорга, какпаны кончуг-ла адырбайн бардым. Бажымче хан кудуп алганым ол-дур ийин» деп, ол коргуп боданган.

– Черден тып алдым – деп, Чазыйбан будулдурган.

Ак аңчы Чазыйбанның хар кырында чыткан шоодайын тө силгипкен. Оон ийи улуг какпа, долгап каан сывырындак дузактар кээп дүшкүлээн.

– Көрдүң бе, Чазыйбан! Аң-меңни мынчаар хилинчектеп өлүрүп турар-дыр сен. Бо тооргу какпага киргеш, доңуп, дора өлгөн. Ол кайы хире хилинчек-тир!

Чазыйбан хөлүйүп-ле калган. Ол ачашкылардан караан дестиргеш, билбейн, Эзирже көре берген. Ыт коргунчуу-биле сирбейип, азыг диштерин көзүлдүр ырланып каан. «Аяам

долган-дыр!» деп, ол коргунчуу-биле боданган.

– Үүлгедип турган херектериңерни ам харыылаар үеңер келген, Чазыйбан! – деп, Ак аңчы шыңгыы чугаалаан. – Силерни чайдан тура истеп, хынап келген мен.

Чазыйбан чүгле идиктериниң баштарынче көргөн.

Ачашкылар Эзирниң дузазы-биле төтчеглекчи Чазыйбанны мынчаар тутканнар.

1. “Эзирниң аргага эскериглери” деп дыңнадыгдан бжиңер.

2. Кижилерниң аң-меңге хамаарылгазын сайтарып чугаалажыңар.

3. Чогаалдың темазын болгаш идеязын илередиңер.

4. Егерь кижиниң кышкы үеде ажылын бжиңип алыңар. Арга даамалы болуксаар силер бе?

5. Чурттап турар чериңерниң бойдус байлаан хумагалап камнаар дээш, чүнү-чүнү кылып турар силер?

6. Эзирниң мурнундан “Төтчеглекчиниң дузаанга” деп кыска чогаадыгдан бжиңер.

7. “Эзир болгаш Чазыйбан” деп темага мультфильм үндүреринге таарыштыр чуруктардан чуруңар.

8. “Арганың амытаннары” деп темага шинчилел ажылындан кылыңар.

9. «Ыт – кижиниң өңнүү» деп бодалды чогаалда болуушкуннар болгаш амыдыралда чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ

Азыранды

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга бичии эник көстүп келген. Сүүр-сүүр кулактарлыг, угаанныг, эрес карактарлыг, а кежи кап-кара, чүгле быктында мең ышкаш ак чер бар. Оолдар-биле ойнап, ыңай-бээр маңнаарга, кежи хүнге кылаш кыннып турар. Оолдарның сеткилинге эң таарышкан чүве – чамдык ыттар дег кортук, чашпаачы эвес болганы. Кый дивээн кижиге чоокшулавас. Кый дептер болза, дораан-на маңнап кээп, оюн эреп долгандыр маңнагылап, ийи холунуң

кырынга чыда дүшкүлээр. Эргеледип суйбаарга, кулактарын сүвүрертипкен, дөрт будун хере тепкен, арай-ла тоомча чок, чоргаарзымаары сүргей турар. Эргеледиешкинге харыылап чассий бербес. Чүгле кудуруун чайып каар.

Кымның ыды боор деп оолдар бот-боттарындан айтырышкан. Ээзи тывылбаан.

– Ындыг болза, эник мээң ыдым болзун – деп, Аяс чугаалаан.

– Чок. Мен азырап алыр мен – деп, Мерген удурланган.

– Чүге силерниң ыдыңар болур чүвөл?! – деп, Сылдыс чаржалашкан.

– Чүге дээрге эниктиң ээзи чок – деп, Аяс үзе кирген.

– А мен база эникти ыт кылып алыксап тур мен – деп, Сылдыс уламчылаан.

Кижиги бүрүзү эникти азырап алыксап, оолдар аразында маргыжып үнгеннер. Кезек болганда маргылдаа шошче шилчиир чыгап, оолдар аразында ыймактажып эгелээннер. Ону эник оюн деп бодап, долгандыр маңнап, ээрип, оолдарның балдырларындан ызыргаш, тырта каггылап турган. Изирниккен оолдар эниктиң оларны балдырлап турганын көңгүс эскербээннер.

– Эй, кайгалдар! – дээн дыңзыг чоон үнден оолдар ыймактажырын соксадып, хая көрнүп келгеннер.

Оларның мурнунда Соктай акый карактарын имирертипкен, кажарзымаар хүлүмзүрүп алган турган.

– Чүү мындыг улуг, доозуну дээрге шаштыккан чогуш-содаа үнүп турар чүвөл, кайгалдар? – деп, оолдарны Соктай эргий көргөн.

– Эникти мен азырап алыр дээримге, оолдар хунаажырдыр – деп, оолдарның эң-не бичиизи Мерген хоптанган аянын чугаалаан.

– Мен бир дугаарында чугааладым чоп – деп, Аяс удурланган.

Оолдар база катап шимээргеп-ле үнгеннер.

– Адыр, адыр – деп, Соктай оолдарны оожуктурган. – Эниңер кайыл ынчаш?

– Дүү-дүр – деп, Соктайже сезиктии сүргей кайгап алган турган эникче оолдарның бирээзи айыткан.

Соктай чүкүрерге, эник кулактарын сүүреш кылган. Ону тудуп алып дээрге, дескилээш, холунга кирбээн.

– Оо, эки-дир оо – деп, Соктай эникти магадап, карактары чазыйланып, кыштыга берген. – Каям, тудуп бериңер, кайгалдар – дээрге, оолдарның бирээзи эникти тудуп эккеп берген.

Соктай эниктиң дүгүн дедир суйбап, топтап көргүлээн.

– Силерниң чаргыңарны чарып берейн, кайгалдар – деп, ол чугаалаан. – Бо эник бистиң шуптувустуң ыдывыс болзун.

Оолдар чугааның аайын тыппайн удур-дедир көрүшкеннер.

– Ийе, шуптувустуң ыдывыс болур – деп, Соктай уламчылаан.

– Бир-тээ, кижини бүрүзү азырап алыксап турар чүве болганда, бис шуптувус бо эниктиң ээлери болур бис... Мен база...

Оолдар ыт чок.

– Ужурун билбейн тур силер бе, кайгалдар? – деп, Соктай оолдарны эргий көргөн. – Эникке удуур-чыдар үгекти бир эптиг черге кылып бээр бис. Бир-тээ, үгек кым-бир кижиниң бажыңыңга эвес, а даштыгаа турар чүве болганда, кижини бүрүзү эникти чемгерер, ажаап-карактаар, ооң-биле ойнап болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижини бүрүзү эниктиң ээзи болур.

Соктайның сүмези оолдарның сеткилинге аажок таарышкан.

– Ура-а-а! – деп деңге алгырыпканнар.

Эрткен-дүшкөн кижилерниң караандан ажыт черге үгекти эникке тудуп бергеннер. Эник үгекке дүргөн ижигип, аңаа чыдар апарган. Бир тывызык кижини эникти Азыранды деп шолалап каан. Бажыңның чурттакчылары ону “Азыранды” деп кыйгырар апарганнар. Эник ол шоланы атсына берген. Дыңнап кааш, дораан-на маңнап кээр. Азыранды ол чоок-кавыда бажың-нарда оолдар, уругларның ынак ыды апарган.

Азырандыны ашкарып-чемгереринге, ажаап-карактаарыңга арга-сүмени оолдарга Соктай акый берип турган. Чижээлээрге, «Эникти өйлей чемгеңер. Хөлүн эрттир чемгерер болза, семирээш, чазый ыт бооп өзер». «Ыт-биле дыка ойнавас. Чу-

дааш, дүгү баксырай бээр». «Ытты үргүлчү сугга эжиндирип, дүгүн дыраар херек. Ооң кежи арыг, шынары эки боор».

Соктайның ындыг янзылыг сүмелериниң аайы-биле Азырандыны оолдар чайны өттүр ажаап-карактап келгеннер. Күске чедир Азыранды шилгедек бедик дурт-сынның ыт бооп өзүп келген. Чайладыр оолдар-биле ыңай-бээр маңнап, ойнап өскөн болгаш, мага-боду күштүг, кашпагай, чаңы эптиг-ээлдек.

Кыштың башкы айы дүжүп, башкы хар чаапкан. Сооксу-маары кончуг. Азырандыны кыжын каяа тургузуп каарын оолдар чугаалажып, ол дугайында сүмени Соктайдан айтырганнар-даа.

– Көдээ ыттар канчап даштыгаа кыштаар-дыр. Ыт дээрге чер чүректиг, дүктүг кештиг амытан-дыр. Каяа доңарыл ол. Бажыңче кириер болза, даштыгаа кыжын үне албас, доңуучал апаар. Чылыгга кежи база баксыраар болгай – деп, демгизи чугаалаан. – Үгээн бичии чылыглап бээр, ол-ла-дыр.

Ооң сүмезин ёзугаар Азырандының үгээн оолдар чылыглап бергеннер.

Амыдыралында баштайгы кышты Азыранды өөрүшкү-биле уткуп алган. Кыжын оолдар, уруглар-биле ойнаарга, аңаа дыка солун болган. Шанактыг, хаактыг уругларны хала чокка сөөртүп, чуңгуну куду оларның-биле шивеңнедир чаржып бадып, харга таалал-биле аңдаштанып, мага хандыр Азыранды ойнап турган.

Оолдарның кыйгызынга бир эртен Азыранды харыылаваан. Үгекти бакылап көөрге, ында база чок. Ыттың хоорай кезип маңнаар чаңчылы чок турган. Ооң чиде бергенин улуг кижилер безин эскерип кааннар.

Оларның бирээзи:

– Улгаткаш, тояап чоруп кааны ол-дур – деп, Азырандыны чемелээн. – Баг чокта, ыт черле ындыг.

Ооң чугаазынга бүзүрөвезе-даа, оолдар ыдын дилеп, хоорайны каш хүн кезип, барбаан-чорбаан чери-даа чок. Азырандының изи, сураа кайда-даа чок болган.

Азыранды чокта, бажыңнар чоогу ээнзиргей, куруг ышкаш апарган. Мурнуку хүннерде ышкаш, уругларның каткы-хөглүг,

өткүт үннери даштыгаа шоолуг дыңналбастаан. Кудумчуже үнүп ойнаар уруглар каш-ла санныг. Азыранды чокта, кудумчуга ойнаарга, улам-на соок ышкаш сагындырар. Оларны каапкаш, ыды тояап чоруй барган деп чүвөгө кым-даа бүзүрөвөөн. Чанып келген ирги бе дээш, эртенниң-не үгекти бакылап көрүп турганнар. Ыт ол-ла хевээр келбөөн. Үгээ ээнзиргей, хос апарган турган. Чоорту Азырандыны уруглар манавастай бергеннер.

Соок кыштың чылыш дээн хүннериниң бирээзинде уруглар чуңгуга чыгып кээп, ону куду киискиди бадып турганнар. Оларның чаны-биле Соктай эртип чыткан. Душ бооп чуңгулап баткан уруглар ону таварыпканнар. Атнаңайнып чоруй, Соктай кээп ужарга, ооң бөргү уругларның аразынче уштунуп барып дүшкөн.

Уругларның бирээзи Соктайның бөргүн ап бээр дээш, ону тудуп алгаш:

– Азыранды! – деп алгыра каапкаш, бөрттү черже дедир октапкан.

Чуңгулап турган оолдар, уруглар шупту бөрттү долгандыр үг-леп келгеннер. Бөрттүң тейинде Азырандының ак меңин танып кааш, аңгадай бергеннер.

Соктай бөрттү сегирип алгаш, уругларны тарады идипкеш, Азырандының меңи агараңнаан кылагар кара ыт кежи бөрттү хөрөөнге чыпшыр тудуп, бажыңынче дедирлени аарак маңнапкан.

Уругларның ынак ыды Азыранды кайнаар-даа чорбаан-даа, оларны кагбаан-даа болган.

1. Чогаалдың планын тургузуңар, эге бүрүзүңгө аттан бериңер.
2. Чогаалда кол бодал кайы абзацта, кайы домактарда кирген деп бодап тур силер? Чүгө ынчаар бодап турарыңарны бадыткаңар.
3. Азырандының адынга силерниң хамаарылгаңар кандыгыл?
4. Азыранды уруглар аразынга турда база ол чокта бичии уругларга кандыг бооп турарын, таблицага көргүзүңер.

<i>Азыранды уруглар аразынга турда</i>	<i>Азыранды уруглар аразында чок турда</i>

5. Соктайның омур-хевирин, аажы-чаңын, ооң шимчээшкинерин илереткен домактарны, сөс каттыжыышкыннарын ушта бжиңер, оларның Соктайның портредин чуруурунга ужур-дузаны илередиңер.

6. “Азыранды бистиң аравыста” деп темага чогаадыгдан бжиңер.

V кезээ. ТӨРЭЭН ЧУРТУМ ДЕЛГЕМНЕРИ

Степан САРЫГ-ООЛ

Күс

Калбак ногаан аргалардан
Хадың, шарлан алдыннанып, каттыржып кээр.
Бүрү, сиген оңуп бышкаш,
Бүгү чуртка хүрең-кызыл шырай киирер.

Алгыг-делгем ховуларны
Алдын өңнүг арбай-тараа каастап чыдар.
Кадыыр, дырбааш ырлап үнер:
Кажаа-шаңнар сыңышпастап, долуп келир.

Ында-мында хайнып турар
Ырлыг-хөглүг шаңнар чаны одарларда
Өөр-өнер малдар сүрүү
Өрү-куду чылбас кылдыр чалгыш чоруур.

Дистинчипкен түмен куштар
Динмиттелдир ырлашпышаан, хөлдер долган.
Аалдап үнер кыстар ышкаш,
Аяннанган, дөгөринген хөлзеп турар.

Сарыг торгу олбук чаткан
Садтар ишти оймактарга чоруксаам кээр.

Чаап дүшкен бүрүлөрнү,
Чаштар ышкаш, дозуп-сүрүп ойнаксаам кээр.

Долгандыр-ла көрүңерем!
Дооза чүвө өңгүр-чараш, чазык-чаагай,
Долбаннанган кызыл-хүрөң
Тодуг-омак шырай кирген, магаданчыын!

1. “Күс” деп шүлүктү чүгө бойдус лириказынга хамаарыштырар бис? Шүлүктө чогаалчы күстүң кандыг демдектерин чуруп бижээн-дир?

2. Шүлүктүң кайы одуругларында күскү ажыл-иш, өөрүшкү-хөглүг амыдырал чуруттунган-дыр, тайылбырлаңар.

3. Шүлүкчүнүң хереглээн метафораларын, деңнелгелерин, эпитеттерин болгаш диригжидилгелерин тывыңар.

4. Шүлүктү аянныг, ыткыр номчуп тургаш, шээжилеп алыңар.

5. *Кадыыр, дырбааш, шаңнар, малдар сирци, тцмен, олбук, оймактар* деп сөстөрнүң тайылбырын кылыңар.

6. «Алдын күс» деп темага чогаадыгдан бжиңер.

7. Чер-чуртуңарда күстүң чурумалын хайгаарап көрүп, чогаалчының шүлүүндө чуруп бижээни күс-биле деңнеңер.

Монгуш ДОРЖУ

Экии, Тывам

Экии, Тывам, каас черим,
Ээп өскөн ынак авам.
Хөлбегер көк эзимнериң
Элеп-чуксуг чыды безин
Хөлчок ынак оглуң меңээ
Эм-таң ышкаш чытталып чор.

Шынаа-шыкта чапты берген,
Чадып кагган ааржы дег хой,
Чыраа-саяа девип самнаан

Шаттар сана чылгылар-даа
Кадыр кашпал сыннар ажыр
Караам орта көстүп кээр-дир.

Хөөмей биле каргыраага
Хөңнүн сөглөп, чадаганнаар
Омак-хөглүг мээң чонум
Адар даңны уткуй ырлап,
Оран-чуртун алдаржыдар
Ажыл-иште чаржып турар.

Бүрү тырткан чаш хаак ышкаш,
Оглуң ырын хүлээп ап көр.
Оттуг чүрээм сээң-биле
Бүргег, кааңда кады чоруп,
Чүү-даа бергээ торулбайн
Шүглүп чорууйн, ынак Тывам!

1. Бо шүлүкте Тыва биле аваны дөмейлээнин канчаар хүлээп ап, тайылбырлап болур силер?

2. Тываның кандыг онзагай чурумалдарын автор көргүскен-дир, ону бодуңарның билириңер аайы-биле немеп чугаалаңар.

3. Төрээн Тывавыс болгаш ооң каас-чаражының дугайында өске кандыг шүлүктөр билир силер, оларның бо шүлүктен ылгалының болгаш дөмейлешкек чүүлдериниң дугайында бодалдарыңар илередип, тайылбырлап чугаалаңар.

4. Төрээн чериңерге, бүгү Тывага азы өскөн кожууңар, сууруңар, бичииңерден билир черлериңерге ынакшылыңар болгаш чоргааралыңарны илереткен улуг эвес чогаадыг-чурумалдан бижииңер.

5. Автор төрээн чериниң кижини сорук киирер ачы-күжүн кандыг одуругларда көргүскен-дир, тып номчааш, тайылбырдан кылыңар.

6. *Хөлбегер, хөңнү, адар даң, торулбайн* деп сөстөрниң утказын тодарадып, ол сөстөрни ажыглап, чаа домактардан чогаадыңар.

Александр ДАРЖАЙ

Өгге йөрээл

Ачамга

Карак четпес,
                            тараалаң бай
  ховуларның,
Калчаа күштүг,
                            чагырга чок
  дажыг хемниң,
Сылдыстарда
                            сүвүр бажы
  үзүп алган
Шыпшыктарның
                            бүзүрелдиг ээзи боор дээш,
Чырык
                            биле
  ынакшылдың чылыы сиңген,
Канчаар аажок
                            улуг делгем
  өртемчейже
Кааң хүндүс сенден үндүм,
  Өгбемниң өө!
Ол дээш сеңээ күдүк базып сөгүрдүм!
Ак-көк хемниң
                            агымнары
  дедир акпас,
Аалынче
                            өлген улус
  дедир чанмас.
Ынчалза-даа
                            чылдан чылче
  дуруяалар

Ынак, эргим
тулаа-шыгын эргип келир.
База ол дег,
өгбелерим оду кыпкан,
Башкы кышкым
ханазында
сиңип калган
Бөдей өөм,
сени утпайн,
эргип чор мен.
Бөргүм уштуп, черге чедир мөгейдим.
Дириг чорааш,
диттип чадап,
канчап чоруур,
Диңмит-биле,
ыры-биле
кады чурттаай!
Хүнче уткуй
эзир оглу
чалгын херер —
Күжүр оглуң
база ол дег,
шуурган-хатка
Бастырбайн
чоруп олур.
Дөлем черде
Кезек аалдар аразындан,
Өгбемниң өө,
Кезээ мөңгө
сорук кирип
туларың дээш,
Базым сана йөрээп чор мен, четтирдим!
Чурттар сана,
диптер сана
дүжүлгеге

Чуртталганы
                  мөңгө шагда
                                  олуртур дээн
Тайбыңчылар одуруунга
                                  чыскаалыр дээш,
Дүргектелген
                  ужарлыг хем сагындырар,
Дүймеп хөлзээн,
                  дүвүренчиг
                                  чээрби векте
Даглар бажы
                  сарыг-шокар
                                  турар шакта
Бозагаңны
                  артап үндүм.
Ол дээш сеңээ,
Болчумчалыг Өгбемниң өө, четтирдим!
Ээргииштелип,
                  хайнып хөлзээн
                                  чуртталганың
Ээреминче
                  чай чок эштип
                                  чорзумза-даа,
Эки-бакты
                  ылгай сургаан
                                  эртемиңни
Эгииреде
                  сагызын дег
                                  ыдык сагып,
Ынакшылды,
                  ажыл-ишти
                                  сүзүк кылгаш,
Ырлап чор мен,
                  йөрээп чор мен,
                                  Өгбемниң өө!

Чонум алгаар
үннү меңээ
шаңнааның дээш,
Чолдуг чүрээм, четтиргеним сөглөп тур мен!

1. Шүлүктүң маадырынга төрээн өө чүгө эргимил? Ол аңаа чүү дээш өөрүп четтирип чоруурул?

2. *Өгбемниң өө* деп сөстөрниң ханы утказын тайылбырлаңар.

3. Тыва өгнүң тургузуун, өг иштиниң эдилелдерин билир силер бе? Ава-ачаңар азы кырган-аваңар, кырган-ачаңар өггө өскөн болза, оларның тайылбырын дыңнап, билип алган чүүлдерини кичээлге тайылбырлап чугаалаңар.

4. Шүлүкте метафораларны тып, ооң чогаалга ужур-дузанын тайылбырлаңар.

5. *Өг* деп сөс силерниң сеткил-сагыжыңарга кандыг бодалдарны оттуруп кээр-дир? *Өгнүң* тыва кижиге ужур-утказын, төөгүлүг үнезин болгаш амгы үеде ону канчаар хүлээп көрзе чогуурун тайылбырлаңар.

6. «*Өг* — тыва кижиниң ыдык оран-савазы» деп чогаадыгдан бижинер.

7. *Бөдей өг, шыпшыктар, өгбө, диптер, дүргектелген, ээргиштелди*р деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

8. *Өггө* тураскааткан өске чогаалдарны, ооң иштинде А.Даржайның «Тыва өглер» деп шүлүүн, номнардан тып номчуңар.

Салчак МОЛДУРГА

Амытаннар чылы

(Улусчу аян, хөөн-биле)

Уругларга хөк,
соот болдурдум.

1. Күске чылы

Күске тебе мөгенинге чаштып алгаш,
Хүннү мурнай эскерип каан үеден бээр,
Амытаннар бичези бол, кайгал чүвең

Аптарада эт-сеп ээлээш, чылга кирген.
КҮСКЕ ЧЫЛДА төрүттүнген кижиге болгаш,
Хүннү баштай мөгежеден көрүп каан мен:
Өөвүс эжи, билип кээрден, Хүнче углуг,
Өрегеги соңгаар аайлыг туурар чораан...

2. Инек чылы

Үгер сылдыс черге турда, инек ону
Үстүү оран үндүрбес дээш базар орта,
Изиг чалбыыш муңгаш дуюун чара чиген —
Инек — черде, Үгер — дээрде болу берген...
Ийи адыр дуюглуг мал — ИНЕК ЧЫЛ кээр —
Итпик эдип, итпек-хойтпак савазыраар!
Инек, сарлык малдаан кижиге оон бээр-ле
Ишти тодуг, дашты силиг болган иргин.

3. Пар чылы

Пар ыяштың хөөлүүн улус одааш, билген,
Бак кижиниң балалыын чон көргөш, сураан.
Баскактанган дөрде эр ээ шыдал-демдээ —
ПАР ЧЫЛ келир, дошкун-даа бол, өршээлдиг-дир.
Парның ыткан төлээлери — ирбиш, чекпе,
Маны, диис-даа Тывавыста чурттап-ла чор.
Мый-ыт аалга ижиксе-даа, аймаан сактыр,
Мынчангаштың бодалы даг бажында-дыр.

4. Тоолай чылы

Тавак долбас эъдин-ханын мактангылаар,
Далчыр, майтаан, кортуун бо-ла сураткылаар,
Хондур-дүндүр алгангылаан, хамнаан чоруур
Койгун күжүр канчап чылга кире берген?
Орун адаа, үлгүүр баары, сава-саңга,
От, паш ээлээн агай кижээ мөзүлештир
Шыдал чоктар аразынга ону киирген,
Шынында-ла, ТООЛАЙ ЧЫЛЫ — чылыг, чымчак!

5. Улу чылы

Улу Хүннү сыырыптарга, чарып аар дээш,
Угу чаңгыс эрни эккеп, кускуннадыр,

Кызыл өшкү ужу-бажын долгагылап,
Кыдат паш-даа улдап этсир сүзүк — чоннуу.
Улу — ажык, сеткили ак Күчүтөн деп,
Угундан бээр кижиге төрө санап келген,
Өйү кээрге, УЛУ ЧЫЛЫ эртер-ле-дир,
Өртемчей, Хүн догуннап-ла турар боор-дур.

6. Чылан чылы

Чылып чорда, шокары ооң — даштында деп,
Чылан шагар, шакпастыг деп, кым-даа билир.
Союп, бүдүү чылбырткылаан кижиге багын —
Шокарын — чон иштинде деп чиге сөглээн.
«Чыл-даа бажы бээрледи!» — деп курай салып,
«Чылан кежи союлду!» — деп шагаалаар бис.
Чектетсе-даа, ЧЫЛАН ЧЫЛЫ ээлчээн эргип,
Чечен-мерген чараш-каастың ожу бооп чор.

7. Аът чылы

АЪТ ЧЫЛ санга кирип турда, кижилер ооң
Аваангыр, чиик, кашпагайын онзалап каан.
Хары кижээ холга кирзе, аътта эш чок,
Кажар арга, дескел чок чаң — чылдың демдээ.
Ээзинге бердинген аът оорну тудар:
Эзер, чүгөн алгаш келзе, оруу муңгаш!..
Аът өлүр — баглааш черге туруп калыр,
Ада өлүр — огу херээн салгап артар!

8. Хой чылы

Аргардан хой азырал мал болгандан бээр
Аал өдөөн, одарларны ээнзиретпээн.
Коданга ак хураганнар элбек турза,
Кошкул өзүп, байыырывыс херечизи.
Кижиге тыптып, өгленгенде, өлгенде-даа,
Кирер, үнөр аалчыга хой — хүндүлүг дой.
«Хойлуг кижиге каас» дээри ылап шын ийин.
ХОЙ ЧЫЛ арай шүшпөң-даа бол, эки-ле чыл!

9. Мечи чылы

Изиг оран бодаралы — мечи шаанда

Ийи буттуг кижиге угун чаяап тура,
Сарыылдыглар кавызынга ону киригеш,
Саарзык мээлиг, дөрт-даяк бооп, шыргай ээлээн.
МЕЧИ ЧЫЛЫ ынчангаштың карышкактыг,
Мерген угаан, мугулай-даа сүрүшкектиг.
Меге-нүгүл кижилерден чайлап чорзун,
Меги тудуп, аас-дыл-ла кылбайн чоруул!

10. Дагаа чылы

Дагаа барда, чокта-даа-ла даңны атсып,
Тараа бар-даа, чок-даа болза, эът чип өстүм.
Башта чинзе, одагалыг, хуулгаазын куш
Баажызын улус мынчаар тывызыктаан:
ДАГАА ЧЫЛЫ — төлгүр-дөскүр, чалы, чараш,
Талаар-бардам, содаачы-даа дижир ийик.
Акшааннарга — узун назын, кадыкшылды,
Аныякка — кижик-чолду ол чыл берзин.

11. Ыт чылы

Бөрзек шиинден ытты кижиге өөрөткө-ле,
Бөгүнгө дээр кодан кагбаан, ээзин утпаан.
Тенекпейни эдерткеним ыдым дээр бе,
Дергилээним көгээржиим бе, эжим дээр бе?
ЫТ ЧЫЛЫ — шынчы, шиитпирлиг, буян-чолдуг,
Ында-хаая чүвө тоовас — өжөш, шог-даа,
Ийи ыттың аразынче сөөк-ле кагба,
Ийи кижиге аразынче сөс-даа этпе.

12. Хаван чылы

Иргек-биле болчажырда, черлик хаван
Илиг хире кести дытка шыйып эртер...
Азын — мөңгүн даянгыжын оорладыпкаш,
Аштап-түрөп, тоолга кирген кайызы ийик?
Кагай азын оттук, бижек биле курга
Кады астып, олчалыг-даа аңнап келдим.
ХАВАН ЧЫЛЫ — чударангай, эрбенниг бол,
Хамчык-даа чок, эзен-менди, тайбың-на-дыр!

1. Чөөн чүк улузунуң, ооң иштинде тыва чоннуң, чыл санаашкынының онзагай талалары бо шүлүкте канчаар илерээн-дир? Бо чыл санаашкынының дугайында оон ыңай чүнү билир силер?

2. Чылдарны адаан амытаннарның тус-тузунда аажы-чаңының онзагайын, тускай шынарларын авторнуң уран-чечени-биле ажытканын номчааш, тайылбырлап чугаалаңар.

3. Бодуңарның чылыңарны билип алгаш, шүлүкте ол чылды адаан амытанның аажы-чаңы-биле кайы хире тааржырын тодарадыңар.

4. Өг-бүлеңерде улустуң чылдарын тодараткаш, Шагаа хүнүнде бичии көргүзүгден кылырын шенеп көрүңер.

5. Чылда кирген амытаннардан кандыг дириг амытаннар амгы үеде Тывада чурттавайн турарыл?

6. *Улу* деп дириг амытан дугайында чүнү билир, дыңнаан силер? Ооң омур-хевириңизди диргизип, чуруурун шенеп көрүңер.

7. *Үстүң оран, дуюглуң мал, мый-ыт, далчың, төрө, чиңзе, одага, кошкуң, көгээржик, эрбенниң* деп сөстөрүңизди утказын билип алгаш, тайылбырлаңар.

Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары

Степан Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» база «Күс» деп чогаалдарын номчааш, сайгардывыс. Бо чогаалдар ийи янзы хевирниң чогаалдары болур: бирээзи – проза, а өскези – шүлүк (поэзия). Проза биле шүлүк уран-чечен чугааны организаастаарының ийи кол хевирин болур.

Олар чогуң чүнүң-биле ылгалып турарыл?

«Ол-ла Маскажык» деп чогаалда «Кижиниң угааны база чиктиг-ле болур чүве: чамдык дыка-ла улуг таварылгалар соргак-даа чок уттундурган чоруур» деп домакты «Күс» деп шүлүктүң дараазында одуруглары (строфазы)-биле деңнеп көрээлиңер:

Калбак ногаан аргалардан

Хадың шарлан алдыннанып каттыржып кээр.

Бүрү, сиген оңуп бышкаш,
Бүгү чуртка хүрең-кызыл шырай киирер.

Строфаны номчуурувуска, бир-ле дугаарында «калбак» деп сөс-биле «хадың» деп сөстүң база «бүрү» деп сөс-биле «бүгү» деп сөстүң баштайгы үннери аяннажып, тааржып турар. Строфаның одуругларында үн доктаашкыннары база бар бооп турар: ийи дугаар одуругда «хадың, шарлан», «алдыннанып»; үш дугаар одуругда «бүрү, сиген» «оңуп бышкаш»; дөрт дугаар одуругда «бүгү чуртка», «хүрең-кызыл» деп сөстөрнүң сөөлүңгө үн дөмей-дөмей хемчээлдиг доктаай хона бээр. Ынчаарга ийи болгаш дөрт дугаар одуругларның эң сөөлүңгө үн демгизинден-даа шала үр доктаар. Оон аңгыда бирги болгаш үшкү одуругда сес-сес, а ийиги болгаш дөрткү одуругда он ийи-он ийи слогтар бар. Баштайгы домакты номчуп турувуста, строфада ышкаш, ындыг аяннажылгалыг болгаш хемчээлдиг үн доктаашкыннары база дең санныг слогтар чок. Ынчангаш оларның кол ылгалы шүлүк чогаалында тускай ритмнүң бар болурунда.

Мынчангаш баштайгы домак чугаага хереглеттинер. Ынчаар бижиттинген чогаалды *проза*, ынчаарга ийиги хевирлиин *шүлүк* чогаалы дээр.

Шүлүк чогаалы одуруглар болгаш строфаларга хувааттынар.

Чамдык үлегер домактарны, тывызыктарны болгаш улустуң ырларын чугаалаарга азы номчуурга, аяннажылга чүгле эгезинге эвес, харын сөөлүңгө-даа таваржып болур.

---

1. Проза биле шүлүк чогаалының ылгалын тайылбырлаңар.

2. Александр Даржайның «Өггө йөрээл» деп шүлүүнден бир строфаны шилип алгаш, аяннажылгаларны болгаш үн доктаашкыннарын сайгарыңар.

3. Чечен менде,

Чечек черде –

деп үлегер домакта аяннажылгаларны тывыңар.

VI кезээ. КӨЖЕГЕ-ДАА АЖЫТТЫНДЫ...

Виктор КӨК-ООЛ

Чаргы

«Бир шагда херек-даа апаар чадавас.
Октавас силер, уругларым».

*Авторнуң архивинден.
1965 чылдың февраль 4.*

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Кижиги

Ча

Согун

Бяш аразында одаг чанында Ча биле Согун аразында маргышкан олуларлар.

Ча. Бо чыткан торлааның улуг кезиин мен алыр ужурлуг мен!

Согун. Чок, мен алыр мен. Чүге дээрге, мен барып дээп каан мен?

Ча. Ынчаарга сени мен ынаар ыдыпкан мен. Оон башка аңаа чедер харыың бар эвес?

Адыр, бо кижиги бээр кел чор. Ол бистиң чаргывысты үзүп бээр чадавас, бээр кел деп алгаш, чугаалажып көөр чүве-дир.

Согун. Хей боор, чүге дээрге ол артык эът чиир-ле болгай.

Ча. Бис ийи бо торлааны үлежип чадап кагдывыс ышкажыл.

Согун. Ол чөп-түр, эжим. Бээр кыйгыр.

Ча (*тура халааш, бар-ла үн-биле*). Э-ээй, бээр, бээр! Маңаа келгеш барып көрүңер! Ол-дур ам, бээр кел чор.

Кижиги кирип келир.

Кижиги. Аңчылар, ужа!

Согун. Төш!

Ча. Ужадан мырыңай сөөк кыры бооп бар чор бис.

К и ж и. Чүгө? Мындыг семис торлаа чыдырда, чүгө кыры ышкаш ара бээр силер?

С о г у н. Торлаа бар болза-даа чиртинмес-тир.

Ч а. Боостааже ашпас.

К и ж и. Че, дүрген чугаалаңар, мен ажылче далажып бар чор мен. Чүгө чиртинмес апарган эът чүвел? Азы чыдый берген чүве бе?

Ч а. Бис ийиниң кайызы улуг кезиин чири билдинмес, чүгө дээрге мен хөйну кылган, мен хөйну кылган мен дээш маргыжар улус-тур бис.

С о г у н. Ындыг харын. Мен хөйну кылган мен. Ынчангаш бо торлааның улуг кезиин мен чиир мен!

К и ж и. Ынчаарга кым хөйну кылганын санап көрбээн улус силер бе?

Ч а. Аа. Чок, ол дээрге берге херек!

К и ж и. Чүгө бергедээр чүвел?

Ч а. Мээң кылганымны кижиге болган санап четпес хөй.

С о г у н. Мээңиин база.

К и ж и. Че ындыг-дыр, ам дораан санаптар бис. Мен дээрге сан санаарда эреге безин тутпас кижиге боор мен.

Ч а. Силерден улуу-биле дилээр-дир бис, бо маргылдааны үзе шиидип берип көрүңер, шаңнаар бис.

С о г у н. Ындыг харын, бо торлаа эъдинден-даа алгай силер!

К и ж и. Шаңналдың херээ чүү боор, эштерниң чаргызын-на чарып берзе.

С о г у н. Мени Согун дээр ийин. Эжимниң ады – Ча.

К и ж и. Кончуг эки-дир, бирээңер Ча, бирээңер Согун. Че, ам сенден эгелээли, Согун, кылган ажылыңны чаңгысты-даа кагбайн чугаала. Ча, сен база бо Согундан чыдып калбайн, кылган ажылыңны ооң соон дарый чугаалаар сен. Че, эгеле, Согун!

С о г у н. Бо чыткан торлаага мен барып дээп каан мен, улуг кезиин чиир мен!

Ч а. Бо чыткан торлааже согунну мен салыпкан мен, улуг кезиин мен чиир мен.

С о г у н. Өлгөн торлааны мен барып эккелген мен, мен шуптузун алыр мен.

Ч а. Торлааның дүгүн мен чулган мен, мен шуптузун чиир мен.

С о г у н. Торлааны мен буза кескен мен, мен шуптузун сырар мен.

Ч а. Одаар ыяшты мен эккелген мен, мен шуптузун ажырыптар мен.

С о г у н. Сугну мен эккелген мен, мен чиир мен.

Ч а. Мен от кывыскан мен, мен чиир мен.

С о г у н. Пашты ожукка мен тиккен мен, мен чиир мен.

Ч а. Пашче сугну мен куткан мен, мен чиир мен.

С о г у н. Пашче торлааны мен суккан мен, мен чиир мен.

Ч а. От кезээн мен көзээн мен, мен чиир мен.

С о г у н. Пашта эътти мен аңдарган мен, мен чиир мен.

Ч а. Эътти мен үлеген мен, мен чиир мен.

С о г у н. Торлаа мүнүн мен аякка куткан мен, мен ижер мен.

Ч а. Мен хөй дер үндүрген мен, мен чиир мен.

С о г у н. Мен база хөй дер үндүрген мен, мен чиир мен.

Ч а. Парыыл-туткууш чок, изиг паш эзер дээш холдарым хаарып алдым.

С о г у н. Мен база. Салааларым сугланы берди.

К и ж и. Ынчаарга кайыңар-даа ажылга эп чок-тур силер. Чыткан сиген-биле көвеглеп алган болзуңарза.

Ч а. Харын аан!

С о г у н. Шынап-ла!

К и ж и. Че, ам санай кааптаалы. Согун шак мындыг ажылдар кылган-дыр. Торлааны өлүргөн, торлааны эккелген, торлааны буза кескен, суг эккелген, паш тиккен, пашче эът суккан, эът аңдарган, паш эскен, торлаа мүнүн аяктарга үлей куткан. Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос! Шупту тос болган-на-дыр! Шын-дыр бе?

С о г у н. Шын-шын! Мээңи хөй.

К и ж и. Ам чаның ажылын санаалы. Торлааны салыпкан, дүгүн чулган, ыяш эккелген, от кывыскан, пашче суг куткан, от көзээн, паштан эът эскен... Адыр-адыр база-ла тос болган-дыр.

Ч а. Канчап ындыг болган чоор, мен бодаарымга мээни хөй болган ышкаш чүве. Ам база эгезинден санаар бис бе?

С о г у н. Ынчаар-дыр. Мээң кылган ажылым черле хөй чүве.

К и ж и. Чок! Мээң чайым чок, кадарган малым ырай берди. Ам мынчаар-дыр.

Ч а. Канчаар?

С о г у н. Сүмележир харын. Дүлүп каан турзун. Ужуп чоруй баар эвес, манап чыдар болгай.

К и ж и. Силер маргыжар дээш могап-турупкан-дыр силер. Амдызында бичии удуп, дыштанып алыңар. Мен дагда хоюм бажын дозуп кааш келгеш, ынчан чаргыңарны чарып берейн.

Ч а. Шын-дыр.

С о г у н. Ол чөп-түр.

Кижиги үнүп чоруй баар.

Ч а. Ол кижиги бистиң кылган ажылывысты дең кылдыр санады. Азы торлаавысты деңге үлежип чип алыр бис бе, Согун.

С о г у н. Чок, Ча. Мен-не хөйнү кылган мен, мен хөй кезиин чиир мен.

Ч а. Ынчаарга демги кижини манаар бооп тур бис ийин.

С о г у н. Манаар бис харын. Мен ыяап-ла улуг кезиин ап үнер мен.

Ча биле Согун удумзурай бээрлер. Оон база катай ковайып кээрлер.

С о г у н (*эзээш*). Чоп кончуг аштанчыг чоор, Ча. Иштим кыңгырткайнып тур. Сээң чугааң, шынап-ла, шын ышкаш-тыр. Та келир кижиге, та келбес кижиге, торлаавысты деңге үлежип чип алыылам.

Ч а (*өжежип*). Мен хөйнү кылган мен, мен хөй кезиин чиир мен.

С о г у н (*база дедирленип*). Мен сенден дора мен бе?

Ча биле Согун эзеп-эзеп, хая көрнүп чыдып алгаш, удуй бээрлер.

Кижиге кирип кээр.

К и ж и (*торлаа эгдин үзе соккулааш, чук-чукче октагылааш*). Эп-найырал чок, ажап-чиксек, ажыл-иш билбес чүве-

лерниң олчазын оран-делегейниң курт-кымыскаая, ыт-кужу амырап чизиннер!

Хадың тозунда бижип каан бижикти одаг кыдыынга тургузур шанчып кааш, Кижичоруй баар. Ча биле Согун оттуп келгеш, ол-бо көргүлээш, торлаазы чок боорга, мөгүдеп эгелээрлер.

Ча (*дүцүрөп*). Согун, Согун, торлаавыс кайыл?

Согун. Демги ол кажар кижичоруй деп амытанга мегеледип алганывыс ол-дур, Ча.

Ча. Бисти мегелеп удуңар дээш, боду сырыпкаш барганы ол-дур.

Согун. Кижилерге кым чаргы үстүрүп чораан, сээң бурууң.

Ча. Сээң хайың. Сен эвес болза кижини кым кыйгыра бээр.

Согун. Ой, аштаар деп чүвемни.

Ча. Мээң база өзүм караңайнып тур.

Иелээ узадыр эзээрлер.

Согун (*тоста бижикти көрүп кааш*). Бо чүү боор, Ча?

Ча. Каям, бижик-ле-дир. Номчуп көрээли.

Иелээ (*кончуг аяар номчуур*). «Найыралдыг чоруңар!»

Согун. Ол чүү дээни ол, Ча?

Ча. Найыралдыг чоруңар деп биске чагып кааны ол-дур, Согун.

Согун. Ол-даа шын бодал-дыр. Сен чогуңга мен-даа, мен чогуңда сен-даа чурттап шыдавас-тыр бис. Кылыр ажылывыс база дең. Ынчаарга ам хей черге маргышкан херээвис чүл?

Ча (*бодангаш*). Чырык чер кырында кижиден угаанныг амытан чок-тур!

Согун. Кижиниң чугаазын дыңнаал. Бис-даа болза, кижичокта, ча, согун болуп шыдавас бис.

Ча. Кижиге алдар!

Согун. Кижиге мактал!

Иелээ ча, согун хевирлиг кылдыр турарлар.

КӨЖЕГЕ ХААР.

1. Чогаалда кандыг чугула бодал илереттинген-дир? Ук бодалды илереткен домакты чогаалдан тыпкаш, бижип алыңар.

2. “Аңчылар, ужал!” дээн домак тыва улустуң кандыг чаагай чаңчылының дугайында чугаалап турарыл? Улуг улустан айтырып алыңар.

3. Белүктерге хуваажып алгаш, шиини мультфильм хевирлиг кылдыр чуруп ажылдаңар.

4. Ча болгаш Согуннуң овор-хевиринге тыва улустуң кандыг үлегер домаан таарыштырып болур силер? Ук үлегер домакты чүге кииргениңерни тайылбырлаңар.

5. “Чаргы” деп шииде көдүртүнген айтырыг эге класска өөренип эрткен чогаалдарыңарның кайызынга дөмейлежир-дир? Орус литературада бо шииге дөмей кандыг чогаалдар барыл, деңнеңер.

6. Торлаа куштуң дугайында шинчилел ажылындан кылыңар.

7. “Кижиги — угаанныг амытан” деп чогаадыгдан бижинер.

8. Дараазында сөстөрниң уткаларын тайылбырлап бижип алыңар: *эреге, көзээр, парыыл, көвеглээр, ая, челбиши, турамык, даамыл.*

Екатерина ТАНОВА

Илбилиг согун

(Фантастиктиг чугаа)

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Мерген

Чеченмаа

Орлан Ондарович — башкы, ол ышкаш илбичи база келир үениң улуг кадарчызы.

Бичии кадарчы — база келир үениң школачызы.

Даш-Чалаң — тыва чогаалчы Салчак Токаның тоожузундан феодал.

Куу-Хам — хам.

Семис-Бай — чиижең садыгжы.

Таңныыл

Эпизодтарда: *ыраажы, танчычы кыстар, чалчалар, экранда херээжен.*

Бирги көжеге

Бирги көргүзүг

Класс. Парталар. Класста Мерген биле Чеченмаа. Башкы оларны кичээл сөөлүндө арттырып каан. Чеченмаа кызып номчуттунуп орат. Мерген аңаа шаптыктап, бодунуң кылып алган бумерангызын ыңай-бээр октап, шенеп халып турар. Чеченмаа орта шыдашпайн, ону сывыртап, ооң бумерангызын ушта тыртып алыр дээш, кызып турар.

Чеченмаа. Чүге меңээ шаптыктап тур сен, Мерген, ол ыргак ыяжың бээр эккел, сый тудуп кааптайн!

Мерген (*өттүңүң*). Ыргак ыяш де! Бодуң ыргак ыяш сен ыйнаан. А бо дээрге ыргак ыяш эвес, бумеранг деп чүведир. Арта-ла илбилиг дивес сен бе. Мону туралаан чериңче октапкаш, ооң соондан кайнаар-даа аян-чорук кылып болур сен. Эрткен-даа, келир-даа үеже бо сени чедирип болур.

Чеченмаа (*сонуурган*). Илбилиг бумеранг?.. Мен ыңдыг номну база номчаан мен. Бумерангыны база билир мен. Каям, көргүс!

Мерген (*оожурган*). Че, көр даан. Дөмей-дир бе ыңчаш?

Чеченмаа (*тудуп алгаш, топтап көрүң турар*). Бичии дөмей-ле хире-дир. Чүгле мону ам-даа бичии ээптер болза. Арай чедир кылбаан ышкаш-тыр сен.

Мерген. Чедир кылбаан деп че. Боду бумерангылап шаг болган-даа чүве дег. Чок! Бумерангым дыка шын кылдынган. Бо кайнаар-даа ужугуп болур! (*Оозун чайып маңнап, Чеченмаа ону сывыртап турар.*)

Башкы кирип кээр. Уруглар ону эскербес.

Башкы (*залче*). Көрүңер даан боларны. Бажыңга кичээл өөрөнмес боорга, класска өөренип алзыннар дээш, кичээл соонда арттырып кагдым. А олар кайы хире өөренип турарлар-дыр! (*Уругларга чеде бээр. Олары башкызын көрүң кааш, парталарыңга олургулап алыр.*) Че, кайы хире өөренип алдыңар?

Мерген (*бир номну бумерангызы-биле катый партажы чажырыпкаш, өске ном уштуп алыр*). Номчуп-ла ор бис, башкы.

Башкы (*Мергенге чеде бээр*). Каям, номуң көргүзем... Ол эвес аан. Парта иштинде номуң... (*Мерген оозун туражо-ок уштуп бээр*.) “Илбилиг бумеранг” – солун ном чүве харын. Мен база фантастикага ынак мен.

Мерген (*кайган*). Кай, силер база фантастикага ынак силер бе, башкы? Дыңнадың бе, Чеченмаа, башкы база фантастикага ынак-тыр!

Башкы. Ийе, ынак мен. Фантастика кижиниң угаан-бодалын сайзырадырынга дыка ажыктыг. Бир чогаалчы «Фантазия чок кижичалгыны чок куш-биле дөмей» деп чугаалаан-на болгай. Ынчалза-даа амдыызында бо номуңну шыгжап алгаш, кичээлиң кылзыңза эки боор. (*Чеченмаага*) Сен кайы хире өөренип алдың, Чеченмаа?

Чеченмаа (*хомудаан ын-биле*). Номчуп-ла ор мен, башкы. Ынчалза-даа...

Башкы. Кандыг-дыр?..

Чеченмаа. Мен чанайн бе, башкы? Мени манап турлар боор...

Башкы. Мени база-ла манап турлар.

Чеченмаа биле Мерген. Силерни кым манап тур, башкы?

Башкы (*каттыргааш*). Силерниң кыдырааштарыңар-ла ыйнаан.

Чеченмаа (*чөгөнген дег*). Кыдырааштар бе... А мени эжим манап турар. Кино көөр дээн улус бис.

Башкы. Кинолаай-ла силер харын. Кичээлиң кылып алгаш аан. “Ийи” демдектиг кинолаарга, кино кайын солун болур деп. Амдыызында кичээнгейлиг өөрениңер. Тоожуда байларның омур-хевирин база байлар биле ядыыларның ылгалын тодарадып көрүңер. Эрткен үеде чон канчаар чурттап турган-дыр. А сен, Чеченмаа, ол тоожуда бичии кадарчы биле бодуңнуң мурнакчы кадарчы орден-хавыяалыг кырган-ачаңны деңнеп көр даан.

Мерген. Башкы, ол эрткен үени өөрөнгөш чоор боор. Ол феодалдар, байлар бодуңуң үезинге артып-ла калгай, биске оларның херээ чүү боор?

Башкы. Хамык ужур чүгле оларда эвес чүве-дир ийин. Чүгле эрткен үезин билип албайн чыткаш, келир үеже буруңгаарлаары берге апаар. Ол дугайын бодаар чүве-дир ийин. Ам-даа өөрениңер. Келгеш айтырар мен. (*Чорунтар.*)

М е р г е н. Хы, эрткен үе эрте-ле берди ыйнаан. Ону өөрөнгөш чоор боор. Ол үениң амыдыралындан биске ажыктыг чүнү кижги билип алыр боор. Хей чүве-дир ол! Хамык ужур сенде болду, Чеченмаажык! Бир эвес сен харыылап каан болзуңза, башкы мени тургуспас-даа ийик. Сээң ужуңдан мен кичээл соонда артып калганым ол-дур. Оон башка бөмбүк теп турбас мен бе.

Ч е ч е н м а а. Доруунун мооң! Сен кичээлге таптыг харыылап каан болзуңза, башкы мени чааскаандырзымны арттырып каар эвес. Мен харын сээң ужуңда артканым ол-дур. Бөмбүк сүрүп, соңга бузуп турбайн, чүге өөренип албаан сен. Сээң бурууң-биле кичээл соонда артып, мында кичээлдеп орар...

М е р г е н. Өөрөн харын, моон соңгаар “багай” албас сен!

Ч е ч е н м а а. Бодуң өөрөн! (*Холун чаңгааш, хая көрнүп олуруп алыр.*)

М е р г е н. Мен өөренип бе? Ч-о-о-к! Мен ооң орнунга музыка дыңнаайн.

Сумказындан бичии магнитофон уштуп келгеш, оозун ажылдадып, Чеченмааны электевишаан, танцылап турар.

Ч е ч е н м а а (*музыкага алзып*). Кичээл соонда уругларны арттырып каары харын ёзулуг дарлал эвес чүве бе бо. Даш-Чалаң-даа болза, кайыын уругларны мынчаар дарлап чораан деп! (*Тура халааш база танцылай бээр.*)

М е р г е н (*билиирген*). Ийе, биеэде уругларны албадап өөрөт-пес турган чүве-дир. Бодунуң туразы билир. Мээң кырган-авам чугаалаан чүве, шаанда бис хире уруглар өөренип-ааранып-даа турбас, хой кадарып чоруур дээр чүве.

Ч е ч е н м а а. Магалыын көрбес сен бе. Чайгы дыштанылгада кырган-ачам сугга магалыг чүве чоржук. Хүнзедир хой чанынга хостуг ойнап чоруур. Рюкзак долдур аыш-чем, конфет-чигир сун алыр, магнитофон азы приёмник дыңнап орбас чүве бе.

М е р г е н. Ча-чаа! Чүү ындыг ажыл чүвел ол. Хүнзедир хой эдерип, мелегей хураган эвес. *(Номун чайып.)* Меңээ бо номда ышкаш илбилиг бумеранг турган болза, туралаан-на черимче аян чорук кылып чоруптар мен.

Ч е ч е н м а а. Меңээ-ле сээң ол илбилиг бумерангың турган болза, борта номчуттунуп, хилинчектенип орбайн, демги ол даш-чалаңнарга бодум чеде бергеш, караам-биле көрүп албас мен бе. Оон класска келгеш, ол хайлыг “ийини” эдип албас чү-ве ийикпе. Ол черле номчуттунарындан солун турган боор.

М е р г е н. Хайлыг-ла чүве-дир ам. Бистиң бо үеде чүге тоол шагда ышкаш илбичилер, магтар, джиннер чок чүве ыйнаан. Бир эвес маңаа илбичи чедип келгеш, илбилиг бумерангыны тутсупкан болза...

Ч е ч е н м а а. Оо, харын дедаан. Тоол шагның илбичизи көстүп келген болза. *(Кайызы-даа шимээн чок бодангаш олу-руптарлар. Тааланчыг музыка дыңналы бээрге, ооң фонунда башкының үңүңге дөмей стереофониктиг үн дыңналып келир).*

Ү н. Бистиң хүннерде база илбичилер бар болдур ийин. Силер чүнү күзеп тур силер, дээрги үреннер?

Ч е ч е н м а а *(отту чаптап келген ышкаш)*. Ой, бистиң башкывыс-даа чугаалаан ышкаш.

М е р г е н. Башкының эвес, илбичиниң үнү-дүр! Оо, буянның илбичи, биске көстүп келем!

Кызыл торгу тоннуг, сүүр бөрттүг илбичи көстүп келир.

Ч е ч е н м а а. Ой, илбичи бо бе? Бистиң башкывыска дөмейин!

И л б и ч и. Силерни дыңнап тур мен, дээрги үреннер.

М е р г е н. Буянның илбичи, биске дузалап көр. Бо номда ышкаш илбилиг бумерангыдан биске берип көр.

Ч е ч е н м а а. Бис ооң дузазы-биле эрткен үеге четкеш келили. Ол үени бодувус караавыс-биле көрүп алыксап тур бис.

И л б и ч и. Илбилиг бумеранг менде чок ийин. Ол Австра-лияда бар бооп чадавас. Силерниң бурунгуларыңар бумеранг ажыглавайн чораан. Харын илбилиг согун оларга турган. Ындыг согунну силерге берип болур мен, дээрги үреннер.

Чеченмаа. Илбилиг согун! Ол мырыңай тулган-дыр!

Илбичи *(холдары-биле янзы-бүрү шимчээшкин кылбышаан, кандыг-бир билдинмес сөстөрни химиренген соонда, ооң чеңинден кылагар согун көстүп келир)*. Бо-дур, дээрги үреннер. Бо силерни эрткен үеже чедире бээр.

Мерген. Чүге чүгле эрткен үеже боор. Бис келир үеже чоруксап тур бис.

Чеченмаа *(Мергенниң чеңинден тыртып, аяр сымыраныр)*. Канчап бардың, Мергешка! Баштай четтирдивис деп чугаалаалы. *(Деңге.)* Четтирдивис, буянныг илбичи! Ам кайгамчык согунувус-биле эрткен үеже чоруптаалы!

Мерген. Эрткен үеде кандыг солун чүве турар чүвел. Ынаар баргаш чоор...

Чеченмаа. Чок, чүгле даш-чалаңнарже!

Илбичи. Ындыг-дыр. Эрткен үеде четкеш келиңер. Менди-чаагай! *(Чиде бээр.)*

Мерген *(согунну тудуп алган)*. Чаражын көрөм мооң. Арта-ла эзир чүү-биле чүглөп каан. Ам мооң-биле ужугуп ораал. Кайнаар-даа болза хамаан ийикпе. Харын сээң ол эрткен үеңни барып көрээли, Чечен. Че-ве! *(Согунну салып үндүрерге, оозу ол-ла черинге кээп дүжер. База катап салырга, ол база-ла кээп дүжер.)* Бо кандаай чүвел?

Чеченмаа. Че, согунчугаш, ужугуптаалы че! *(Согунну салырга-ла, ол черге кээп дүжер.)*

Мерген. Илбичи бисти кыжыраан бе? Каям, иелээн деңге чугаалаалы. Илбилиг согун! Бисти даш-чалаңнар чуртунче аппарат! *(Согун шимчевес.)* Бо кандаай чүвел, буянныг илбичи?

Илбичиниң үнү *(каттырып турар.)* Силер эрткен үеже дедир чоруп тур ышкажыңар чүл. Ынчангаш согунга дедир-домактап айыткаар ужурлуг силер, дээрги үреннер. Мынча деп аан. Таптыг сактып алыңар: «Билигил гунсо! Тибис чалаңдаш зинчөүө парап!» Бо илбилиг сөстөрни сактып алыңар. Билдиңер бе?

Чеченмаа, Мерген. Ийе, билип алдывыс, буянныг Илбичи!

Илбичи. Ынчаарга ам, менди-чаагай!
У р у г л а р. Четтирдивис! Менди-чаагай!
Мерген (согунну бедик көдүргөш). Че, Чеченмаашка,
мээң-биле деңге чугаала!

Ч е ч е н м а а биле М е р г е н (деңге оожум чугаалаар).
Билигил гунсо! Тибис чаландаш зинчеуе парап!

Музыка. Мигалка. Сыылаан хат даажы.
Сумкаларын туткан уруглар согун соондан ужугуштар.

1. Башкы уругларны кичээл соонда чүге класска арттырып кааныл?

2. Башкының фантастиктиг чогаалдар номчуурунга сундулуг болганы Мергенге чүге солун болган деп бодаар силер? Кижиниң сайзыраарына фантазияның ажыктыын илереткен сөстөрни чогаалдан ушта бижип алыңар.

3. Илбилиг бумерангылыг болуксаар силер бе? Чүге?

4. “Эрткен үезин билип албайн чыткаш, келир үеже буруңгаарлаары берге” дээн бодалды канчаар билип турар силер? Ол дугайында чогаал сөзүглелин ажыглап тургаш, делгеренгей бижип харыылаңар

5. Өске чоннарның хуулгаазыннар бар тоолдарын азы көргөн киноңарны, мультфильмнериңерни сактып көрүңер. Кыска утказын бижип алыңар.

6. Дараазында сөстөрнүң утказын словарьлар ажыглап тургаш, бижиңер: *бумеранг, фантастика, црэннер.*

Ийиги көргүзүг

Музыка («Адам каккан дүжүмет»). Хараганнарлыг хову. Ыракта өглер көстүп турар, өске талада кодан хой оыттап чоруур. Чеченмаа биле Мерген согунун тудуп алган көстүп келир.

Чеченмаа. Эрткен үе деп чүве бо ирги бе?

Мерген. Бо бооп чадавас.

Чеченмаа. Ээнзиргей деп чүвезин аа. Шимээн-дааш-даа чок. Изиг деп чүвезин. Суксаар деп чүвемни. Мороженое азы газировка болза. Бо чоокта киоскилер хамаанчок, хоорай, суурлар-даа чок чүве бе? Чүгле дөө ол кезек өглер турар чүведир.

Мерген. Бо уруглар деп амытаннарның мелегейин аар. Сээң бо эрткен үенге газировка азы мороженое турган деп бодаар сен бе?

Чеченмаа. Ындыг-даа ыйнаан але. Көрем, ойт, дөө хойну! Ооң чанында бичии оол кылаштап чор.

Мерген. Шынап-ла але. Ол оол-биле чугаалажып көрээлем. (*Кыйгырар.*) Эй, оол, бээр келем! Бэ-эр! Бэ-р!

Бичии оолдуң үнү. Ынаар чүге баар кижинен. Мени канчаарыңар ол?

Чеченмаа. Бээр кел даан. Сен кортпа. Сээң-биле анаа чугаалажырывыс ол-дур ийин. Бээр кел даан.

Бичии самдар оол кирип келир. Ооң арнында корткан хевир бар-даа болза, уругларже элдепсинип кайгап турар.

Чеченмаа. Экии! (Ээлдек көрүп турар.)

Бичии кадарчы. Мендээ! (Холун тейлей туткаш, диск кырынга олуруп алып.)

Мерген. Бо канчап тейлей бердиң? Бис бурганнар эвес-тир бис. Сен ышкаш уруглар-дыр бис.

Чеченмаа. Хөөкүйнү ай. Бистен кортпа даан.

Мерген. Сен эрткен үеңиң оглу-дур сен. Ындыг бе?

Бичии кадарчы. Та. Билбес мен. Силер кайыын келдиңер? Дээрден дүжүп келдиңер бе?

Мерген. Дыңнадың бе, Чеченмаа, бисти дээрден дүжүп келген деп бодап турар-дыр. Космостан аан. Бис дээрден дүшпээн, бо черниң уруглары-дыр бис ийин. Бо үеңиң аан. А сен эрткен үеңиң оглу ылап-тыр сен. А бо сээң кодан хоюң бе? Хөйүн аа...

Бичии кадарчы. Чок-чок. Бо байның хойлары-дыр. Мен ооң кадарчызы-дыр мен.

Мерген. Билдингир-дир. Сен дарлаткан пролетарий-дир сен. Че, ажырбас, өңүк, бис сени удавас хостап аар бис.

Бичии кадарчы (коргуп). Чок, чок! Мени хоставайн көрүңер, мен хой кадарып чорууйн, ол дээш кожайым мени чемгерип турар болгай. Мени хоставайн көрүңер, мен хойларымче барайн, кожайым билип кагза ажына бээр.

Чеченмаа. Хөөкүйнү. Кортпайн көрөм. (Оолду черден тургуза тыртып турар.) Туруп көрөм, бистен кортпа, сеңээ бис дузалаар бис.

Бичии кадарчы. Дузалаар силер бе? (Өөрүп.) Мээң-биле кады хой кадаржыр силер бе?

Мерген. Кадаржып-даа болур бис. Чүнү-даа кылчып болур бис.

Бичии кадарчы (өөрүп). Ой, экизин! Амырадым.

Ынаар-ла бир черден коңгулуурларның кыңгырашкан үнү, кударанчыг аялга дыңналып кел чыдар. Шүптү ол талаже топтап көрө бээр.

Мерген. Көрүңерем, тевелер дистинчипкен чоруп ор. Демги орук-ла-дыр але. Солунун, кинода-даа ышкаш. Бо база сээң кожайыңның тевелери бе?

Бичии кадарчы. Чок, бо кыдат садыгжының-дыр, талыгырда Бээжин хоорайынче чанып бар чыдары ол-дур. Ол чылдың-на бо оруктап эртер, бистиң кожайывыска доктаар, орта найырлап дойлааш чанар кижии. Ам база кел чыдары ол-дур.

Мерген. Тевелерниң чүгүнүң аарын, чүнү чүдүрүп каан ирги?

Бичии кадарчы. Чүү чок дээр силер: аң, өлүк, алдын-мөңгүн дээш чок-ла чүве чок дээр чүве.

Мерген. Аттыг-ла бай кижии-дир аа. А ол бүгүнү кайыын тып алганы ол?

Бичии кадарчы. Шай, таакпы, даалымба-биле араттардан орнап алган барааны-дыр ийин. Улус ынча дээр чүве.

Чеченмаа. Магалыг-ла чүве-дир. *(Каттырар.)* Бир хап сигарета-биле авамга бөрт кылыр кишти орнап ап болур ыш-кажыл. Ой, көрүңерем, тевелер соонда бичии оол аскаңайнып кылаштап чор.

Бичии кадарчы. Өскүс оол-дур. Мен ону билер мен. Байның тебе сүрер кижизии-дир ийин. Идиин үзе базып алганы ол ыйнаан. Идиктиг турган болзумза, хөөкүйге уштуп бээр ийик мен.

Чеченмаа. Ындыг бичии кижиге канчап тебе сүрдүрер чүвөл. Улуг улустан хөлезилеп алза.

Бичии кадарчы. Улуг кижиге хөй хөлези төлээр апаар болгай. Ол оол аңаа халас ажылдап бээр. Кончуг кажар садыгжы деп чугаалажыр чүве.

Мерген. Пекин чедир чадаг кылаштап деп чүү кончуг чүве. *(Буттарыңче көргөш.)* Бажыңда чаа кроссовкаларымны маңаа кедирип кагза. Ол дыка быжыг идиктер-ле болгай. Ох... *(Хаваан туттунар. Кайда турарын сактып келген.)* А бо тевелериң кайыл ынчаш?

Бичии кадарчы. Дөө сөөлгү тевениң кырында улуг майгынны көрүңер даан. Ында удуур орну безин бар. Көрдүңер бе, тевелер аал чанында доктаай берди.

Чеченмаа. Ой, көрүңер даан, тебе кырында майгындан кижии дүжүп кел чор. Кандыг кончуг чоон кижии боор.

Бичии кадарчы. Ол-дур, тевелерниң ээзи бай садыгжы. Көрбес силер бе, ол ам бистиң кожайның өөнче бар чыдыр.

Чеченмаа. Каас деп чүвезин але. Ол чүнү аксынче киир каап чорууру ол, тоорук ирги бе?

Бичии кадарчы. Үзүм-чигир-дир ийин. Ол черле ындыг кижичораан, даады-ла аксынче үзүм-чигир киир каап, дайнанып чоруур. Ол үзүмнүң чаагайы та чүү хире чүве, чыдының суг чаагайын. Мен ол үзүм деп кат-чигирни амзап-даа көрбээн мен.

Чеченмаа. Кай, сен ол изюм дээр кат-чигирни амзап көрбээн сен бе? Ынчаарга бис сеңээ ону ол садыгжыдан садып берээл, менде акша бар, авам эртен хуужуур садып чиир сен дээш берип каан чүве...

Мерген (*карманын үженип*). Менде база акша бар. Барып садып берээл.

Бичии кадарчы. Ой, ой, херекчок! Садыгжы кожайга чугаалаптар. Ол мени ат кылыр.

Чеченмаа (*элдепсинип*). Чүү дээш ат кылыр чүвел? Бис сеңээ сартыктаарывыс ол ышкажыл.

Бичии кадарчы. Хоржок, хоржок, ынаар барбаңар...

Чеченмаа. А мен суксап тур мен.

Бичии кадарчы. Суксап тур силер бе, дөө ол бистиң өглеривиске баргаш, хымыстан ижип алыңар. Соок хымыс дыка эки болур чүве. А мен хоюмче чоруптайн. (*Чоруптар*.)

Чеченмаа. Байырлыг, бичии кадарчы!

Мерген. Ужурашкыже, өңнүк! (*Чеченмаага*.) Ам дөө өглерже бараалам. (*Үне бээрлер*.)

Үшкү көргүзүг

Байның өө. Каас-шиник өгде хевистер, алдынналчак эт-сеп. Дөрде ширээ артында Даш-Чалаң биле кыдат садыгжы арагалап, чемненген. Аныяк каас кыстар оларга бараалгап, өгнүң бир талазында хөгжүмчүлөр аян туткан. Кыстар аяар ырлашпышаан, аыш-чемни эккеп салып турар. Өгнүң бир талакы адаккызын сериин болзун дээш өрү көдүрүп

каан. Оортан өг чанынга чедип келген Мерген биле Чеченмаа өгдө чүү болуп турарын кайгап көрүп турарлар.

Чеченмаа (*аяар*). Кандыг кончуг каас өг боор! А ол кыстарның чараштарын! Артистер-ле-дир. Музыканың тааланчыын көрөм. Демги тевелерниң ээзи садыгжы база дөө олур ышкажыл.

Мерген. Оожум. Дыңнап кааптар. Чүнү канчап турар эвес, таптыг көрээли.

Даш-Чалаң (*садыгжыже аяан сунмушаан*). Чооглаңар, дээрги, чооглаңар. Даш-Чалаңның бажын ашкан малы, эктин ашкан эди турда, Силер ышкаш дээргилер чооглаарының магази-биле чооглап, хүндүледириниң магази-биле хүндүледип турбайн канчаар, чооглаңар. А бо мээң албатыларым кыстарны көрбес сен бе, кайы хире-дир! Силерге бараан болуп тур, көрүңер даан!

Чеченмаа. Дыңнадың бе, Даш-Чалаң мен дидир (*портфелин ажыткаш, оон номун ап номчуй бээр*). Ол-дур. Шынап-ла, Даш-Чалаң-дыр!

Мерген. Оожум! Чүгө алгыра бердиң? Көрбээн чүвөң көрүп каан дег. Таптыг көрээли...

Даш-Чалаң. Бажым ашкан малдыг мен, эктим ашкан эттиг мен. Болаа-кавыда меңээ чедер бай кижичок! Чалчаларым, хөлөчиктерим-даа эндерик! Эй, ядараан хөлөчиктер! Дүүн мээң анайымны кым бөрүгө тудуп берипти? Мээң бажын ашкан малымдан чаңгыс кодур анай-даа хоравас ужурлуг! Анайымны кым бөрүгө сартыктапты? Ону доп-дораан бээр эккелиңер! Дүрген дидир мен! Ол кулугурну канчаар эвес мен!

Уругларның ужурашканы Бичии кадарчыны чалчалар өгже киир сөөртүп келир. Бичии оол коргуп-сүртээн, байның мурнунга тейлеп чыдыштар.

Аа, сен сен бе, кончуг хоютку! Ол мээң багай анайымны бөрүгө өжөгээр тудуп бердиң бе аа? Ол көк бөрүнүң сартыын амзаар дээш ынчалдың бе? Уу, кончуг хоюткуну канчаар эвес мен! (*Хана доразындан савааш алгаш, база ханадан кымчы алгаш, бичии оолду кымчылай бээр. Чалча кыстар коргуп, оолду*

өршээрин дилеп, чаннын турар. Даш-Чалаң оларже дүрзүңчүг көргөш, кымчызын арнын каарга, олар өгдөн сывырлып үне бээр.)

Бичии кадарчы. Ой, ой, күжүр кожай, өршээп көрүңер! Кайын өжөгээр тудуп бээр ийик мен. Ол көк бөрү мени хоютку шаанга-даа бодавады. Алгырып-кышкырып турумда-ла, мени ужур базып каар часкаш, анайны чүктөпкөш, шимеш диди. Ой, ой, өршээп көрүңер! А-ва-ай!

Даш - Чалаң (*кымчылавышаан*). Кончуг хоютку! Хоютку шаа-даа четпес чүве! Ол көк бөрү сени аппаратан болза, харын амыраар ийик мен! (*Улам-на эттей бээр. Бичии кадарчы ушта чүткүп, дуза дилеп турар. Мерген биле Чеченмаа шыдашпайн өгже кире халчыр.*)

Чеченмаа. Ой, кончуг фашистер! Ол бичии кижини чүге дарлап тур силер?! Доп-дораан соксаңар, ам дораан шагдаа долгаар бис!

Мерген. Кончуг маңгыстар! Силерни анаа салбас бис! Көрүп тур силер бе, бо мээң биледимни! (*Карманындан билет уштуп көргүзөр.*) “Шагдааның аныяк өңнүү” деп биледим бо-дур! Ам дораан шагдаа машиназы долгаар бис! (*Кожайлар сербээдеп, чүңүң-даа аайын тыппайн баарлар. Бичии кадарчы хана доразынче сыңны бээр.*)

Даш - Чалаң (*девидеп*). Хайырааты! Бо чүү болду? Чүү мындыг азалар өгдө кирип келди? Чүнү чулчуруп турарлары ол, сөс-домаа-даа орта билдинмес. Чүнү долгаар деп турарлары ол, кулак бе, кудурук бе?...Бо кымнар дээр силер? Ол холдарында калбак кара чүлери ирги, бирээзиниң холунда согун хевирлиг чүве-даа бар...

Чеченмаа. Көрөм, Мерген, бистиң сумкаларывысты калбак кара чүвелер дидир. Ону безин билбес улус бе. Ол магнитофонун ужулгап, ажылдадывыт, болар дыңназын!

Мерген. Шынап-ла. (*Магнитофонун ужулгап, ажылдадыптар.*)

Өг иштинге музыка диңмиттели бээрге, дээргилер коргуп, девидеп, орун-дөжек адаанче баштарын чажырып чоруй, музыка адаа-биле

танцылап турган Мерген биле Чеченмааны көрүп кааш, оларның эзининге алзып, боттары база сырбаңайнчып танцылап, чалча кыстар болгаш өске-даа улус шупту “твистеп” туруп бээрлер.

Д а ш - Ч а л а ң. Оммани патни хом! Оммани патни хом! Ёо, уёо, бажым оорлур четти! Бо азаларны өгден ырадып көрүңер! Куу-Хам, Куу-Хам! Куу-Хамны кыйгырыңар! Куу-Хам! Бо азаларны аал өдээнден ырадып көр!

Дериг-дүңгүрүн кеткен хам алгырып, дүңгүрүн хап кирип кээр. Ол дүңгүрүн уругларның баштарының кырынга хап, уруглар ону хөк бодап, ооң дүңгүрүн барабаннай кагылап турар.

К у у - Х а м (*дүңгүрүн какпышаан алганып турар*):

Аалда келген, оой, амытаннар
Аза-четкер, оой, эвес-тирлер.
Черден үнмээн, оой, дээрден дүшпээн,
Черле бо чер, оой, төлдери-дир.
Кожай, байлар, оой, коргуткулаан,
Кончуг тенек, оой, үреннерил,
Хайжоктарны, оой, опчоктарны
Канчаптарыл, оой, сүмелеңер!

С а д ы г ж ы. Дыңнадың бе, кожай, хам боду бистен арга-сүме айтырып тур ышкажыл. Бо амытаннарны канчаар деп бодай-дыр сен?

Д а ш - Ч а л а ң. Оларны бис канчаптар бис. Хам кижги бодула билгей. Мооң хам болган херээ чүл. Куу-Хам, бо азаларың дүрген аал өдээнден ырат!

К у у - Х а м (*дүңгүрүн какпышаан*):

Дээрже үнер, оой, черже кирер,
Дедир чоруур, оой, оруу чок-тур.
Хайжок тенек, оой, үреннерни
Канчаптар мен, оой, чооптар мен...

М е р г е н. Чеченмаа, туттун! Бис чалчалар болбас бис! Бис өске үениң уруглары-дыр бис. (*Самбо, каратэниң буцу-ле аргалары-биле демисежип турар.*)

Ч е ч е н м а а. Мерген, бодувус үевисче дүрген чоруптаал, со-гунга чугаала!.. (*Чеченмааны цндүр сөөртү бээрлер.*)

Дөрткү көргүзүгнүң кыска утказы

Бичии кадарчы уругларны хостап алыр дээш, таңныылга уйгусиген чулуу ижиртиптер. Уруглар хананы узун курусук ыяш-биле өрү быралашкаш, үнө бээрлер. Мерген бичии кадарчыга “Ам бистиң-биле кады чорувут, бис сени интернатка тургузуп каар бис...Бисте дарлакчылар чок болгай. Канчап черле бо эрткен үеге чурттаар боор” деп сүмелээрге, ол ынавас”. Мээң кожайым ат кылыр, авамны база каап шыдавас мен. Силер та кайнаар баар улус силер, коргар мен” дээр. Чеченмаа биле Мерген дедир бодунуң үезинче чоруур дээрге, илбилиг согуну чок боор. Ону бичии кадарчы билбейн кожай ону “ырадыр октавыт” дээрге, ынаар, шыргай, тенниг хараганнар аразынче шывадапкан боор. Уруглар ону дүрген тып алыр дээш, үнө бээрлер. Таңныыл оттуп келгеш: “Э-эй! Э-эй! Дүрген бээр келиңер! Аза төлдери десе берген-дир. Бээр! Бээр!...” деп алгырып турар.

Авансцена. Мерген, Чеченмаа, Бичии кадарчы кирип келирлер.
Караңгылаашкын.

Мерген (*хомудааны аажок*). Ол бистиң согунувусту кайнаар октапканың ол ирги? Тенниг хараган аразынче чүткүп кирер дээш, хол-будум-даа артпады. Бисти ат кылганың ол-дур ийин.

Бичии кадарчы. Таптыг дилээр болза, тыпты бээр-дир ийин.

Чеченмаа. Катап барып дилээлиңерем, Мерген.

Мерген. Ам ону дилээр чай чок-тур. Бисти сүрүп кел чыдырлар, дыңнавайн-дыр силер бе? (*Ыракта сүрүкчүлөрнүң шимээни дыңналып кел чыдар.*)

Чеченмаа. Ат-ла болду! Чүнү канчаарыл? (*Номун кончуг дүрген ашкылааш, номчуй бээр.*)

Мерген. Номчуттунуп алган мону-даа. Сүрүкчүлөр мыяда кел чорлар. Ам чүгле тулчур болган-дыр бис.

Чеченмаа. Ийе, бо номда ынча дээн-дир! Партизаннар тулчуп кирипкен-дир! Ах, кайыын чепсек тып алырыл?

Мерген. Ах, боо-чепсек турган болза... О, Буянныг илбичи! Дузалап көр! Бергедей бердивис!

Илбичиниң стереофониктиг үнү дыңналыр.

Үн: Кундустугнуң баарында, Дерзигниң эриинде кончуг аъттар девиржип, каң селемелер кыңгырткайнып тур!

Чеченмаа. Ой, бистиң башкывыс чугаалап тур!

Мерген. Илбичи-дир! Дүрген! Ол аъттарны барып мунуптаалы!

Бичии кадарчы. Дүргеденер, сүрүкчүлөр чоокшулап ор!

Чеченмаа. А сен?

Бичии кадарчы. Мен артып калыйн. Кожай ажына бээр.

Чеченмаа. Бистиң-биле баар ужурлуг сен. Бо номда ынчап бижээн-дир.

Мерген. Кортпа. Бис партизаннар-биле сени хостап алып бис.

Бичии кадарчы. Чок, чок, мени хоставайн көрүңер!

Чеченмаа. А бо номда бичии кадарчы партизаннарга дузалажып турган-дыр. Ынчангаш сен база бистиң-биле кады дайылдажыр ужурлуг сен, дүрген чоруулуңар!

Мерген биле Чеченмаа Бичии кадарчыны алгаш чоруптарлар.

Бешки көргүзүг

Уругларның баштай келгени хараганнарлыг ээн хову. Хараганнар аразы-биле Даш-Чалаң, Садыгжы, Куу-Хам болгаш өскелер-даа ажынган, хорадаан чоруп оرارлар.

Даш - Чалаң. Дезипкеннери ол-дур! Мээң кадарчимны база эдертип алганнары ол-дур, хой ээн оъттап чор.

Садыгжы. Чаа чалчаларым десе берген. Шуут-ла думчук адаандан десе берген. Чалчаларым...

Куу - Хам. Дээргилер, оожургаңар, харын-даа ол ужу-бажы билдинмес амытаннар арлы бергени ол-дур. Оон башка канчап билир, чүү болурун. Самдар кадарчыны аппаратан-дыр, багай-дыр, баргай аан, оон хайыраатының ара-албатызы дудай бээр эвес. Ажырбас оң, хайыраатылар. *(Дүңгүрүңү хап, алганып турар.)*

Аайы-бажы, оой, билдинместер
Аалыңардан, оой, ырай берзин!

Ажынмаңар, оой, дарынмаңар,
Аалыңарже, оой, чаңгылаңар!

Музыка, аъттар даванының даажы, чүген-суглук, селеме кыңгырааны дыңналып келир. Сүрүкчүлөр аайын тыппайн кайгап турда, будёновка бөрттерлиг, селемелер туткулаан Мерген, Чеченмаа, Бичии кадарчы кире маңнажып келир.

Мерген. Ура-а! Бурунгаар! Тулчуушкунче! *(Шунту тулчуу кириптер: Мерген Даш-Чалаң-биле, Бичии кадарчы Садыгжы-биле, Чеченмаа хам-биле — танцы-сам азы каратэ, бокс хевирлиг тулчуу турар.)*

Д а ш - Ч а л а ñ. Аъттарым! Аъттарым! Олар мээң аъттарым мунгулап алганнар-дыр!

С а д ы г ж ы. Тевелерим! Тевелерим! Алдын-мөңгүнүм кайда барды! Ой, чалчаларым, соксап көрүңерем!

К у у - Х а м. Ой, аза-буктар, арлып көргөр! *(Чеченмаа ооң дүңгүрүң барабаннай каап, хам дүңгүрүң-биле щит ышкаш камгаланып турар.)*

Д а ш - Ч а л а ñ, С а д ы г ж ы, К у у - Х а м дезиптерлер. Уруглар оларның соондан кезек сывыртааш, сценаның өске талазындан үнүп келирлер.

Мерген *(чоргаар)*. Че, ол-дур, дарлакчыларны тиилеп кааптывыс. Ам тиилээн соонда, бурунгаарлаар, ол-ла! Аянчорукту ам-даа уламчылаарыңга белен мен!

Ч е ч е н м а а *(арай бодамчалыг)*. Ам кичээливис кылзывысса!

Мерген. Хы, ам кээп кичээл сактып. Ол чүзүл мооң. Хей чүве!

Ч е ч е н м а а. Канчап хей боор чүвел?

Мерген. Хей! Ол кичээл кылыр дээш, мынчаар кызып, дайылдажып турган улус бис бе? Чо-ок! Номчуттунуп, шээжилеп орбайн, оон ыңай бурунгаарлаар, ол-ла. Башкы чүү дээн ийик, “Эрткен үени билип албайн чыткаш, келир үеже бурунгаарлаары берге” дээн ышкажыгай. А бис эрткен үени билип алдывыс. Ынчангаш ам чүгле бурунгаар — келир үеже!

Ч е ч е н м а а. А “багайларны” этпес болза, дөмей-ле хоржок!

М е р г е н. Сагыш човава! Ол келир үеде бисти “Багайларыңар бар бе, чок бе?” деп, кым-даа айтырбас ужурлуг. База бисти туралааны-биле кылыр, хереглээни-биле алыр дээр чораан. Азы сеңээ ол үе багай-дыр бе?

Ч е ч е н м а а. Чүге багай боор ийик аан ...

М е р г е н. Ынчаарга ол-ла, келир үеже!

Ч е ч е н м а а. Че, келир үеже болза, келир үеже-ле ыйнаан. Чүгле илбилиг согунувус чок ышкажыгай, канчап чоруур бис?

М е р г е н (*хаваан часканып*). Шынап-ла. Утгупкан-дыр мен. Ам канчаар улус боор бис. Оо, Буянныг илбичи! Кайда сен, чүнү канчаар бис, дузалап көр!

Илбичи башкының чаңгыланчак үнү дыңналып кээр.

Ү н: Илбилиг согунуңар тып алыңар! Илбилиг согунуңар тып алыңар!

Ч е ч е н м а а. Оо, бистиң Буянныг илбичивис!

М е р г е н. Буянныг илбичи! Согун дилеп турар чайывыс чогул. Бис келир үеже далажып тур бис. Оон аңгыда ол тоол шагның илбилиг согуну келир үега таарышпас боор. Чаа чү-веден тып, дузалап көр!

Б у я н н ы г и л б и ч и н и ң ү н ү: Че, силернии-биле болгай аан, дээрги үреннер!

Илбичи боду көстүп келир. Ол холунда чуга ак-көк шывыг-плащтар тудуп алган.

И л б и ч и. Мону эштип алыңар!

М е р г е н. Ой, бо дээрге “Илбилиг бумеранг” деп номда шахо деп антигравитациялыг плащтар эвес бе, Буянныг илбичи?

Б у я н н ы г и л б и ч и. Ийе, ол плащтар-дыр.

М е р г е н. Четтирдивис, Буянныг илбичивис! Чеченмаа, ам-на бо шахоларывыс-биле чоруптаал! (*Плащтарны кеткилеп аар.*) Ам ол келир үега таптыг селгүүстеп чорбас бе. Ында бисти кым-даа кичээл өөрениңер деп албадавас. Дүрген ужуптаалы!

(Илбичи залда көрүкчүлөрже көргөш, караан басып, хүлүмзүрүп каар.)

Чеченмаа (*азыгда сыңны берген турган бичии кадарчыны көргөш*). А Бичии кадарчыга плащ чок ышкажыл, ам канчаарыл? Ону маңаа кааптарывыска хоржок болгай.

Илбичи. Бо чалгаа эвес хире оол-дур. Ол илбилиг согунну тып аптар боор. Кандыгыл, тып ап шыдаар сен бе, Бичии кадарчы?

Бичии кадарчы. Ыяап тып алыр мен. Ынчангаш карак чивеш аразында силерге чеде бээр мен.

Илбичи. Эр хей, Бичии кадарчы! (*Көзүлбейн баар.*)

Мерген. Че, ам байырлажып алыыл, өңнүк! (*Холун сунуп турар.*)

Чеченмаа. Байырлыг! Артып калганың харааданчыг-дыр.

Бичии кадарчы. Байырлыг! Сагыш човаваңар, силерниң согунуңарны тып алыр мен! (*Мерген биле Чеченмаа чоруптар. Бичии кадарчы холун чайып туруп каар.*)

Караңгылаашкын.

1. Чечен биле Мергенниң эрткен үеже аян-чоруу кандыг болган деп бодаар силер?

2. Чогаалда хамнарны канчаар көргүзүп каан-дыр? Лама, хамнар дугайында силерниң бодалдарыңар кандыгыл?

3. Фантастика темазынга бижиттинген кандыг шиилер, кинолар билир силер?

4. “Твист” деп самның кандыг болурун улуг улустан айтырып алгаш, тайылбырлаңар. Оон өске кандыг сам билир силер?

5. 3-кү эгеге аттан чогааткаш, ооң кол бодалы кирген домакты айтыңар.

6. “Эрткен үениң бичии кадарчызы” деп темалыг кыска чогаадыгдан амгы үе-биле деңнеп тургаш, бжиңер.

7. Бээжин хоорай дугайында чүнү билир силер?

8. “Чеченмаа биле Мерген эрткен үеде” деп презентациядан кылгаш, камгалаңар.

9. Шииде улустуң аас чогаалыга хамааржыр чижектерни ушта бижээш, кайы аймакка хамааржырын бадыткап бжиңер.

10. “Шииден сонuurгаан эгем” деп шилилгелиг аас чугаадан кылыңар. Планын тургузуп алыңар.

11. Дараазында сөстөрнiң уткаларын бижиңер: *чооглаар, көгээржик, агбай, сартык, хөөгет, хоютку, челбиши, турамык, даамыл.*

12. Кайы үениң кижизинге дөмей болуксаар силер? Чүгө?

13. Чаа үениң уруглары биле кадарчы оолдуң аразында кандыг ылгалды эскердиңер? Харыыларыңарны кыдыраашка бижип алыңар.

НОМДА КИРГЕН АВТОРЛАР ДУГАЙЫНДА НЕМЕЛДЕ ТАЙЫЛБЫР

Салчак Калбакхөрекович ТОКА — тыва литератураның үндезликчилериниң бирээзи. Ооң “Араттың сөзү” деп чогаалы үш номдан тургустунган. Ол делегейде сурагжаан тыва чечен чогаал. Делегейниң 21 дылдарында очулдуртунган болгаш тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазын, төөгүзүн өске чоннарга таныштырып чоруур.

Бо өөредилге номунда бирги номнуң «Тос чадырда» деп кезээниң «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай» деп эгелерин база ийиги номнуң “Аас-кежи кайдал” деп кезээниң “Чаа ужуражышкыннар” деп эгени киирген. Чогаал-биле ханы таныжылгаңар улуг класстарга болур.

Светлана Владимировна КОЗЛОВА 1933 чылдың февраль 21-де Москвага төрүтүнген. Москваның М.Ломоносов аттыг Күрүне универсидединиң журналистика факультедин дооскан. Шүлүкчү, очулдурукчу, журналист. Аңгы-аңгы чылдарда үнген 8 номнарның автору. С.Сарыг-оолдуң, С.Пюрбюнуң, М.Кенин-Лопсанның, Ю.Кюнзегештиң, К.Кудажының, Е.Танованың, А.Даржайның болгаш өске-даа тыва чогаалчыларның шүлүктерин орус дылче очулдурган. С.В. Козлова ССРЭ-ниң “Иениң алдары” ордениниң эдилекчизи, хөй уругларның иези, Тываның Комсомол шаңналының лауреады, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

С.В. Козлова 1997 чылда мөчээн.

Салим Сазыгович СҮРҮҢ-ООЛ 1924 чылдың апрель 15-те Барыын-Хемчик кожууннуң Акка төрүтүнген. Кызылдың күрүнениң педагогика институтун дооскан. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1946 чылда эгелээн. Чээрби ажыг номнарның автору. Ооң чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының дылдарынче очулдуртунган.

А.Пушкинниң, М.Лермонтовтуң, П.Ершовтуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы, Тываның Комсомол шаңналының лауреады, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның улустуң чогаалчызы.

С. С. Сүрүң-оол 1996 чылдың апрель 10-да мөчээн.

Михаил Монгушович ДУЮНГАР 1952 чылдың апрель 2-де Барыын-Хемчик кожууннуң Акка төрүттүнген. Кызылдың эмчи училищезин дооскан, Москвада М. Горький аттыг литература институтун дооскан. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу, журналист. Чогаал ажылын 1980 чылдарда эгелээн. “Бөрү дүнү” (1991), “Харда чечектер” (1993), “Хөлөгелер” (1996) “Карактарда чаштар” (2012). Чогаалдары орус дылче очулдуртунган.

М. Дуюнгар Россияның Чогаалчылар база Россияның журналистер эвилелдериниң кежигүнү.

1996 чылдың июнь 21-де мөчээн.

Хөвөңмей Монгушович ОЙДАН-ООЛ 1938 чылдың октябрь 25-те Чөөн-Хемчик кожууннуң Дагыр-Шемиге төрүттүнген. Кызылдың күрүнениң педагогика институтун дооскан, Москвага журналистерниң дээди курстарына өөренип чораан. Прозачы, очулдурукчу, журналист. Орус, алтай, моол чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Х.М. Ойдан-оол ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң болгаш Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

2010 чылда мөчээн.

Монгуш Баянович ДОРЖУ 1939 чылдың ноябрь 10-да Өвүр кожууннуң Солчурга төрүттүнген. Москвада М.Горький аттыг литература институтун дооскан. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Чогаал ажылынче 1958 чылда кирген. “Сында оттар” (1965), “Ынакшыл” (1968), “Хөрлээ” (1972), “Суг-чинчилер” (1989), “Өшпес кезек оттуг чечек” (2009) деп шүлүктөр чыындыларының база “Сыргалар” деп новеллалар чыындызының автору.

Сергей Пюрбю аттыг литература шаңналының лауреады.

Д.Б. Монгуш 1992 чылдың апрель 9-та мөчээн.

Александр Александрович ДАРЖАЙ 1944 чылдың ноябрь 3-те Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксынга төрүттүнген. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1964 чылда эгелээн. Ооң бижээни үжен ажыг шүлүк болгаш проза номнары тыва, орус, алтай дылдарда үнген. А.Пушкинниң, А.Грибоедовтуң, М.Лермонтовтуң, Т.Шевченконуң, С.Есенинниң, А.Адаровтуң болгаш ескелерниң-даа чогаалдарын очулдурган. Түрк дылдыг чоннарның эрте-бурунгу чогаал эртинези болур “Күл-Тегинге тураскааткан Улуг, Биче бижимелдер” болгаш Тываның девискээринден тывылган көжээлерде бижиктерниң тыва дылче уран-чечен очулгаларын кылган.

А.А. Даржай — Тываның улустуң чогаалчызы.

Салчак Бүрүшкекович МОЛДУРГА 1936 чылдың декабрь 12-де Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мугурга төрүттүнген. Кызылдың күрүнениң педагогика институтун дооскан. Шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1953 чылда эгелээн. Он ажыг номнарның автору.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

М.Б. Салчак 2012 чылда мөчээн.

Екатерина Туктуг-оолвна ТАНОВА 1930 чылдың март 27-де Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраага төрүттүнген. Абаканның башкы, Кызылдың педагогика институттарын дооскан. Москва-га Партияның Дээди школазының журналистика факультедин дооскан. Төөгү эртемнериниң кандидады. Журналист, шүлүкчү, прозачы, драматург.

30 хире шүлүк болгаш проза номнарының автору. Е.Танова Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, Тываның Улустуң чогаалчызы.

Иван Андреевич КРЫЛОВ 1769 чылда төрүттүнген. Улуг орус чогаалчы, басня бижикчизи, очулдурукчу. 1809–1843 чылдарда 200 ажыг чечен-мерген, шоодуглуг, шүгүмчүлекчи уткаларлыг басняларны чогааткан. Ук басняларда ниитилелдиң четпестерин болгаш кижилерниң аажы-чаңының, мөзү-шынарының төлеп чок талаларын кочулап, шооткан.

И.Крыловтуң баснялары тыва дылче очулдуртунган.

И.Крылов 1844 чылда мөчээн.

Шээжилээр чогаалдар

1. “Тооруктуг долгай таңдым”.
2. Шилилге-биле бир ыры.
3. Оран-таңдыга чалбарыг.
4. С.Сарыг-оол “Күс”.
5. С.Тока “Араттың сөзү” (“Мерген” деп эгеден үзүндү).
6. К-Э.Кудажы “Маргылдаа”.
7. М.Доржу “Экии, Тывам!”.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар

Улустуң аас чогаалындан:

Делегейде (Тывада, Моолда, Кыдатта) чурттап чоруур тывалар-ның улустуң ырлары “Коңгурай”, “Дошпулуурум”.

“Кыс-Халыыр” (шилип номчуур).

Авторлуг тоолдар: С. Сарыг-оол «Чырык-Мерген Маадыр», Л. Чадамба «Азас дугайында чугаалар», С. Сүрүң-оол «Оорну кым тутканыл?», М. Эргеп «Алдыртпас Агыына». Н. Куулар «Дөрт тынныг Алдай-Чечен дугайында ыр».

Тыва литературадан:

С.Сарыг-оол “Аңгыр-оолдуң тоожузу” (бирги номдан эгелер), Л.Чадамба «Ак-көк хемнер», М. Кенин-Лопсан «Авамның өө», С. Козлова «Авам сугга чораанымны», Ю. Кюнзегеш “Бөрү биле кускун”, К. Оргу “Алышкылар”, Ю. Кюнзегеш “Хек биле Көгээзин”, А.Үержаа “Силер-биле хиним тудуш”.

Орус болгаш өске национал литературадан:

О.Оралбаев «Тыва черге мөгейиг» (очулга).

А.С.Пушкин “Балыкчы болгаш балык дугайында тоол”.

Даштыкы аас чогаалы болгаш литературадан:

Д. Дефо “Робинзон Крузонуң ужуралдары”.

Гримм алышкылар “Ак чылан”.

Аас чогаалы болгаш литература теориязындан допчу билиглер

Тоолчургу чугаа дээрге улустуң октаргай болгаш делегей дугайында бурунгу бодалдарынга үндезилеттинген биче хемчээлдиг чечен чугаа болур. Оларда херек кырында төөгүде болган

барымдаалыг чүүлдер барык-ла чок. Тоолчургу чугааларны *хей-чугаалар, торулгалар, бурун-чугаалар* деп база адап турар.

Төөгү чугаалар — херек кырында болган онза болуушкуннардан база чонга сурагжаан кижилерниң амыдыралындан укталган, бижиттинмээн-даа болза, амыдыралга болганы чигзиниг чок, биче хемчээлдиг чогаалдар болур.

Ыр кижиниң сеткил-хөңнүн илереткен, шүлүк тургузуглуг, аялга-биле ырлаарынга таарыштыр чогааттынган улустуң аас чогаалының бир хевири.

Кожамык дээрге чоннуң амыдыралындан чогааттынган, аялгазы, сөстери аңгы-аңгы вариантыларлыг шоодуглуг, кочулалдыг, баштак уткалыг улустуң аас чогаалының бир хевири.

Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени

Тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугааларын чыып бижиирин болгаш шинчилээрин XIX вектиң ийиги чартыында Тывага шинчилел ажылы кылып чораан эртемденнер эгелээн. Оларга В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Н.Ф. Катанов болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Тыва эртемденнер тоолчургу болгаш төөгү чугааларын чыып бижиирин уламчылаан. «Кыс-Халыыр» (Д.С. Куулар, Ч.Ч. Куулар), «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары» (А.Д. Арапчор), «Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» (З.Б. Самдан) деп төөгү болгаш тоолчургу чугаалар чыындыларын үндүргөн.

Алгыш-йөрээлдер

Алгыш-йөрээлдер чоннуң амыдыралы-биле холбаалыг делегейде өндүр улуг болгаш өске-даа сүзүктүг чүүлдерге тураскааткан шүлүк тургузуглуг аас чогаалының биче хевиринге хамааржыр уран сөс болур. Улустуң чаагай күзелдери кыска, уран-чечен одуруглар-биле илереттинер.

Алгыш-йөрээлдер аразында дараазында бөлүктерге чарлып турар: алгыштар, чалбарыглар, макталдар.

Хам алгыштары

Хам алгыштары — тыва улустуң аас чогаалында эрте-бурунгу үеден бээр туруп келген тыва алгыш-йөрээлдерниң шажынчы хевири болур.

Хам алгыштары шүлүк тургузуглуг, бурунгу шүлүк чогаалының үлегерлери болур. Салым-чаяанныг, тускай ук-дөстүг хам кижилер укталган черинден (дээр уктуг, даш көжээ уктуг, ызыгуур салгаан, чер, суг ээзинден укталган дээш оон-даа өске) алганыр.

Гипербола болгаш литота дугайында билиг

Маадырларның күш-шыдалын, чүвелерниң азы болууш-куннарның онзагай шынарларын чуруп көргүзерде, хөлүн эрттир хөөредир, улгаттырар уран арганы калбаа-биле ажыглап турар. Ындыг арганы гипербола (хөөредири, артыкшылдыы дээн уткалыг грек сөстен укталган) дээр. Аас чогаалында, ылаңгыя тоолдарда, олар хөй ажыглаттынып турар.

Басня дугайында билиг

Шүлүктээн азы калбак чогаал хевиринге бижиттинген шоодуглуг, өөредиглиг болгаш кижизидикчи уткалыг, кыска сюжеттиг литературлуг чогаалды *басня* дээр.

Ооң маадырлары колдуунда дириг амытаннар, үнүштер болгаш кандыг-ла бир чүвелер болгулаар. Оларны кижилер ыш-каш аас-дылдыг, сагыш-сеткилдиг, оптуг-кажар кылдыр чураан боор. Чижээ: дилги — кажар-оптуг, авыяастыг; бөрү — чазый-чилби, хоптак, ажырымчы; кас — мелегей, мугулай; үгү — угаан-сарыылдыг; аът — ажылчын, ээзинге бердинген, шынчы, кедилиг дээш оон-даа өске.

Чогаал маадырының дугайында билиг

Литератураның аймактарының аайы-биле чогаалда чуруттунган маадырларны аңгылай адаар. Оларны маадырлар, киржикчилер азы персонажтар дээр. Шүлүк чогаалынга *лириктиг маадыр*, шии чогаалынга — *персонаж*, прозага бир эвес чогаалчы боду маадыр кылдыр чуруттунган болза тоожукчу маадыр дээр.

Проза болгаш шүлүк чогаалдарының ылгавырлыг талалары

Проза биле шүлүк уран-чечен чугааны организаастаарының ийи кол хевири болур. Домак чугаага бижиттинген чогаалды *проза* дээр. Шүлүк чогаалы одуруглар болгаш строфаларга хувааттынар. Шүлүк чогаалында тускай ритм бар болур.

ДОПЧУЗУ

Литература — сөстүң уран чүүлү.....	3
I кезээ. Эгээртинемес эртине-байлак – аас чогаалы.....	4
Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар.....	4
Ай, Хүн.....	6
Чеди-Хаан сылдыс.....	6
Үгер канчап дээрже үне бергенил?.....	6
Кижиге канчап эң-не күштүг амытан болганыл?.....	7
Күскениң чылга киргени.....	8
Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа.....	9
Хайыракан.....	13
Теве-Адар.....	17
Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа.....	17
Кыры сөөгү.....	21
Хөөмейлээр Бүдүкпен.....	22
Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени.....	24
Тыва улустуң ырылары.....	26
Кадарчы.....	26
Ала караан дешкен болза.....	26
Межегей.....	27
Самагалдай.....	28
Хандагайты.....	28
Очаландан кедилерин.....	29
Тооруктуг долгай Таңдым.....	29
Өдүгөн-Тайга.....	30
Чашпы-Хемим.....	30
Алды баштыг Кара-Дагны.....	31
Дөге-Баары.....	31
Ыр, кожамык дугайында билиг.....	32
Алгыш-йөрөөлдер.....	34
Өг-бүлө туткан аныктарга йөрөөл.....	35
Аңчының чалбары.....	35
Хам алгыштары.....	37
Күжүгет Серен хамның чаштарны алганганы.....	38
Хамның Шагааны алганган алгыжы.....	38
Авторлуг тоолдар.....	40
<i>С. Сарыг-оол.</i> Агар-Сандан ыяш.....	40
Гипербола болгаш литота дугайында билиг.....	43
<i>С. Козлова.</i> Аъттыг-шеригжи кыс.....	43
II кезээ. Ойнай-сылдай сойгалажыр.....	48
<i>К.-Э.Кудажы.</i> Маргылдаа.....	48
<i>С.Суруң-оол.</i> Аът биле оор.....	50
<i>И.Крылов.</i> Шиижек биле Көге-буга.....	51

Басня дугайында билиг.....	52
III кезээ. Элээдилерниң эрээн-шокар делегейи.....	54
<i>С.Тока</i> “Араттың сөзү”. Мерген.....	54
Тас-Баштыг.....	56
База кыш.....	61
Шаагай.....	67
<i>С. Сарыг-оол.</i> Ол-ла Маскажык.....	73
Чогаал маадырының дугайында билиг.....	80
<i>О. Сувакпит.</i> Буянынң сергези.....	84
<i>М. Дуюнгар.</i> Хлеб.....	89
<i>Ш. Суваң.</i> Кижиги-бүрүс (<i>тоожудан узундулар</i>).....	96
IV кезээ. Ыт – шынчы өңүк.....	109
<i>Х. Ойдан-оол.</i> Эзир.....	109
<i>Ш. Суваң.</i> Азыранды	127
V кезээ. Төрээн чуртум делгемнери.....	132
<i>С. Сарыг-оол.</i> Күс.....	132
<i>М. Доржу.</i> Экий, Тывам.....	133
<i>А. Даржай.</i> Өггөйөрээл.....	135
<i>С. Молдурга.</i> Амытаннар чылы.....	138
Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	142
VI кезээ. Көжеге-даа ажыттынды.....	144
<i>В. Көк-оол.</i> Чаргы.....	144
<i>Е. Танова.</i> Илбилиг согун.....	149
Номда кирген авторлар дугайында немелде тайылбыр.....	169
Шээжилээр чогаалдар.....	172
Немелде номчулгача хереглээр чогаалдар.....	172
Аас чогаалы болгаш литература теориязындан допчу билиглер.....	172

Учебное издание

ООРЖАК Лидия Хорагаевна, **КУЖУГЕТ** Мария Амын-ооловна,
ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбиевна, **КУУЛАР** Николай Шагдыр-оолович,

ШААЛЫ Алевтина Сугдуровна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

6 класс

Учебник для общеобразовательных организаций

Издание второе

На тувинском языке

Редактор *О. М. Баир.* Художник *В.У. Донгак.* Дизайн обложки *М.Ч. Чооду.*

Компьютерная верстка и дизайн *Л.А. Ооржак.* Корректор *В.Ш. Чамьян.*

Подписано в печать 12.08.16. Формат 70 × 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 11,0. Тираж 1528 экз. Заказ № .....

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва “Институт развития национальной школы”, 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 16.

Отпечатано в ОАО “ПИК “Офсет”, 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.